

Kálmán Béla

Napfoltok és napfoltcsoportok szerkezete és fejlődése

A „*Napon látható jelek*”-et először egy 3200 éves kínai jós-csont említi. Az első európai adat szerzője a Napon látható foltokról *Theofrasztoosz, Arisztotelész* tanítványa az Kr. e. 4. században. Az ezután következő két évezred nem kedvezett Európában a tudományos megfigyeléseknek, Wittman és Xu (1987) listája 235 észlelést sorol fel –164 és 1684 közt, ebből csak 8 nem távol-keleti. (A –164-es év Kr. e. 165, mivel a csillagászok használják a 0. évet, míg a történészeknél Kr. e. 1. után Kr. u. 1. jön.) A távcső feltalálása után, az 1600-as évek elején többen is megfigyelték a Napot, de Galilei volt az, aki rendszeres megfigyeléseit publikálta is, ráadásul a napfoltok látszó elmozdulásából bebizonyította, hogy azok valóban a Nap felszínén találhatók, és elmozdulásukat a Nap kb. 27 nap alatt végbemenő körülfordulása okozza. A napfoltok iránti fokozott érdeklődés azután indult meg, amikor a 19. sz. közepén egyrészt kimutatták megjelenési gyakoriságuk 11 éves ciklusát, másrészt az is kiderült, hogy a napfoltok száma és a földmágneses háborgások gyakorisága párhuzamosan változik.

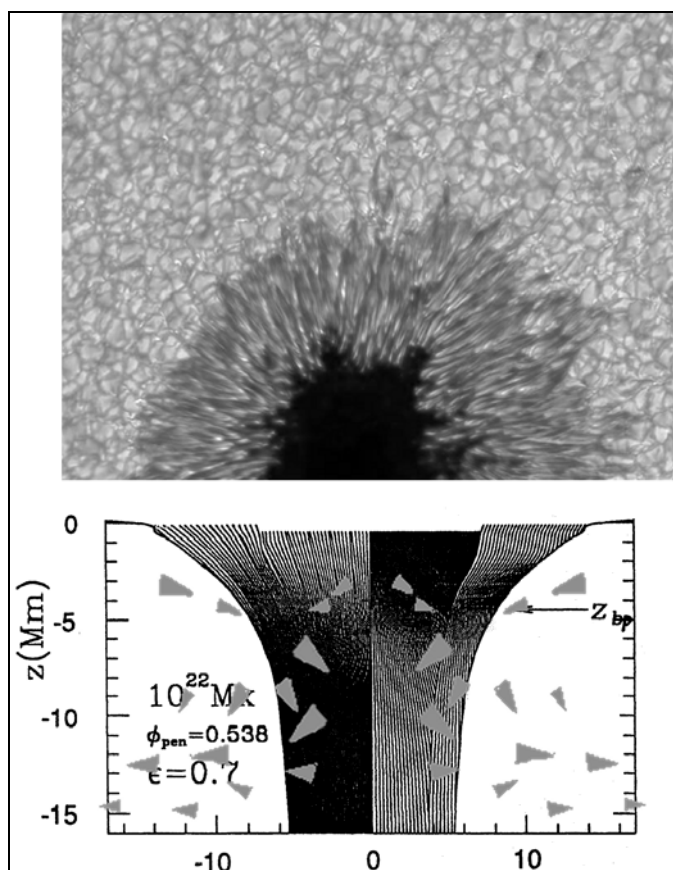
A naptevékenység fizikai természetének kiderítéséhez az első lépés Hale (1908) megfigyelése volt: a napfoltok színekében speciális polarizációs optika segítségével kimutatta a Zeeman-effektust, bebizonyítva ezáltal az erős mágneses terek jelenlétét. Hale másik jelentős találmánya a *spektrohélioszkóp* volt, ennek segítségével egy kiválasztott színekvonal fényében lehetett megfigyelni a Napot. Ha a hidrogén Balmer-sorozatának vörös, $H\alpha$ jelű vonalára állítjuk be, akkor láthatóvá válik a Nap légkörének a középső rétege, a *kromoszféra*. Fehér fényben az alsó réteget, a *fotoszférát* látjuk, ez egy mindössze néhány száz kilométer vastag réteg, amelyen belül a Nap gázanyaga teljesen átlátszatlaná válik. A Nap felszínének a fotoszféra alját tekintjük, amelynél mélyebbre a látható fény tartományában nem láthatunk. A Nap átmérője 1,4 millió kilométer, ehhez képest a néhány száz km elhanyagolható, ezért a napkorongot éles pereműnek látjuk. A naplégkör legkülső rétege a kromoszféra feletti, rendkívül ritka, de magas (több, mint 1 millió K) hőmérsékletű *napkorona*. Ennek magas hőmérséklete miatt a benne lévő többnyire hidrogén- és hélium-atommagok egy bizonyos felszín feletti magasságtól kezdve eléri a szökési sebességet, ezáltal a napkorona állandóan kifelé „párolog”. A keletkező, néhány száz km s^{-1} sebességű, a Naprendszerben állandóan kifelé haladó részecskeáramlás a *napszél*, amely közvetíti a naptevékenység egyes hatásait a Föld környezetébe.

A fotoszféra felszíne a napfoltoktól eltekintve sem nyugodt, a képeken állandóan fortyogó, változó felszint látunk, a *granulációt*. Az átlagosan kb. 1000 km méretű, 10 perc élettartamú granulák a felszín alatti turbulens konvekció következményei. A hidrogénből héliumot előállító fúziós reakciók sebessége nagyon erősen függ a hőmérséklettől, ezért energiatermelés csak a Nap középpontjának kis környezetében, a sugár 25%-áig történik. Ezután az energia sugárzás formájában, elnyelési és kisugárzási folyamatok révén, lassan szivárog kifelé, egészen a sugár 70%-áig, ahol a fizikai paraméterek fokozatos változása következtében konvektív instabilitás lép fel, ezért ebben a rétegben már a konvektív áramlások szállítják a felszín felé az energiát, ahol végül kisugárzódik a világűrbe. Ezek a mozgások folyamatosan hanghullámokat keltenek a Nap anyagában, amelyeket a felszín elmozdulásának sebességéből meg lehet határozni. Ez az alapja a *hélioszeizmológiai* megfigyeléseknek, amelyekkel éppúgy meg lehet határozni a Nap felszín alatti szerkezetét, mint a geofizikusok „látják be” a Föld felszíne alá a robbantásokkal keltett vagy a földrengések által okozott hanghullámok segítségével, sőt, még a Nap túlsó oldalán látható nagyobb napfoltcsoportok is megfigyelhetők ilyen módon.

A konvektív mozgásoknak nagy szerepük van a naptevékenység folyamataiban. A Nap anyaga, hőmérséklete miatt, ionizált, ezért elektromosan jól vezető *plazma*. A plazma mozgásait leíró *magnetohidrodinamika* alaptörvénye az ún. *befagyási tétel*, amely szerint a mágneses erővonalakra merőleges anyagmozgás nem lehetséges elektromosan ideálisan vezető gázban vagy folyadékban. A Napon ez azt jelenti, hogy a mágneses tér és a gázmozgások közül az határozza meg a másikat, amelyiknek nagyobb az energiasűrűsége. Ez a rendkívül bonyolult összjáték, amelyben hol az egyik, hol a másik a főszereplő, teszi nagyon bonyolulttá a naptevékenység matematikai modellezését. Bizonyos alapvető fizikai folyamatokat azonban már sikerült felderíteni.

Az 1. ábrán egy napfolt képe és mélységi szerkezete látható a jelenleg elfogadott elképzelések szerint. A képen látható a foltot körülvevő granuláció, a középső, sötét mag, az *umbra*, és az azt körülvevő, szálás szerkezetű *penumbra*. A metszeti képen megfigyelhető az alapvetően függőleges mágneses erővonal-cső, amely a felszín felé haladva keveszerűen szétnyílik. A felszín feletti mágneses teret gyakran közelítik egy függőleges dipól terével. A szürke nyilak a hélioszeizmológiai mérésekből meghatározott felszín alatti áramlási irányokat mutatják. Ezek stabilizálják a napfoltot, mint egy füstkarika-szerű örvénygyűrűt. Az umbra fizikája jól érthető, az erős (0,25–0,4 tesla) mágneses tér megállítja a konvekciót, ezért kevesebb energia tud itt a felszínre jutni, az umbra kevésbé fűtődik, mint a zavartalan fotoszféra. Másrészt jobban is hűl, mert a mágneses erővonalak mentén, nemcsak a szimpla hanghullámok, hanem sokfajta más hullám is tovább tud terjedni felfelé, energiát is továbbítva. Az umbra hőmérséklete 1500–2000 fokkal alacsonyabb a kb. 6000 K-os fotoszféránál, ezért fényessége kb. tizede a fotoszféráénak. Nehezebb volt magyarázatot adni a penumbra szer-

kezetére. Itt a mágneses tér már nem függőleges, és erőssége is kisebb. A látósugár-ra merőleges mágneses tér-komponens mérésének nehéz feladatát megoldva a teljes mágneses vektor abszolút értéke adta a megoldást. A penumbra külső határán ugyanis, bármilyen bonyolult az alakja, a térerő jó közelítéssel egyenlő az *ekvipartíciós térerővel*, azaz a mágneses és a mechanikus (mozgási) energiasűrűség egyenlő (kb. 0,075 T, Kálmán 2002). A mágneses tér a penumbrában tehát még nem elég erős ahhoz, hogy teljesen leállítsa a konvekciót, viszont jelentősen deformálja a mozgásokat. Kizárólag a napfolt tengelyén átmenő, radiális síkokban történő levezőszerű mozgást enged, a forró, fényes anyag befelé mozog az umbra felé, ott lehűl, és kifelé áramlik. Ez a magyarázata a szálas szerkezetnek.

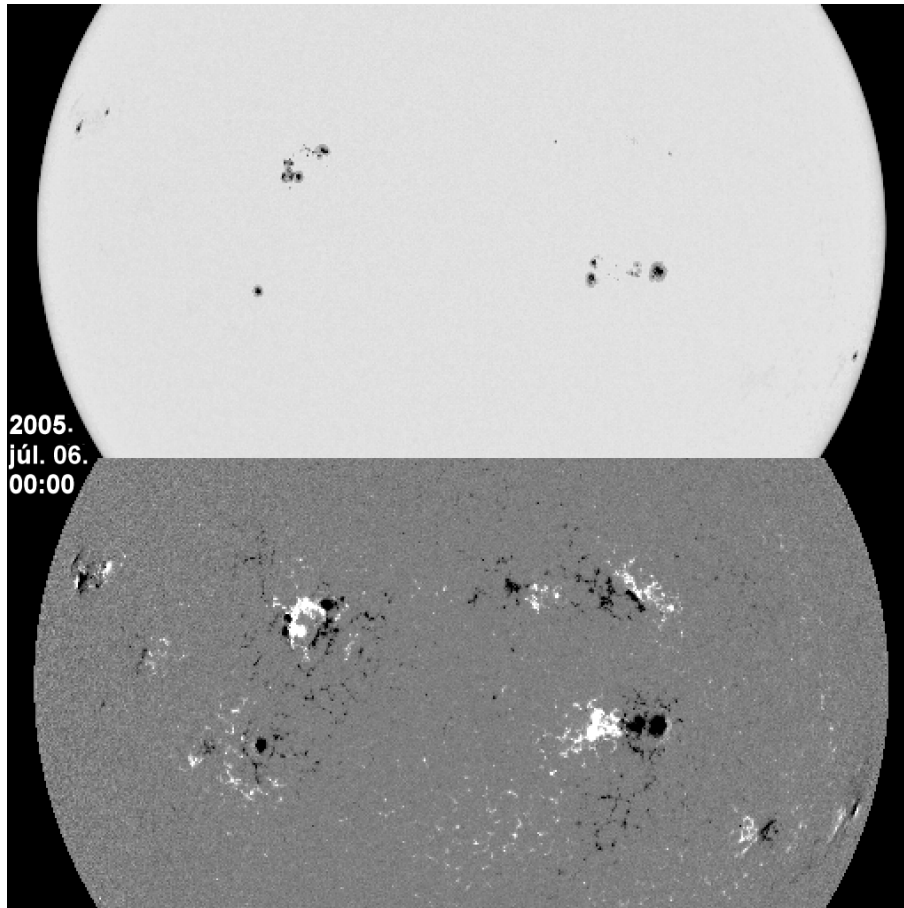

1. ábra. Fent: Egy szabályos, kerek napfolt fényképe, a légköri nyugtalanság korrigálása után (Denker, Yang & Wang, 2001). Lent: Egy szabályos napfolt mágneses terének keresztmetszete (Jahn & Schmidt, 1994), a metszet bal felén a sötétedés a mágneses tér erősségével arányos, míg a jobb felén a fehér fényben látható fényességnek megfelelő. A szürke nyilak a helioszeizmológiai megfigyelésekből kapott felszín alatti áramlást mutatják (Zhao & Kosovichev, 2003).

A napfoltok azonban ritkán járnak egyedül, és sohasem keletkeznek magányosan. Hale óta ismert, hogy a Nap egyenlítőjével nagyjából párhuzamosan elnyúlt alakú napfoltcsoportok *bipolárisak*, azaz a Nap forgásiránya szerint elől haladó, vezető foltok más mágneses polaritásúak, mint a követők. A dipólok irányítása egy napcikluson belül a Nap északi vagy déli féltekéjén belül azonos, de a két féltekén ellentétes; ráadásul a következő napciklusban a féltekék vezető polaritásai felcserélődnek. Bár a jelenlegi 11 éves napciklusnak a maximuma 2000-ben volt, még mostanában is előfordulnak időszakok, amikor elég sok foltcsoport van a Napon, mint azt a 2. ábra mutatja. Fent, a fotoszféraképen láthatók a napfoltcsoportok, míg a kép alsó felén látósugár irányú mágneses térük; az alsó képen a mágneses tér nélküli helyek szürkék, a fehér az északi, a fekete a déli mágneses polaritást mutatja. A SOHO űrszonda felvételein látható, hogy az északi (felső) féltekén a bipoláris csoportokban az északi (fehér) mágneses polaritás vezet (a Nap balról jobbra forog), míg a déli féltekén ez fordított. A folt-csoportok fejlődése során rendszerint egy kis dipól, két, egymás melletti, ellentétes polaritású apró napfolt jelenik meg, amelyek az egyenlítővel párhuzamos, széttartó mozgásba kezdenek.

Közben a köztük lévő területen újabb apró foltok jelennek meg, amelyek közül a vezető polaritásúak előre, a követők hátrafelé mozognak, és összeolvadnak a régebbiekkel, így alakulnak ki a nagy, bipoláris csoportok. Időnként előfordulnak bonyolult szerkezetű csoportok is, amelyeknél a mágneses polaritások eloszlása nem követi az egyszerű dipólt. A vezető foltok többnyire nagyobbak és szabályosabb, kerek formájúak, ezért stabilabbak. Előfordul, hogy élete végén a napfoltcsoportból csak a vezető, szabályos kerek folt marad meg. Minderre akad példa a képen.

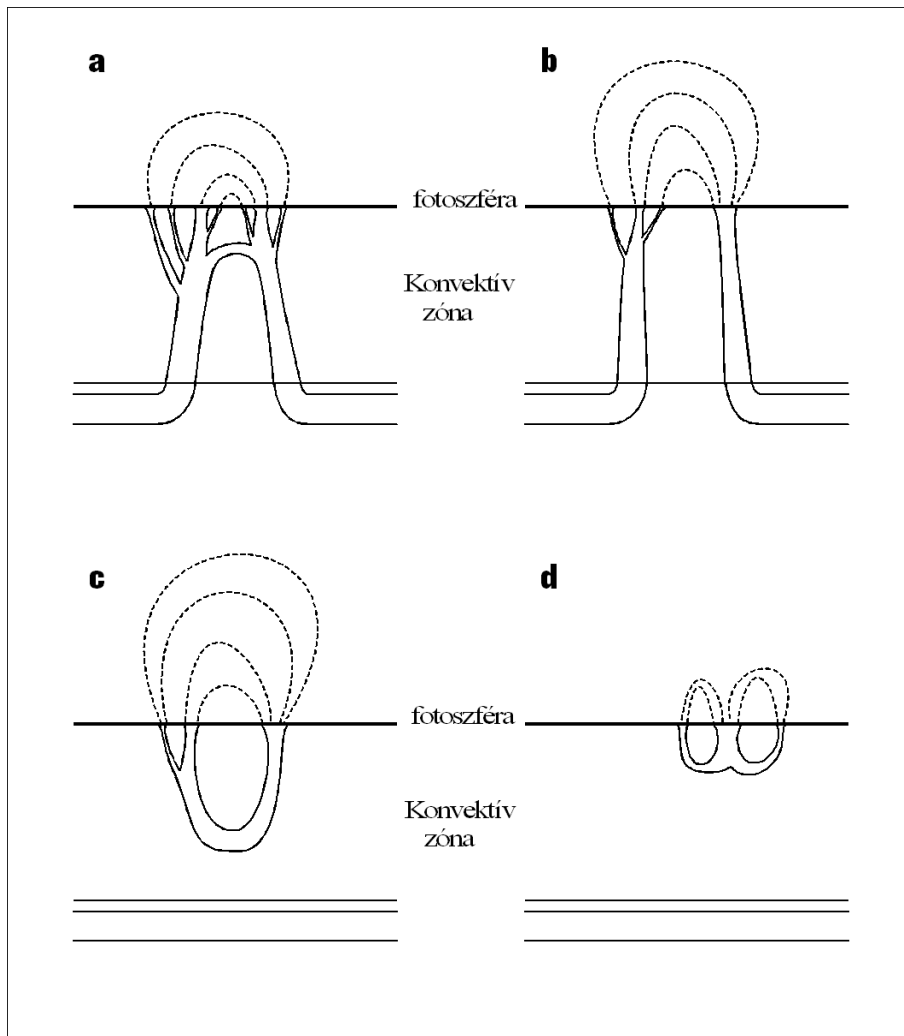
A mágneses tér megjelenése megmagyarázza a napfoltok létét, de felveti a soronkövetkező kérdést: honnan ered maga a mágneses tér? Egyébként nemcsak a megjelenése, hanem az eltűnése is elgondolkodtató, mivel az 1940-es években már Cowling kimutatta, hogy a Nap fotoszférájának fizikai állapotát (legfőképpen elektromos vezetőképességét) figyelembe véve, a napfoltok mágneses tere néhány száz év alatt tűnne csak el az anyag elektromos ellenállása következtében a megfigyelhető hetek, legfeljebb hónapok helyett. A jelenlegi elméletek szerint a Nap konvektív zónájában (főleg közvetlenül alatta) egy *dinamó-folyamat* működik, amely a mágneses teret létrehozza. A hélioszeizmológiai mérések szerint a sugárzási zóna merev testként forog, de a konvektív zónában a *differenciális rotáció* jelensége figyelhető meg, azaz a Nap egyenlítői része a Földről nézve kb. 25 nap alatt fordul körbe, míg a sarkok (forgástengely) környéke kb. 30 nap alatt. A felszín esetében ez már több, mint másfél százada ismert, az új módszerrel a mélységi változásokat is ki lehetett mutatni, eszerint a napfoltok megjelenési övezetében (nagyjából az 5–35 szélességi fokok közt) a forgási sebesség befelé eleinte nő, azután csökkenni kezd. Ugyanezen szélességek közt a konvektív zóna gyorsabban forog, mint az alatta lévő sugárzási zóna, a kettő között egy nyírási réteg alakul ki, amelyet egy fél évtizede megteremtett szakkifejezéssel *tahoklínának* (latin–angol: *tachokline*) neveznek.

2. ábra. A Nap 2005. július 6-án a NASA/ESA SOHO űrszonda felvételein, fent fehér fényben a fotoszférában látható napfoltcsoportok, lent a látósugár irányú mágneses tér-komponens, fehér az északi, fekete a déli polaritás (SOHO MDI, <http://sohowww.nascom.nasa.gov/>)

A befagyási tétel szerint itt, mivel a gáztömegek nyíró mozgásának nagyobb az energiasűrűsége, a Napot átható eredetileg dipólszerű mágneses tér erővonalai felcsavarodnak, és a konvektív zóna alatt a felszínnel párhuzamos erővonalcsövek alkotta ún. *toroidális tér* alakul ki. A mágnesezett részekben csökken a gáznyomás (ezáltal a sűrűség is), mivel itt a mágneses tér nyomása a gáznyomással összeadódva kell, hogy kiegyensúlyozza a környező mágnesesen semleges részek tiszta gáznyomását. Minél erősebb a mágneses tér, annál kisebb a sűrűség, ezért a toroidális erővonalcső előbb-utóbb instabillá válik, egy felfelé haladó, felúszó ív alakul ki, amelyben az anyag az erővonalak mentén lefelé mozog. Ez növeli a felhajtóerőt, gyorsítja az erővonalak köteg felbukkanását. A konvektív zó-

nában létező turbulencia ráadásul még az eredetileg egységes erővonalcsövet vékonyabb szálakra is fel tudja bontani, Amint az erővonalköteg első szálai felbukkannak a fotoszférában, az itteni viszonyok miatt közel függőleges helyzetet vesznek fel. A lefelé áramlás miatt ugyanis itt is csökken a gáznyomás, az erővonalcső összenyomódik, amíg az így erősödő mágneses nyomással együtt egyensúlyba nem jut a környezetével. Ezért még a legkisebb napfoltokban, az ún. *pórusokban* is már 0,2 T körüli mágneses tér figyelhető meg.

3. ábra. Egy napfoltcsoport fejlődésének vázlata: a konvektív zóna alatti mágneses erővonal-köteg felbukkanása (a,b), a hurok lefűződése a gyökeréről (c), majd a legvégül megmaradó magányos vezető folt (d).

A napfoltcsoport további életét a 3. ábra mutatja vázlatosan. Az egyenlítővel nagyjából párhuzamos erővonalköteg szárainak felbukkanása magyarázza a napfoltcsoportok bipoláris szerkezetét. Ahogy a turbulenciának legkevésbé ellenálló ív-tető után az erővonalcso stabilabb részei is előbukkannak, mivel a látható napfoltok lényegében a fotoszféra vékony rétege által képezett metszetét mutatják az erővonalkötegnek, azt láthatjuk, hogy a kis napfoltok összetartó mozgása után kialakul egy stabil, nagy napfolt. A 3.a. és 3.b. ábrán látható helyzetet az erővonalköteg alakja miatt Ω -huroknak nevezik. A napfoltcsoportban folyó napfolt-sajátmozgások vizsgálatából (amely témában a debreceni Napfizikai Observatórium vezető helyet foglal el a világban) feltételezni lehet, hogy a turbulencia előbb-utóbb leválasztja „gyökeréről” a napfoltcsoportot, bár elég gyakran előfordul, hogy meglévő napfoltcsoporton belül új, fiatalabb dipólok jelennek meg, ezek sajátos mozgásokról felismerhetők, tehát a konvektív zóna alatt még működik az instabilitás. Ha a gyökeréről leszakad a napfoltcsoport, ezt O-huroknak (3.c. ábra) nevezi a szakirodalom, ez már a bomlás időszaka. A napfoltok élettartama már attól függ, hogy az örvénygyűrű-áramlás körülöttük mennyire tudja őket stabilizálni, miközben a turbulencia a külső határukon, és odalent a konvektív zónában egyre jobban kikezdi a mágneses erővonalköteget. Végül rendszerint a nagy, szabályos, kerek vezető folt marad meg, az erővonalköteg és mozgásrendszer alakja szerint mint ω -hurok (3.d. ábra), és lassan ezt is szétszedi a turbulencia.

A napfoltcsoportok szétszóródott mágneses terét a meridionális áramlások viszik tovább, a vezető részeket inkább az egyenlítő felé, ahol az ellentétes félteke ellentétes vezető polaritásával összeadódva kioltódnak, míg a követő részek a pólusok felé haladva a dipólus-tér megfordulását okozzák, ezáltal újraindul a dinamó, most megcserélt polaritásokkal. A dinamó-elméletnek is vannak azért nehézségei, mivel Cowling azt is kimutatta, hogy szimmetrikus mozgások esetén nem növekedhet a mágneses tér, azaz nem működik a dinamó. A jelenlegi elméletek szerint a konvekcióban a felfelé és lefelé történő mozgások nem teljes egyenértékűsége (lefelé koncentráltabb) miatt a Coriolis-erő eredője nem zérus, és ez a rotáció működteti valahogy a dinamót. Sajnos, jelenleg még túl sok az elmélet és a szabad paraméter, ami arra utal, hogy még dolgoznunk kell a napciklus folyamatainak megértésén. A napfoltok felett, a kromoszférában és a napkoronában a mágneses tér energiája különböző jelenségeket tud létrehozni, amelyek egyike-másika Földünk kozmikus környezetét is érintheti, de ezek leírása már messze túlhaladja a jelen rövid cikk kereteit. A szerző e tárgyú munkáit az OTKA a T037426 sz. pályázat alapján támogatta.

Irodalom

- DENKER, C., YANG, G., WANG, H., 2001, *Solar Physics*, 202, 63 .
JAHN, K & SCHMIDT, H. U. 1994, *Astronomy and Astrophysics* 290, 295.
HALE, G. E., 1908, *Astrophysical Journal* 28, 315.
KÁLMÁN, B., 2002, *Solar Physics* 209, 109.
WITTMAN, A & XU, H, 1987, *Astronomy and Astrophysics Suppl. Ser.* 70, 83.
ZHAO, J. W. & KOSOVICHEV, A.G., 2003, *Astrophysical Journal* 591, 446.

Józsa László

A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon

A honfoglalóknak nem volt szervezett egészségügye, bár az őskórtani leletek arra utalnak, hogy a sérültellátást hozzáértő gyógyítók végezték, akik igen jó, 85%-os túlélési aránnyal trepanáltak (Pap és mtsa 1991), a koponyadefektus területére belső pótlást készítettek (Józsa és Fóthi 2006). Arra sincsenek adataink, hogy a Kárpát-medencében talált népeknek lett volna valamilyen fekvőbeteg-ellátó rendszere. A 10. században több, elsősorban bizánci rítusú keresztény kolostor létrejöttéről tudunk, közöttük a legismertebb a marosvári rendház, amelyben gyógyítottak is, azonban annak részleteiről semmit sem ismerünk. A keleti kereszténység területén a 4. század végétől, nyugaton a 6–7. századtól kezdődően alakultak ki a karitatív intézmények (Miller 1985). A Kelet-Római Birodalomban használatos xenon (= idegen), majd xenodochia elnevezés mutatja, hogy kezdetben ezekben a létesítményekben főként beteg idegenek (zarándokok) ápolását, gondozását végezték. Az 5–6. században bukkant fel a nosokomeion (= betegház) és iatrokomeion megjelölés. A nyugati kereszténység térségében a középkor végéig, Bizáncban a 10. századig nemcsak a gyógyítás, hanem a szociális gondoskodás is az ispotályok feladata volt. A xenodochiumok szállást adtak a zarándokoknak, a betegeket ápolták, más részlegük szegényház, öregek menhelye volt, a nagyobb bizánci városokban árvaház, nyomorékokat és rokkantakat ápoló egység is részét képezte a xenonnak (Józsa 2007). Az egyházszakadással nagyjából azonos időben (11. század közepe), az ókorban még egységes orvostudomány Nyugat- és Közép-Európában két részre vált. A műtétes szakmák mesterséggé süllyedtek (és maradtak hétszáz éven át), az orvoslást csak a nem műtétes gyógyítás jelentette. A kórházak szervezete, működésének elve is különbözött egymástól a keleti és nyugati keresztény országokban. Nyugaton a bencés kolostorok ispotályai képezték a mintát. A 7. századi Sankt Gallen-i kolostori kórházban mindössze egy helyiség szolgált a betegek elhelyezésére (Hints 1939), más teremben történtek a vizsgálatok és kezelések, harmadik szoba volt a gyógyszeres kamra, s a negyedikben tartózkodott (lakott) az ápoló személyzet. Az idők során a bencés ispotály-típus jelentősen bővült. Kialakultak a gyógynövények termesztésére szolgáló fűvészkertek, s elkülönítették a súlyos és könnyű betegeket (Bánóné és mtsa 1986). A gyógyító eljárások fürdőkezelés-

sel, masszázzsal, pszichoterápiával bővültek (Czagány 1976). Az ispotály berendezése, felszereltsége azonban továbbra is szegényes maradt. A Bizánci Birodalomban eleinte a nosokomeion beosztása hasonló a nyugatihoz (pl. a Sankt Gallenihez), gyógymódjaik azonban fejlettebbek, sokrétűbbek. A keleti kereszténység részein nem vált ketté az orvoslás. Mind a világi orvosok, mind az egyházi személyekből lett gyógyítók foglalkoztak sebészettel (sőt az ortodox egyház a boncolásokat is eltúrte, olykor támogatta). A konstantinápolyi kórházakban a 6. századtól megindult a szakosodás, a műtéti ellátást igénylőket sebészeti osztályokon kezelték, később szemészeti, nőgyógyászati részlegeket szerveztek (Miller 1985, Schreiber 1943). A 12. század első felében (éppen magyar királylány, Piroška, Szt. László leánya megvalósult tervei alapján) kifejlődött az a kórház-típus, amely szervezettségét, működési elveit tekintve a mai európai általános kórházak őseinek tekinthető (Józsa 1993). Ebben a korban Magyarország már a nyugati kereszténység érdekszférájához tartozott, ezért nem a sokkal fejlettebb és hatékonyabb bizánci, hanem a bencés ispotály-minta alapján tervezték és építették a hazai kórházakat. Jóllehet, a 14. századig Kalocsán, Körmöcbányán, Oroszlámoson, Pentelén, Szávaszentdemeteren, Újbányán, Veszprémben és Visegrádon görög kolostorok működtek, némelyekben ispotályt is szerveztek, ezekről azonban vajmi kevés értesülésünk van (Linzbauer 1852–1861, Magyar Kossa 1929–1933).

Az első ispotályok a 11. században

Géza, majd Szt. István hívására a 10. század utolsó harmadában megkezdődött a nyugati keresztény térítők és szerzetesrendek beáramlása. Sorra alakultak a kolostorok – és mivel abban az időben még nem tiltotta pápai rendelet az egyházi személyek orvos–sebészi tevékenységét –, a bencések és a Szent Kereszt Ispotályos Rend tagjai között számos orvos és a gyógyításhoz értő barát is érkezett. A 11. század második felében betelepülő rendek (johanniták, lázár lovagok stb.) többsége elsődleges feladatának tekintette a betegellátást (Szállási 1988). A következő évszázadban antoniták, ciszterek, karthauziak, dominikánusok, ferencesek is bekapcsolódtak a gyógyításba (Szűcs 1983). Más szerzetesrendek (premontreiek, Ágoston-rendiek, templomosok stb.) ispotály alapításáról nem tudunk. Az érkezők a 11. század első felében szinte kizárólag a Duna mentén és a Dunántúlon telepedtek meg. Erdélyben, a Felvidéken, az Alföldön, a Bánságban csak a század legvégén és a következő évszázadokban jelentek meg a kolostorok, és azok részeként az ispotályok. A 11. század első évtizedeiben Pannonhalmán, Pécsváradon, Bakonybélien, Esztergomban hozták létre az első kolostori kórházakat. Kolozsvárott a 11. század végén épített xenon a 19. század utolsó harmadáig folyamatosan fogadta a betegeket (Jakab 1870).

A népvándorlás időszakában, majd a honfoglalás és a keresztény térítés éveiben meglehetősen zavaros viszonyok uralkodtak a Kárpát-medencében, ezért a

két fő zarándok útvonal elkerülte Magyarországot. A Szentföldre igyekvők az Adriai tengeri utat választották, a Rómába tartók észak-északnyugat felől kerültek ki az országot. Szent Istvánnak az 1020-as évek végére sikerült stabilizálnia a belső helyzetet, és nyomban hozzá fogott (mai szóhasználattal élve) az „idegenforgalom” megszervezéséhez, ami akkoriban a zarándoklatokat jelentette. Ehhez a vándorok személyi biztonságának garantálásán kívül megfelelő „infrastruktúrára” volt szükség. Ezt ismerte fel az államalapító, amikor kijelölte és megépíttette (1030 körül) a Szentföld és Róma irányába vezető utakat, mellettük királyi várakat létesített és őrséget állomásoztatott. A várak szomszédságában piacokat, étkező, és szálláshelyeket biztosítottak. Gondoskodott az utak, hidak, átkelők használhatóságáról. A Karasó folyón (Baranyavár mellett) hidat veretett, Eszéknél a Dráván átkelő kompot, a Száván rendszeres hajójáratot üzemeltetett (Győrffy 1977). A korabeli „infrastruktúrához” hozzátartozott a templomok láncolata és az azokban elhelyezett szentek ereklyéi. A zarándokokat kiszolgáló rendszer részeként kiépítették az ispotályokat is. A Szentföldre igyekvő csapatokat egy-egy gazdag főúr vagy főpap vezette, létszámukról számos korabeli írás számol be. I. András idejében, 1054-ben Lietbertus cambrai püspök vezetésével háromezer, 1065-ben a mainzi érsekkel tizenkétezer zarándok kelt át (Wenczel 1860–1874), de ismerünk olyan (valószínűleg túlzó) adatot, amely szerint a 12. században százezres nagyságrendű peregrinus sereg vonult át az országon. A korabeli Itinerárium (útikalauz) úgy tájékoztat, hogy a Szentföld felé igyekvők átkelése Magyarországon tizenkilenc napig tartott az alábbi útvonalon: Hainburg → Győr (2 nap), Győr → Fehérvár (3 nap), Fehérvár → Tolnavár (3 nap), Tolnavár → Baranyavár (4 nap), Baranyavár → Valkóvár (4 nap), és Valkóvár → Nándorfehérvár (3 nap). A napi 25–30 km járófölddel számoló út mentén Győrben 1031-ben, Pécsváradon 1007-ben kezdte meg szolgálatát az ispotály. A 11. század második felében Tolnaváron, Baranyaváron, Valkón és Nándorfehérváron készült el a xenon. A másik fontos zarándokút (Róma felé) Esztergomból indult (ti. oda hajóval érkeztek a nyugat-európai peregrinusok), Pannonhalmán, Bakonybélien, Zalaváron áthaladva Varasd után hagyta el az országot. Ezen az útvonalon – Varasd kivételével – valamennyi jelentősebb helyen ispotály működött már István életében is. A menhelyek és xenonok kiépítésével a király teljessé tette a korabeli követelményeknek megfelelő „infrastruktúrát”. Szent István azonban nemcsak az átutazókkal, hanem a külföldre érkező magyar zarándokokkal is törődött. Királyi javadalmazással menhelyeket és ispotályokat készíttetett Ravennában, Rómában, illetve Konstantinápolyban és Jeruzsálemben (Győrffy 1977, Magyary-Kossa 1929–1933).

A bencések Pannonhalmán 1000-ben, Pécsváradon 1007-ben, Esztergomban az Ispotályos Rend 1000 körül, a johanniták 1032-ben alapítottak kórházat (Szálási 1988). A 11. századból tizenhét ispotály helyét pontosan ismerjük (1. ábra), de feltehetően több is lehetett, ugyanis előkerült olyan adat, hogy a bencések hu-

szonkét kórházban gyógyítottak, s nemcsak ők, hanem az ispotályosok, johanniták is működtettek xenonokat. A kórházak zöme a két jelentős zarándok-útvonal mentén található, az ország más területéről a somogyvári, kolozsvári és kolozsmonostori ispotályról tudunk (Müller 1856).

Ispotályok a 12–14. században

A 12. században az újabb rendek betelepülésével megváltozott az ispotályok területi eloszlása is. A Dunántúlon csak néhány (Csurgó 1163, Veszprém 1160 körül, Buda 1187) létesült, főként az ország középső és peremterületein építettek újabbakat (Pozsony 1100 körül, Eger 1150, Sente 1163, Várad 1165, Olthévíz 1186). A 13. században huszonhat új ispotályról tudunk. Jó részük a Felvidéken (Miskolc–Hévíz 1216, Selmecebánya 1224, Liebenbánya 1208, Borsa 1211, Daróc 1288, Besztercebánya: 13. század vége) kezdte meg munkáját. A Dunántúlon további településeken (Györszentmárton 1221, Szemennye 1248, Füzfő 1269, Sopron 1274/75) jelentek meg, és jutott az ország alföldi területeire is (Poroszló 1216, Bács 1234, Kalocsa 1221, Kompolt 1280, Bodrogkeresztúr és Bát 13. század vége) (Körmendy 1985). Egyedül a bái monostor 13–15. századi ispotályának temetőjét, az abban nyugvók patológiás elváltozásait ismerjük (Józsa és mtsai 2006). Az Árpád-kor végén Pozsonyban és Nagyszebenben, valamint a Nyulak szigetén már két-két, Budán és Óbudán pedig összesen öt ispotály tevékenykedett. Továbbra sem volt kórház a Felvidék keleti és Erdély nagy részén, Kárpátalján, a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés és Szolnok-Jász-Nagykun megyék területén, valamint a Bánátban. A 14. században elsősorban a szász városokban (Mateóc 1323, Igló 1376, Bártfa 1386, Körmöcbánya 1383, Szepesváralja a század közepe és Stóla a század vége) történt alapítás (Pajdusák 1912). A 14. században jelentek meg az első polgári kórházak: Várad 1339, Kassa 1392, Nagyszeben 1386, Bártfa 1386, Besztercebánya 1363, Pozsony 1392 (1. ábra). Bár ekkoriban még mindig a bencések tartják fent a legtöbb ispotályt, de számbelileg csaknem ugyanennyi van a johanniták és az ispotályosok kezén. A 13. század második felétől kezdve mind több kórházat üzemeltetnek az antoniták, ciszterciek, ferencesek is (Szűcs 1983). A domokos-apácák 1252-ben a Nyulak-szigetén hoztak létre ispotályt és rövidesen más női rendek is bekapcsolódtak a fekvőbeteg-ellátásba. A 14. század végén több mint hetven működő kórházról van írásos bizonyítékunk, és valószínűsíthetünk további harminc–negyven olyan ispotályt, amelyekről nincsenek biztos adataink.

A 11. század végén egymillió, a 14. század utóján kétszer ennyi lakosa lehetett az országnak (Györffy 1977). A hazai ispotályok 6–20 beteget láttak el, átlagosan tíz beteggel számolva a 11. század végén legkevesebb 170, a 14. század végén minimálisan 700 kórházi ágy fogadta a betegeket. A 11. század végén 5582, három évszázaddal később 2500 lakosra jutott egy-egy ispotályi férőhely

(Józsa 1996). Ismerve a kor családi, társadalmi és szociális viszonyait, valamint az átlagos életkort, az ispotályi ágyszámot elégségesnek mondhatjuk. A csecsemők és gyermekek a lakosság egyharmadát tették ki, de a középkorban (sehol a világon) nem részesültek kórházi kezelésben. Az ispotályokban nyújtott nem volt magasabb színvonalú, mint a házi betegellátás, és talán nem is annyira a gyógyítást, mint sokkal inkább az ápolást szolgálta. A lakosság többsége otthonában is tudta gondozni betegeit, rokkantjait. A nemességben, a papság körében fel sem merült az ispotályok igénybevételének lehetősége. A parasztság alsó rétege (főként a közeli hozzátartozó nélküliek), a nincstelenek, koldusok, azaz a lakosság 15–20 százaléka tartott igényt, vagy szorult rá az ispotályokra (Somogyi 1941).

A lepratelepek

A középkorban Európa-szerte óriási közegészségügyi gondot jelentett a leprás, pontosabban a leprásnak vélt betegek elkülönítése és ellátása. Nem állja meg a helyét Kubinyinek (1999) az a megállapítása, amely szerint: „A betegellátás azonban csak másodlagos feladat és csak az ispotály lakóira vonatkozott, *természetesen leszámítva a lepraházakat és más járványos betegek számára szolgáló intézményeket*” (kiemelés tőlem). Kétszeresen téved a szerző, ugyanis a lepra nem járványos megbetegedés, másfelől pedig a középkori epidémiák (pestis, himlő stb.) rövid lefolyású, nagy halálozással járó kórképek. A járványos megbetegedésben szenvedőknek nem létesítettek gyógyintézeteket. A 11–13. században országszerte, többnyire olyan vidéken hoztak létre lepratelepet, ahol egyéb gyógyintézet nem volt. Akad néhány kivétel: Esztergom, Buda, (ahol a Sáros fürdő [a mai Gellért fürdő] és az ispotály a leprás, később a szifilisz beteget fogadta be), Nyulak szigete. A Lázár-lovagok hazánkba érkezésével mind több leprozóriumot vettek át. A 14. században már alig készült új, viszont jó néhányat bezártak, a 15. században pedig rohamosan csökken a számuk, újabb száz esztendővel később a még működő lepratelepeket sorra alakították át az új kór, a szifilisz betegek otthonának (Magyary-Kossa 1929–1933). Akadnak, akik úgy vélik, hogy a leprát a keresztések hurcolták be Európába és hazánkba is. Ez a nézet már csak azért is valószínűtlen, mert jóval a keresztések átvonulása előtt, a 11. század legelején is említik a leprát, Szt. István Esztergomban létesített leprozóriumot. Újabban – nem is alaptalanul, – egyre többen kétségbe vonják a lepra középkori gyakoriságát, valószínűbb, hogy idült bőrbajokat (pikkelysömör, ekcéma, elefántiázis), vagy csonkolódással, torzulással járó kórképeket (bőrtuberkulózis, bőrrák, ergotizmus stb.) vélték bélpoklosságnak, s ezeket a szerencsétleneket zárták a lepratelepekre (Józsa 1996). Az ország múzeumaiban több mint 100 000 honfoglalás és késő középkori csontvázat tárolnak, ezek között egyetlen (10. századi) leleten a csontelváltozás alapján, további két esetben

DNS vizsgálattal kórismézték a leprát (Haas és mtsai 2000, Pálfi 1991). Ha elfogadjuk a becslést, hogy az Árpád-kor végén több mint száz lepratelep működött, s ezekben húsz–harminc ápoltat tételezünk fel, akkor a leprásnak tartottak számát 2000–3000 körülire tehetjük, ami az akkori lakosság fél százalékát sem érte el, tehát a lepra nem volt népbetegség.

Személyzet és gyógyítás az ispotályokban

A középkori kórházakban hat–húsz beteget kezeltek. A beteglétszámhoz viszonyítva bőséges személyi ellátottságukat nemcsak a szerzetesek, hanem a világi alkalmazottak nagy száma is biztosította. Ránk maradt István király rendelkezése, amely a pécsváradi ispotályba négy betegápolót és hat fürdőszolgát rendelt. Az orvosi teendőket a szerzetesek látták el, a későbbiekben mind több civil orvos dolgozott a kolostori ispotályokban. Kezdetben kizárólag idült betegeket vettek fel, a 13. századtól azonban már tüdőgyulladásban vagy dizentériában szenvedők kezeléséről is értesülünk.

A legendák és szentté avatási iratok pontos képet adnak a korabeli betegellátásról (Józsa 1987, 1988), ami színvonalát tekintve nem maradt el a nyugat-európaiaktól (Békefi 1912, Czagány 1976). Az ispotályokban fűtött szobákban fogadták, rendszeresen mosdatták, fürdették az ápoltakat. A lőcsei főszékesegyház északi mellékhajójának ajtaján, „A betegek felvétele és kezelése az ispotályban” című, 14. századi két alkotáson látható, hogy a páciens levetkőztették, lemosták, kórházi köntösbe öltöztették (Vida 1979B). A Szent Margit legendából értesülünk, hogy a magatehetetlen beteget lepedőn forgatták (ami bizonyítja, hogy a betegek alatt lepedő volt), az önálló táplálkozásra képteleneknek tollszálon át adták a folyékony ételt (a mai szondatáplálás őse). Használták az ágytálat és a szobai ülő-árnycsékét. A gyógyászati segédeszközök közül megemlítendők a hónaljmankó, kézi mankó, alsó művégtag és sérvkötők.

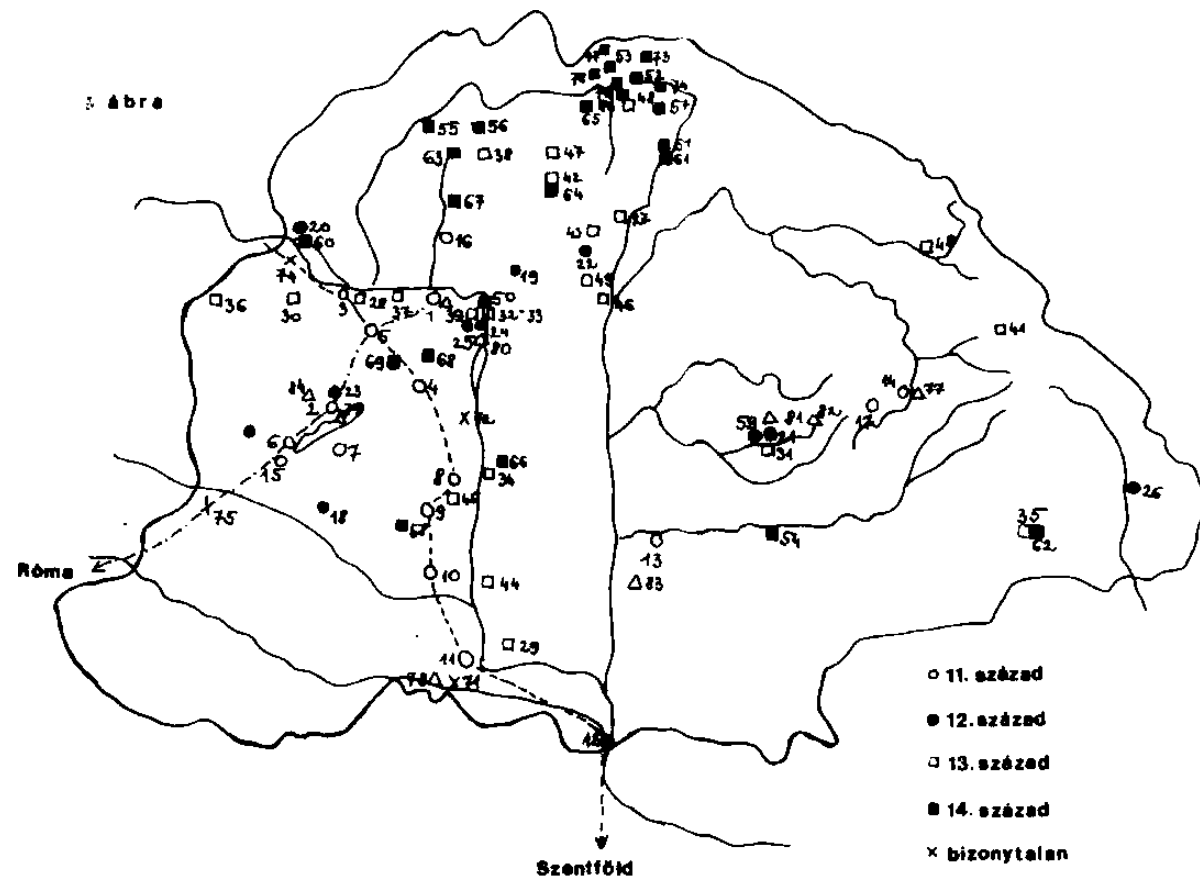
A legendák tanúsága szerint – leszámítva a baleseteket és mérgezéseket – a különböző eredetű bénulások, zsugorodások (kontraktúrák), reumás és köszvényes ízületi bajok, valamint az elmebetegségek voltak a leggyakoribbak. Minden bizonnyal közülük kerültek ki az ispotályok ápoltojai is. A felsorolt betegségek és állapotok nem igényelnek sebészi beavatkozást, viszont a betegek rendszeres ápolásra szorulnak, többségükön a gyógyfürdő javulást, esetleg panaszmentességet eredményez. A közelmúltban vizsgáltuk egy ispotályos falu temetőjének csontvázanyagát. A bátmonostori sírkertben fellelt nagy számú (a 426 értékelhető vázmaradvány 11,0%-a) fogyatékos egyén (köztük 30 végtagizületi csontos ankylosis) arra enged következtetni, hogy a 13. század óta működő ispotályban (Körmendy 1985) leltek menedéket az ápolást igénylő rokkantak, magatehetetlenek vagy mozgásképtelenek. Számos egyéb csontelváltozást (sipolyozó, idült

osteomyelitis, osteoarthritis deformans, áttéti és elsődleges csonttumor, bénult végtag stb.) észleltünk, amelyekről feltételezzük, hogy jelentős mozgáskorlátozottságot idéztek elő, ezek a személyek is az ispotály lakói lehettek, többségükben életük végéig (Józsa és Farkas 2006).

Gyógyfürdők a 11–14. században

A Kárpát-medence sajátos földtani adottságainak következménye a nagyszámú hévíz, a sokfajta ásványvíz, gyógyforrás. A rómaiak korában Pannónia és Dácia provinciákban fejlett gyógyfürdő-kultúra alakult ki. A népvándorlás századaiban elszöktek, eliszaposodtak, betömődtek a feltörő források, de a rómaiak által létrehozott fürdők maradványait a honfoglalók néhány helyen (Óbuda, Olthévíz, Hévíz stb.) nemcsak látták, hasznosították is (Vida 1979A). A 11. századra a pusztuló fürdőket sikerült felvirágoztatni. A letelepült népesség előszeretettel épített falvakat a hévizek szomszédságában, a szerzetesrendek pedig számos gyógyforrás közelében kolostort, ispotályt alapítottak. A pécsváradi kolostorban 1007-ben készült el az a vezeték, amelyen keresztül a közeli forrás vizét odavezették, az áptak gyógyfürdő-kezeléséről pedig hat fürdőszolga gondoskodott. Budán és Óbudán a 12–14. században öt kórház gyógyított a feltörő hévízforrások vizével. Esztergomban nemcsak a hőforrásokat, hanem a savanyúvíz-forrásokat is a gyógyítás szolgálatába állították (Szállási 1988). A középkorban szinte minden bővizű gyógyforrás szomszédságában kórházat építettek (Esztergom, Győr, Olthévíz, Várad, Miskolc-Tapolca, Eger). Ahol nem tört a felszínre hőforrás, mesterséges fürdőket építettek (Kolozsvár 11. század, Pozsony 1100 körül, Daróc, Mateóc 13–14. század). A királyi adománylevelekben gyakran feltűnik, hogy hévíz forrást adományoztak az ispotályoknak, így II. András 1226-ban a pannonhalmi, IV. Béla 1238-ban a fehérvári és győri, 1269-ben a füzegethüi ispotályoknak (Wenczel 1860–1874). Tucatnyi olyan hőforrásról tudunk (Herkulesfürdő, Pápóc, Szorbánc, Kalán, Tata, Trencsén stb.), amelyeket az Árpád-korban már használtak, de nincs adat arra, hogy ispotály is működött volna közelükben. A 13. század végén kezdődött a nem meleg ásványvizek (Parád, Kassa) hasznosítása hidegvizű, vagy mesterségesen melegített fürdő, majd ivókúra formájában. Ugyanebben a korban kezdik gyógyászatra alkalmazni az erdélyi savanyúvizeket (borvíz) a Székelyföldön.

Az államalapítást követő néhány évtizedben vette kezdetét a hazai ispotályhálózat kialakítása. Jórészt a fejlettebb Dunántúlon, évszázaddal később más területeken is, de a 14. században is hatalmas régiók maradtak mindenféle gyógyító és szociális ellátó rendszer nélkül. Az ország keleti és déli területeinek „lemaradása” ezer esztendővel korábban kezdődött, s a mai napig sem sikerült felszámolni a különbségeket.

1. ábra. Magyarországi isptályok földrajzi eloszlása a 11–14. században. Jelölés: üres kör = 11. századi, tele kör = 12. századi, üres négyzet = 13. századi, tele négyzet 14. századi létesítések. X = az alapítás időpontja, illetve a kórház léte bizonytalan, üres háromszög = leprozórium

A térképen feltüntetett helységek :

1. Esztergom	28. Györszentmárton	55. Trencsén
2. Bakonybél	29. Bács	56. Pécs
3. Győr	30. Szemennye	57. Szepesváralja
4. (Székes)Fehérvár	31. Hévíz (Nagyvárad)	58. Pécs
5. Pannonhalma	32. Nyulak szigete	59. Várad
6. Keszthely	33. Nyulak szigete	60. Pozsony
7. Somogyvár	34. Kalocsa	61. Kassa
8. Tolnavár	35. (Nagy)Szeben	62. (Nagy)Szeben
9. Pécsvárad	36. Sopron	63. Kőrmöcbánya
10. Baranyavár	37. Füzegethü	64. Besztercebánya
11. Valkóvár	38. Selmecebánya	65. Stóla
12. Nándorféhevár	39. Buda	66. Kalocsa
13. Marosvár	40. Daróc	67. Újbánya
14. Kolozsvár	41. Beszterce (Erdély)	68. Barc
15. Zalavár	42. Besztercebánya	69. Bót
16. Garamszentbenedek	43. Apátfalva	70. Zalavár
17. Kolozsmonostor	44. Bodrogkeresztúr	71. Szávaszentdemeter
18. Csurgó	45. Bát(monostor)	72. Pentele
19. Sente	46. Poroszló	73. Bártfa
20. Pozsony	47. Libetbánya	74. Moson
21. Várad	48. Bors	75. Varasd
22. Eger	49. Kompolt	76. Stóla
23. Veszprém	50. Óbuda	77. Menedékkő
24. Buda	51. Kassa	78. Savnik
25. Buda	52. Mateóc	79. Lándok
26. Olthévíz	53. Igló	80. Hunfalu
27. Miskolc	54. Lippa	

A 11–14. században létesített, dokumentálható ispotályok és fenntartóik*11. század*

Helység	Időpont	Fenntartó rend
Pannonhalma	1000	bencés
Pécsvárad	1000/1007	bencés
Bakonybél	1000	bencés
Esztergom	1000	ispotályos
Zalavár	1019	bencés
Győr	1031	johannita (?)
Kolozsmonostor	1061	bencés (?)
Garamszentbenedek	1075	bencés
Fehérvár	1093	johannita (?)
Tolnavár	11. század vége	bencés
Baranyavár	11. század	??
Valkóvár	11. század vége	bencés
Keszthely	11. század	johannita (?)
Nándorfehérvár	11. század vége	??
Jeruzsálem	1038 előtt	johannita (?)
Bizánc	1038 előtt	??
Róma	1038 előtt	?? (1423-tól ferencesek)
Ravenna	1038 előtt	??

12. század

Pozsony	1100 körül	antoniták
Csurgó	1163	johannita
Szente	1163	??
Várad	1165	johannita
Olthévíz	1186	ispotályos
Buda (Szt. Háromság)	1187	johannita
Buda (Szt. Erzsébet)	12. század vége	johannita
Eger	1150	??
Veszprém	1180 körül	??
Somogyvár	12. század	bencés

13. század

Pannonhalma (második)	1201	bencés
Libetbánya	1208	??
Borsa	1211	ispotályos
Poroszló	1216	??
Miskolc	1217	bencés
Győrszentmárton	1221	??
Bács	1234	cisztercita
Szemennyé	1248	ferencesek

Hévíj (Várad)	1249	cisztercita
Nyulak szigete	1251	domonkos apácák
Nyulak szigete	1252	johannita
Kalocsa	1221	??
(Nagy)Szeben	1222	ispotályos
Sopron	1274/75	johannita
Füzegthü	1269	??
Selmecbánya	1224/1275	domonkos
Buda	1280	johannita
Kompolt	1280	??
Daróc	1288	antonita
Beszterce (Erdély)	1295	johannita
Besztercebánya	13. század vége	??
Bodrogkeresztúr	13. század	bencés? / pálos?
Apátfalva	13. század	??
Géder	13. század vége	??
Bátmonostor	13. század	bencés
Savnik	13. század	cisztercita
Óbuda	13. század	johannita ?

14. század

Óbuda	1337	johannita
Buda	1390	Szt. Lázár lovagok
Kassa	1375	johannita
Mateóc	1323	johannita
Igló	1376	karthauzi
Trencsén	1380	ferences
Lippa	14. század	ferences
Szepesváralja	14. század	??
Pécs	14. század	johannita
Stóla	14. század	bencés
Lándok	14. század	ispotályos
Hunfalu	14. század	ispotályos
Menedékkő	14. század	karthauzi
Kalocsa	14. században működött	keleti ker. szerzetesrend
Körmöcbánya	14. században működött	keleti ker. szerzetesrend
Újbánya	14. században működött	keleti ker. szerzetesrend
Várad	1339	polgári
Besztercebánya	1363	polgári
Bártfa	1386	polgári
(Nagy)Szeben	1386	polgári
Pozsony	1392	polgári
Kassa	1392	polgári

Irodalom

- BÁNÓNÉ FLEISCHMANN M., MOHR T. (1986) Adatok a hazai kórházi gyógyszerészet történetéhez 1848-ig. *Gyógyszerészet*, 30, 425–430.
- BÉKEFI R. (1912) Orvosok, betegségek és gyógyítás Magyarországon az Árpádok korában. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén Veszprémben tartott előadás különnyomata. Budapest. pp. 1–32.
- CZAGÁNY I. (1976) Az európai orvos- és gyógyszerésztudomány feudalizmus kori befolyása a magyarországi orvoslásra. I. 996–XIV. század. *Orvostörténeti Közl.* 77, 67–82.
- GYÖRFFY GY. (1977) István király és műve. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 305–307.
- HAAS C.J., ZINK A., PÁLFI GY., SZEIMIES U., NERLICH A. G. (2000) Detection of leprosy in ancient skeletal remains by molecular identification of *Mycobacterium leprae*. *Am. J. Clin. Pathol.* 114, 428–436.
- HINTS E. (1939) A középkori orvostudomány. Eggenberger Kiadó, Budapest. pp. 362–364.
- JAKAB E. (1870) Kolozsvár története. Kolozsvár. I. kötet, pp. 303–310.
- JÓZSA L. (1987) Betegségleírások középkori krónikákban. *Orvosi Hetilap*, 128, 639–641.
- JÓZSA L. (1988) Pathográfiák középkori legendákban és szenttéavatási iratokban. *Orvosi Hetilap*, 129, 1487–1488.
- JÓZSA L. (1993) Magyar királylány a modern európai kórház megeremtője? *Orvosi Hetilap*, 134, 196–198.
- JÓZSA L. (1996) A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 109–121.
- JÓZSA L. (2007) A szociális ellátás rendszere a Bizánci Birodalomban. (Történeti visszapillantás). *Esély, Társadalom és Szociálpolitika.* 18 (2), 63–76.
- JÓZSA L., FARKAS GY. (2006) Egy magyarországi középkori ispotály (Bátmonostor) beteganyaga az ásátási leletek tükrében. *Orvosi Hetilap.* 147, 2379–2384.
- JÓZSA L., FÓTHI E. (2006) A trepanáció utáni csonthiány területének védelme csontpótlással. A cranioplastica története az őskortól a huszadik századig. *Magyar Traumatologia, Orthopedia, Helyreállító Sebészet.* 49, 267–274.
- KÖRMENDY L. (1985) Kalocsa orvostörténeti vonatkozásai az államalapítástól Hollós Mátyás haláláig. Bács-Kiskun megyei Kórház Évkönyve 1985. pp. 357–364.
- KUBINYI A. (1999) Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. *METEM Könyvek* 22. Budapest pp. 253–267.
- LINZBAUER F. X. (1852–1861) *Codex sanitaro-medicinalis Hungariae.* Buda. I. kötet, pp. 1–4.
- MAGYARY-KOSSA GY. (1929–1933) *Magyar Orvosi Emlékek.* Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest. III. kötet.
- MILLER T. S. (1985) The birth of the hospital in the Byzantine Empire. *J. Hopkins Univ. Press.* Baltimore–London, pp. 118–166.
- MÜLLER F. (1856) *Geschichte der siebenbürgische Hospitaler bis zum Jahre 1625.* Wien. 1856. pp. 67–92.
- NEUMAN T. (szerk.) (2004) *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról.* Argumentum Kiadó, Budapest–Piliscsaba
- PAJDUSÁK M. (1912) Az iglói régi városi kórház története a Szepesség középkori kórházainak ismertetésével kapcsolatban. *Scepusia (Igló).* 1, 73–89.
- PÁLFI GY. (1991) The first osteoarcheological evidence of leprosy in Hungary. *International Journal of Osteoarcheology,* 1, 99–103.
- PAP I., JÓZSA L. (1991) A koponyasérülések gyakorisága, ellátása és gyógyulási aránya a 9–13. században Magyarországon. *Honvéddorvos.* 32, 82–92.
- SCHREIBER G. (1943) Byzantinische und abendlandisches Hospital. Zur Spitalordnung des Pantokrator und zur byzantinischen Medizin. *Byzantinische Zeitschrift.* 17, 116–149, és 17, 429–476.
- SOMOGYI Z. (1941) A középkori Magyarország szegényügye. Budapest. pp. 83–84.

- SZÁLLÁSI Á. (1988) Esztergomi gyógyító rendek az Árpádok alatt. Orvosi Hetilap, 129, 1381–1382.
- SZÜCS J. (1983) A ferences rend a középkor végén. História. 5, 13–17.
- VIDA M. (1979A) „Gyógyvizek és ásványvizek a régi Magyarországon”, és a „Középkor fürdős ispotályai” című fejezetek. In: Ásványvizek és gyógyvizek. (Szerk.: Borszéki B.) Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. pp. 9–10 és 14–15.
- VIDA M. (1979B) Az orvosi gyakorlat és a gyógyító szentek ikonográfiája a XIII–XIV. századi magyarországi falfestészetben. Orvostörténeti Közlemények. 87/88, 13–63.
- WENCZEL G. (1860–1874) Árpád-kori Új Okmánytár. (Kiadta Wenczel G.) Pest. I–XII. kötet.

A széki szikes a Kis Udvarnak völgyel

Magyarsováti táj

Nagy-Tóth Ferenc

Az erdélyi Mezőség növénytani kutatásának kárpát-medencei jelentősége

I. A táj

Cselekvésre és tételődésre egyaránt ingerlő fontos könyv jelent meg nemrégiben (2004. dec.) a kolozsvári Művelődés folyóirat gondozásában: *Az erdélyi táj kérdései* címmel. A többségében fiatal (22-23 éves) szerzők változatos tárgykörű tanulmányaikban a már régóta sürgető természet- és emberi közösségvédelem korszerű helyreállítási és gondozási (rehabilitációs) tennivalóit boncolgatják. A vontatottan elkezdett, de folyamatosan fenntartandó tájépítési és rendezési munkák lényeges része kell, hogy legyen a növény(élő)világ tanulmányozása, változásainak ismerete, fajainak és összetételének ellenőrzése céljából.

A *táj* szavunk „az ugor korból származó ősi örökség nyelvünkben. Tartalmában és szóösszetételeiben sokféleképpen és nagyon gyakran használt szó... A Föld felszínét természeti és kultúrtájak borítják” (Molnár Jenő, 2004). A tájrendezés lényeges eleme a tájszemlélet, amely változik a feladat szerint, de különbözhet lelkialkat és átélések, élmények alapján is. Íme (Fekete Albert, 2004):

„A táj emberek és természet kapcsolata, társadalmak története” (Szántó Catherine, 2004);

„A táj tükre egy népcsoport gondolkodásmódjának, életvitelének” (Fekete Albert, 2004);

„Egy táj, egy család. Minden település más nevelést kapott a természettől és a történelemtől” (Eplényi Éva, 2004);

„A táj olyan terület, amelyennek az ott élők vagy az arra látogatók megélik. A táj és a közösségi öntudat egymás tükörképei” (Kolumbán Gábor, 2004);

„A tájban élő emberi közösség az idők folyamán megszüntetett és átalakított bizonyos növényzeti típusokat, ezzel sokszor visszafordíthatatlan változásokat okozott” (Szabó Anna, Ruprecht Eszter, 2004).

II. Az erdélyi mezőségi táj

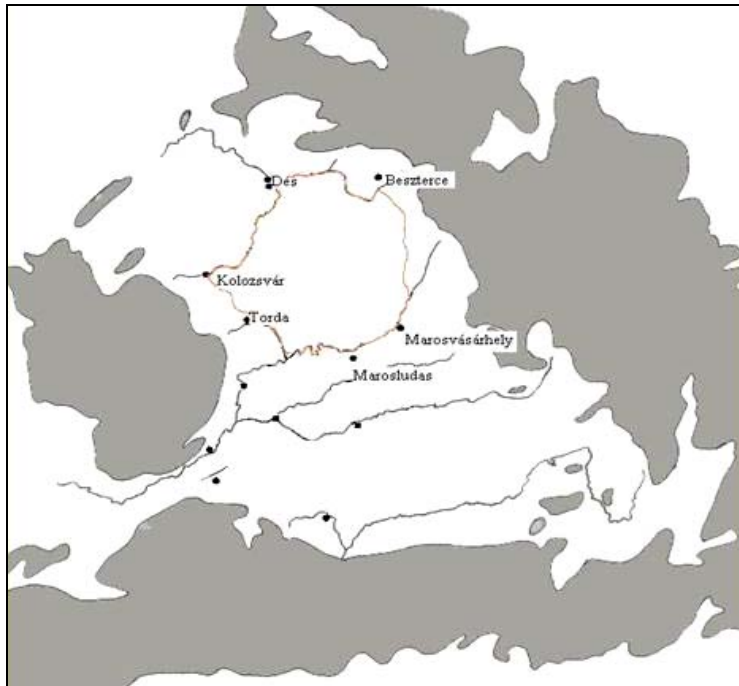
a) Földrajzi szempontból

A Mezőség Erdélynek a Maros, az Aranyos, valamint a Kis- és Nagy-Szamos által határolt központi része. Kárpát-medencei történelmünk kezdetén „úttalan vadon volt még a Tóvidék. Északon a Szamos völgyét őrző királyi sóbánya, nyugat-

ton a kolozsi barátok gyepűje, keleten a Kendék Marosparti szállásai, s délen pedig az aranyosi és tordai hegyek határolták ezt a bölénylakta vidéket, ahol egyéb sem volt, csak tó, nádas, mocsár, kopasz domboldalak s kis bozótos erdők” (Wass Albert, 1996). Erdélyi történész meghatározásában „A haza központjában: Kolozsvár, Torda, Vásárhely, Régen, Dés, Szamosújvár városok között 50–60 mérföld kopár vidék” (Kőváry László, 1840).

Alapjában véve folyóköz („Mesopotamia”), csupán csak a vizek elkalandoznak valamelyest, mielőtt összegyűlnének. Talán emiatt nem itt, hanem keletebbre hozta létre a teremtés a Paradicsomkertet.

Az erdélyi Mezőség nem csak folyóköz, hanem tóköz is. Okkal nevezték eleinte Tóvidéknek. Akkoriban több mint negyedszáznyi tiszta tó tulajdonjogáért viszálykodtak a szállásterületek birtokosai. Később „e tavak ellen irtóháborút indítottak. Leccsapolás néhány szekér szénáért” (Kőváry László, 1840). Az „irtóháború” következményeként Herman Ottó (1835–1914) már csak vagy húsz tóban (Cegei-, Mezőzáhi-, Széki-, Madarasi-, Szentegedi-, Mezőtóháti-, Sályi-, Katona-, Mezőmésesi-, Bándi-, Bálldi-, Mezőkapusi-tó) halászott-madarászott, az akkoriban megalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület (1859) bűváraként. A 20. század elején még megvolt a húsz tó (Erődi Kálmán, 1908). A Kárpát-medence körüljárólása után az új gazdák ezeket sem kímélték. Csak a Cegei-, a Katona- és a Széki Csukás-tó maradt meg; ez utóbbi természetvédelmi területté nyilvánított.

Erdély, benne az erdélyi Mezőség

Széki tájak I.

A tavak létrejöttét előszeretettel tulajdonítjuk Mátyás király rendeletének. De lehet, hogy már őelőtte patakok elzáródása vagy völgytalpak emelkedése idézte elő keletkezésüket.

b) Földtörténeti szemszögből

Az erdélyi Mezőség egy kiszáradt tengerfenék. Feltöltődése a harmadkor végén kezdődött, amikor a Keleti Kárpátok belső peremén, valamint az Erdélyi Sziget-hegység övezetében erős vulkáni kitörések voltak. Ekkor rakódtak le az Erdélyi-medencére jellemző Dési vulkáni tufarétegek, majd pedig a tenger visszahúzó-dásával egyidejűleg a mészkő, a márga és a gipsz rétegek. A tenger feltöltődése és kiszáradása eredményezte a sötömbök keletkezését Kolozs, Szamosfalva, Szék, Désakna, Szeretfalva, Szováta, Parajd, Udvarhely, Marosújvár és Torda környékén. „Ha az erdélyi Mezőségen 300 m-nyire lefűrnak, biztosan találnak sót” (Tövissi József, 1990, szóbeli közlés).

Az erdélyi Mezőség talapzatát puha rétegek (főként agyag, agyagos márga, homokos márga, homokkő, homok) alkotják, melyeket könnyebben alakított a víz, létrehozván jelenlegi suvadásos, dimbes-dombos, kecskehátas („koporsó”) felszínét.

Mint táj „furcsa, hajlott hátú dombok, görbe völgyek, suhogó nádasok, apró, kék vizű tavacsok, kopár vízmosásos meredélyek, melyeket esténként rózsaszínre fest a lenyugvó nap” (Wass Albert, 1996).

c) Művelődéstörténeti megközelítésben

Az erdélyi Mezőség Töhötöm vezér szerzése. Doboka várát megvéve, a Meszes hegység Ady által is szomorúan megörökített Terbetéjén átkelve, sietett a Tisza sikságára. („Vér hullott a Terbetére, / Régi ember régi vére.” Zilahi ember nótá-

ja). Az erdélyi Mezőség sorsára emlékeztet és figyelmeztet Kemény Zsigmond Zord idője; a Néma falu hívek nélkül maradt Árpád-kori temploma; Rákosi Viktor Elnémult harangjai; Székely Mózes Zátonya; Makkai Sándor Holttengere; Sütő András édesanyjának könnyű álmái; Wass Albert elszaladt vizei után itt maradt kövei (netán kőületei, fossziliái). Kopár ez a táj, de lelke van; tele van kísértő árnyakkal.

III. Az erdélyi Mezőség élővilága

A földtörténeti események és a földrajzi tényezők döntően határozták meg az erdélyi Mezőség élővilágát, annak jellemző sajátosságait. Ezen a tavas tájon kivirult, vonzóan változatos élőtermészet értékeinek a feltárását késleltette – az évszázadok folyamán többször bekövetkezett kedvezőtlen történelmi fordulatok miatt – a földrajzi és művelődési központoktól való viszonylagos elszigetelődés. „A jámbor kolozsi krónikások szerint: Átkozott föld, melyen csikasznál, bölénynél s mindennemű vízi szárnyasok rettentő sokadalmánál meg egynémely pogány bujkálónál egyéb nem lakik” (Wass Albert, 1996).

A természettudományok művelése a 19. század elején kezdett az erdélyi Mezőségre is kiterjedni. Landoz János (1793–1866) és Brassai Sámuel (1800–1897) Kolozsvár környékéről (Szénafüvek) közöltek olyan növényeket, amelyek az erdélyi Mezőségre is jellemzőek (Nyárády E. Gy., 1940–1944; Nagy-Tóth F., 1994), Brassai Sámuel annyira féltette az „orvbotanikusoktól” az itt élő ritka fajokat, hogy évente learatta azokat, nehogy gyökerestől kiássák, és kipusztuljanak eredeti élőhelyeikről.

A táj élővilágának rendszeres tanulmányozása az arra hivatott művelődési intézmény, az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása (1859) után kezdődhetett meg. Ez az intézmény „kezdeményezője, serkentője és támogatója az Anyaországra is kiható magyar nyelvű tudományosságoknak és részese az egy évtized múltán megalakuló erdélyi magyar tudományegyetemnek (1872)” (Szabó T. Attila, 1942).

Mezőségi erdőssztyepp

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület első természetbúvára, Herman Ottó (1835–1914) fedezte fel az erdélyi Mezőség természettudományos értékét: „a Mezőség természeti viszonyai kielégítik akár a legmagasabb követelést is, mely jelentékeny része Erdélynek, s melyet éppen ezért és éppen oly joggal illet a szorosabb vizsgálat” (Herman Ottó, 1861).

a) Népe

Rége, csakúgy mint másutt, az erdélyi Mezőség népe is csupán része, haszonélvezője volt környezete élővilágának, s a táj sajátosságai az ő életvitelét, magatartását is meghatározták, annak adottságai az ő jellemén is felismerhetőek voltak. „Emberei, azok a különös, magukba néző, hallgatag emberek, kik ott éltek meghúzódva a hajlott hátú dombok gödreiben, s kiknek magasba vágyó álmait újra meg újra gúzsba kötözte a kátyús dűlőutak agyagos sara” (Wass Albert, 1996).

A századok folyamán az eredeti szálláshelyek alapítói későbbi jövevényekkel elkeveredve, ősi öröklötségük és örökségük javarészt elveszítették. Sokan még szavaikat is, bár régi nevük, kissé sodrítva, önkéntelenül is megmaradt. „Éppen úgy felületesség lenne Básta zsoldosait vádolni egyedül a Mezőség mai sorsáért, mint ahogy hiba lenne a felelősség teljes súlyát azokra a főurakra hárítani, akik földjeik megművelésére Moldvából hozattak jobbágyokat maguknak” (Wass Albert, 1996).

A megsokasodott és megváltozott népesség az élővilágot is visszafordíthatatlanul, ösztönei és önös szándékai szerint változtatta meg.

b) Állatvilága

Az erdélyi Mezőség állatvilágának múltbeli nagy gazdagságát és rendkívüli változatosságát döntően a dús borítású füves térségek és a tisztavízű tavak határozták meg. Ezeknek köszönhetően a rovarok, a halak és a madarak voltak a legfajgazdagabbak és a legnépesebbek.

Már a rendszeres kutatások kezdetén Herman Ottó (1869) közölt innen 291 bogárfajt, 72 lepkefajt, 11 poloskafajt és 20 csigafajt. Az itt talált 70 pókfaj képezte alapját a maradandóvá vált *Magyarország pókfaunája* monográfiának. Ritka rovarfajok az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán is előkerültek (Kis Béla, 1958).

A halfajok közül a paduc volt túlnyomó többségben (60–90%), de előfordultak különlegesen ritka fajok is. Rettegi György (1718–1784) az 1769–1770. évi nevezetes események között említette, hogy „Désnél sok heringeket fogtak, melyekből ő is ett. Nagy csuda, hogy lehetett a tengerből ide származni.” Az 1996. évi erdélyi és magyarországi közös Szamos-kutatás alkalmával „nagy csuda volt halat találni benne;” a kolozsvári, a bonchidai, a szamosújvári és a dési szennyvizek miatt (Sárkány Endre, Hamar József, 1999). Általában ez a helyzet a többi vizekkel is. A 20. század közepén a még meglevő tavakat mesterséges halastavakká alakították (Cegei-tó), és tenyésztett halfajokat (ponty) telepítettek beléjük.

A széki szikes – részlet

A Mezőség madárvilága is jelentősen megváltozott. Egyes fajok (túzok, keselyű) eltűntek, mások (halászsas, pásztormadár) nagyon megritkultak. A madárvonulás sem olyan mérvű, mint volt száz évvel ezelőtt.

Az emlős állatfajok szomorú végzetét jelezheti a bölény, amely a legelső Wass-ös Mezősége érkeztekor „az úrnak 1050-ik esztendejében” még pusztító csordákban legelt. Mára még az emléke is szinte kihalt; az utolsó állatot 1762. október 8-án ejtették el a Mezőséggel szomszédos Ciblesen (Széplesen) (Tavaszy Sándor, 1938).

c) Növényvilága

Sajátos földtörténete, érdekes állatvilága mellett az erdélyi Mezőség elsősorban különleges növényei miatt vált vonzóvá a természet bűvárai számára. A virágos növények vizsgálatát a kiterjedt füves rétek és a velük váltakozó kisebb, de zárt erdőségek, a virágtalanokét pedig a halgazdag tavak és a rejtélyes mocsarak serkentették.

1. Virágtalan növények. A moszatok (algák) a halak természetes tápláléka. Az erdélyi mezőségi vizek moszatainak a tanulmányozását a kolozsvári Tudományegyetem időrendben második professzora, a szenvedélyes mikroszkopizáló (és kerékpározó) Istvánffi (Schaarschmidt) Gyula (1860–1930) kezdte el, még 1879-ben. Négy év múltán ekképpen összegezte: „Számokban kifejezve az eddigi Enumeratiókban és jelen közleményekben együttesen 460 Erdélyre nézve új faj lett fölemlítve” (Istvánffi Gyula, 1882). Távozása után a moszatok kutatása háttérbe szorult (Entz Géza, 1883; Daday Jenő, 1892, közölt még mellékesen néhány fajt), majd a trianoni katasztrófa miatt hosszú évtizedekre megszűnt. Az 1940-ben Szegedről Kolozsvárra rövid négy évre visszatért Tudományegyetem nemzetközileg is elismert algológiai kutatásai (Kol Erzsébet, 1943, 1945) sajnos, nem ölelheték fel az erdélyi Mezőséget is. (A Kolozs, Torda és Marostorda vm. konyhasós vizeinek moszatairól készült doktori értekezés – Halmágyi Anna munkája – kéziratban maradt.)

A volt Bolyai Tudományegyetem 1956 tavaszán tartott tanácskozásán a Természettudományi Kar dékánja (Nagy Lajos) az időszerű tudományos tevékenységet szorgalmazván mondotta: „minden kutatócsoport meg kell találja a maga (erdélyi) Mezőségét.” A tavak felgyorsult pusztulásának ismeretében és a moszatok kutatása időszerűségének tudatában (akkoriban jelent meg Burlew J. S.: *Algal Culture from Laboratory to Pilot Plant*, 1953), a hagyományok által is serkentve, a Növényélettani Tanszék három kutatója elkezdte a terepjárást és a gyűjtést. Összesen 12 kisebb-nagyobb, tipikusan mezőségi tóból történt mintavétel.

A meghatározott moszatfajok száma 216 volt; melyből 24 fajt és 7 változatot Erdélyből addig még nem említettek, egy szervezet pedig (a *Closterium prolongum* Rich. var. *maior* nov. var.) a tudományra nézve bizonyult újnak. Ezekon kívül több olyan ritka faj (*Halobryon ramosum*) is volt az anyagban, mely a vízminősítésben (indikátorként) fontos (Péterfi István és mtsai, 1960). Ez a tanulmány nyolc évtized elteltével is igazolta Istvánffy Gyula (1882) megállapítását, mely szerint „Erdély ezen egyszerűbb növényei mitsem engednek érdekességben a phanerogam flórának.”

Fajgazdag szárazgyep a Mezőségen

2. *A virágos növények.* Az élővilágnak ezt a nagy csoportját az erdélyi Mezőségen a 19. század elejétől kezdődően tanulmányozták. A közölt régebbi adatok újraértékelését és a közben folyton változó természeti táj növényeinek (flóra) és növényzetének (vegetáció) korszerű kutatását a Debrecenből Kolozsvárra hazatért Soó Rezső (1903–1980) és itthon maradt tanítványa, Csűrös István (1914–1998) foglalta egységbe.

Kutatásaik eredményeként megállapították, hogy az erdélyi Mezőségen élő virágos növényfajok (flóra) száma, a keverékfajokkal együtt 1370, azok nélkül 1287 (Soó Rezső, 1944; Csűrös István, 1973). Ez a mennyiség a jelenlegi Románia területén talált növényfajok (3700 faj) 37%-ával (több mint 1/3-ával) egyenlő (Flora R. P. Románia 12+1 kötet).

Eredetük és elterjedésük szerint az erdélyi mezőségi növényfajok 8 csoportba sorolhatók (Csűrös István, 1973).

Az erdélyi Mezőség virágos növényeinek földrajzi eredet és elterjedés szerinti csoportjai:

1. Európai elemcsoport	734 faj	58%
a) Eurázsiai elemek (Eua)	380 faj	29,31%
b) Európai elemek (Eu)	165 faj	12,71%
c) Közép-európai elemek (Ec)	108 faj	8,71%
d) Cirkumpoláris elem (Cp)	101 faj	7,87%
2. Kontinentális elemcsoport	249 faj	19,40%
a) Kontinentális elemek (Kt)	131 faj	10,21%
b) Pontusi elemek (P)	67 faj	5,22%
c) Pontusi-mediterrán (PM)	51 faj	3,97%
3. Déli jellegű fajok csoportja	112 faj	8,74%
a) Mediterrán elemek (M)	92 faj	7,17%
b) Balkáni elemek (Balk)	20 faj	1,57%
4. Belsőszülött fajok csoportja	38 faj	2,98%
a) Endemikus-kárpáti elemek (End)	28 faj	2,18%
b) Dacikus (Dako-Balkanikus) (D)	10 faj	0,80%
5. Atlanti elemek (Atl)	3 faj	0,23%
6. Alpin elemek (Alp)	5 faj	0,38%
7. Kozmopolita elemek (Kozm)	89 faj	6,93%
8. Adventív elemek (behozott, bevándorolt) (Adv)	37 faj	2,80%

A fajok összetétele alapján az erdélyi Mezőség növényvilága közép-európai jellegű, mely kontinentális és kelet-európai sztyepp-típusú elemcsoportokkal is keveredett. Különleges természeti értékét (Csűrös István szerint: kincsét) mégis a maradvány (reliktum) és belsőszülött (endemikus) fajok képezik. Ilyenek:

1. Csikófark (*Ephedra distachya*), harmadkori maradvány,
 2. Vékonylevelű bazsarózsa (*Paeonia tenuifolia*), délorosz puszták,
- illetőleg:
1. Mezőségi csüdfű (bóka) (*Astragalus péterfii*),
 2. Szártalan csüdfű (*Astragalus excapus* ssp. *transsilvanicus*),
 3. Wolff-féle libatop (*Chenopodium wolffi*),
 4. Sugaras fejrág (*Cephalaria radiata*),
 5. Erdélyi hangyabogáncs (*Jurinea simonkaiana*),
 6. Tőfonal (*Ruppia rostellata* var. *transsilvanica*),
 7. Halovány hagyma (*Allium ammaphilum*),
 8. Kányafű (*Rorippa kernerii*),
 9. Erdélyi zsálya (*Salvia transsilvanica*).

Növénytanilag jelentősek azok a fajok is, amelyek az erdélyi Mezőségen alakultak ki és innen terjedtek el balkáni tájakra (dacikus fajok), mint pl.:

1. Kováts-féle tarsóka (*Thlaspi kovátsii*),
2. Érdes szegfű (*Dianthus puberulus*),
3. Vékony gurgolya (*Seseli gracile*),
4. Bánsági borgyökér (*Oenanthe banatica*).

*Az erdélyi zsálya (Salvia transsilvanica)
a szováti Bánffy-hegyen*

*Stipa
lessingiana*

A szováti Kiserdő

Jellemzőek az erdélyi Mezőség növényvilágára azok a növényfajok is, amelyek nyugat felé terjedésükben itt megállapodtak. Nevezetesebbek:

1. Szőrös virágú árvalányhaj (*Stipa lessingiana*),
2. Macskamenta (*Nepeta ucranica*),
3. Urali fejrág (*Cephalaria uralensis*),
4. Tatárlelleg (*Statice tatarica*),
5. Mezőségi búzavirág (*Centaurea trinervia*),
6. Rutén búzavirág (*Centaurea ruthenica*),
7. Súlymos búzavirág (*Centaurea iberica*),
8. Pompás zsoltina (*Serratula wolffii*),

9. Törpe nőszirm (*Iris humilis*),
10. Keleti kocsord (*Peucedanum tauricum*),
11. Sós kocsord (*Peucedanum latifolium*),
12. Sziki útifű (*Plantago cornuti*).

E csoport elemei közül néhány kissé tovább terjedt nyugat felé a Pannon-síkságra is (ezek a „szökevények”):

13. Tavaszi kikerics (*Bulbocodium versicolor*),
14. Bókoló zsálya (*Salvia nutans*),
15. Volgamenti hérics (*Adonis volgensis* = *A. transsilvanicus*),
16. Tátorján (*Crambe tataria*).

A hírneves erdélyi elhivatott növénytudósok örökre való eltávozása után megszakadt az erdélyi Mezőség növényvilágának kutatása. Közben a tájrombolás fokozódott. Pedig az utolsó figyelmeztetés szerint: „Már most is szinte későnek tűnik a régi, tipikus mezőségi táj még meglevő néhány részletét az utókor számára átmenteni” (Csűrös István, 1973). Ennek tudatában, az 1989. évi rendszerváltás után újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület szorgalmazta a kutatások haladéktalan megkezdését; a természettudományok más ágazataiban is, nem csak az élettudományok területén, különös hangsúlyt helyezve a nagyobb térségi (anyaországi, regionális) kölcsönös együttműködésre. A közös múlt, művelődéstörténet a jövőben is egységes tudományművelésre kötelez.

A kezdeményezés eredményeként jött létre a kolozsvári (Szabó Anna, Ruprecht Eszter, Deák Mónika) és vácrátóti (Kun András, Bartha Sándor, Virágh Klára) szakemberekből összeállt kutatócsoport, amely (Arany János és Illyés-közalapítványi támogatással) újra elkezdte az erdélyi Mezőség növényvilágának a tanulmányozását. (Eredeti elgondolás szerint egész élővilága és népe is belefoglaltatott a kutatási tervbe.)

Kutatásaik (2001–2004. évi) eredményeit 5 szakközleményben és 2 tudományos összefüggésben elhangzott előadásban foglalták össze. Kutatómunkájuk néhány fontosabb eredményét a következőkben összegezték:

a) Elkészült a növényfajokat és növényzeti csoportokat, valamint a környezeti tényezők adatait tartalmazó anyaországi program szerinti számítógépes adatbázis;

b) Az erdélyi Mezőség növényzetét erdőssztyepp, azaz zárt erdők és gyepek mozaikja képezi.

Ezek az erdőssztyepek kontinentális, míg a kárpát-medenceiek szubmediterrán jellegűek;

c) Az erdélyi Mezőség jelenlegi jellemző gyeptípusai:

- száraz, árvalányhajas (*Stipa*) és csenkeszes (*Festuca*) gyepek;
- talajcsúszásos gyepek („koporsók”);
- félszáraz, szálkaperjés (*Brachipodium*) gyepek. Ezek a legváltozatosabbak;

A magyarszováti Bánffy-hegy felhagyott szőlői

„Fontos lenne megtalálni és tanulmányozni ezeknek a gyeptípusoknak a még létező maradványait.”

d) Az erdélyi Mezőség gyepváltozásainak (dinamikájának) főbb tényezői: avar, felhalmozódás, lemosódás (erózió), legeltetés, fokozott legeltetés.

A legeltetéssel járó taposás megrekeszti a szukcessziót.

Az erdélyi Mezőségen a szukcesszió más tájaktól eltérő, sajátos, amennyiben erdő helyett itt fajgazdag, másodlagos gyepek jönnek létre;

e) „Az erdélyi Mezőség kincse: a gyepvegetáció egyedüli gazdagsága.”

„A gyepek egy része ősi, sőt minden bizonnyal a hatalmas eurázsiai sztyeppzóna szélső helyzetű, és már csak töredékesen megjelenő képviselője.”

A sztyepplakó endemizmusok, keleti és keleti rokonságú növényfajok alapján növényföldrajzilag az erdélyi Mezőség a *Praerossicum* flóratartomány része.

f) Az erdélyi Mezőség nem csak a fajoknak, hanem a sztyepp növénytársulásoknak is egyedülálló gazdagságával rendelkezik.

g) A parlagterületek (felhagyott szántók) kb. egy évtized folyamán benépesülnek, záródnak. Uralkodó növényfajok: fakó muhar, fehér libatop, parlagi pipitér stb., s végül megjelenik a barázdált csenkesz és dárdahere.

A benépesülés rendkívüli fontosságát a kedvezőtlen behatoló (invazív) fajok veszélye jelenti.

IV. Összegezés

Az erdélyi Mezőség virágtalan és virágos-magvas növényfajainak földtörténeti, földrajzi származási és elterjedési (areálgeográfiai) jellegzetességei, valamint környezetélettani (ökoфизиологikai) sajátosságai ismeretében erősen valószínűsíthető, hogy ezen éghajlatilag és földfelszínileg (orográfiailag) változatos tájon géngócok, fajkirajzási központok léteztek. Ennek a természetes fejlődési képességnek tulajdoníthatók azok a szakadatlan önmegújulási folyamatok (szukcesszió), amelyeknek a természetellenes emberi beavatkozások utáni helyreállító rendezésekben van különös jelentőségük.

A növényfajok száma, különlegessége, egyedisége, ritkasága, változatossága, valamint a növényzet újraképződési erélye és sajátossága alapján *az erdélyi Mezőség méltán tekinthető a Kárpát-medence botanikus kertjének!*

Felhasznált irodalom

- BURLEW, J. S. (ed.): Algal Culture from Laboratory to Pilot Plant. Carnegie Inst. Washington Publ. 600, Washington, D. C., 1961. (3. kiad.) pp. 111–357.
- CSÜRÖS I.: Az Erdélyi Mezőség élővilágáról. Tud. Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 5–173.
- CSÜRÖS I.: Erdélyi növénykincsek. Studium Könyvkiadó, Kolozsvár, 1995. 3–68.
- DADAY J.: A mezőségi tavak mikroszkopikus állatvilága. Természetrzaji Füzetek 1862., 15. kt., 1–2. sz. 1–39.
- ENTZ G.: A tordai és szamosfalvi sóstavak ostorosai (Flagellata). Természetrzaji Füzetek, 1893., 7. kt., 9. sz. 20–34.
- ERŐDI K.: A Mezőség tavai. Földrajzi Közlemények, 1908. 36. kt., 9. sz. 371–390.
- FEKETE A. (szerk.): Az Erdélyi Táj Kérdései. Művelődés, Kolozsvár, 2004. 5–118.
- HALMÁGYI A.: Erdély konyhasós vizeinek mikrovegetációja. Doktori dolgozat, Kolozsvár, 1948. (Kézirat)
- HERMAN O.: A Mezőség I. A hódos vagy szarvas-tó és környéke, természetrajzi, jelesen állattani szempontból tárgyalva. Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei, 1869. 5. kt., 1. sz.
- HERMAN O.: A Mezőség II. A Mezőzáh – Tóháti, továbbá Méhesi-, Báldi- és Mezősályi-tóisorozat. Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei, 1872. 6. kt., 1. sz.
- ISTVÁNFYI (SCHAARSCHMIDT) GY.: Addimenta ad ficologiam Dacicam. I–IV., Magyar Növénytani Lapok, 1879–1882., 4–6. sz., 145–152., 129–137., 37–47., 65–75.
- KIS B.: Ortopterele din jurul Clujului. Studia Univ. V. Babeş et Bolyai, 1945. 3. kt. 7. sz.
- KOL E.: Erdély borvizeinek hidrobiológiája. I–II. Múzeumi Füzetek, 1943., 1945. 1., 3. Füz., 1–35., 2–17.
- KÖVÁRY L.: Tájékek utazási rajzokban. Kriterion Könyvkiadó (Szerk.: Bálint J.) Bukarest, 1984. 202–204., 227–232.
- MOLNÁR J.: Táj és társadalom. AGORA – UKE, Székelyudvarhely, 2004. 16–25.
- NAGY-TÓTH F.: Az Erdélyi Mezőség környezet- és tájvédelmi jelentősége. Kárpát-medencei Környezetvédelmi Konferencia '945 Debrecen, Előadások. Kiadja a Tiszántúli Környezetvédelmi Koordinációs Bizottság, 1994. 1–15.
- NAGY-TÓTH F., FODORPATAKI L.: Élettudományi kutatások Erdélyben. Erdélyi Tudományos Füzetek 237. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 2002. 5–62.
- PÉTERFI I., RÓBERT A., NAGY-TÓTH F.: Flora algologică a unor Lacuri din Cîmpia Transilvaniei. Studia Univ. Babeş–Bolyai, 1960. Ser. II. Fasc. 2. Biol., 23–46.
- RETTEGI GY.: Emlékezetre méltó dolgok. (Közléteszi: Jakó Zs.) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 215–247.
- SÁRKÁNY-KISS A., HAMAR J. (Ed.): The Someş/Szamos River Valley. Szolnok, Szeged, Tîrgu Mures, Tisza Klub kiadása, 1999. 5–349.
- SOÓ R.: Adatok a Mezőség növényzetének ismeretéhez. Scripta Bot. Muz. Transilvanici, 1944. 3. kt.
- SOÓ R.: Az Erdélyi Mezőség erdei növényfajainak elterjedése. Erdészeti Kísérletek, Sopron, 1945–1946. 46. kt.
- SZABÓ A., RUPRECHT E.: Jelentés az Arany János Közalapítvány részére. 2004. (Kézirat, Erdélyi Múzeum-Egyesület irattára), 2–47.
- SZABÓ T. A.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 1942. 3–64.
- TAVASZY S.: Erdélyi tetők. Erdélyi Szépművés Céh kiadása, Kolozsvár, 1938. 92.
- WASS A.: Kard és kasza I–II. kt. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1996. x–x.: Flora R. S. R., 1–12+13 kt. 1952–1972.

Láng Eszter

Béke Nobel-díj egy „formabontó” közgazdásznak és bankjának

*„A közgazdaságtant nem értéktelen,
hanem értékelvű tudománynak tartom,
melyből az erkölcs nem számúzhető.”*
Kiss Károly

„Biztos-e, hogy a közgazdasági Nobel-díj jobb iránytű, mint mondjuk az irodalmi vagy a Béke Nobel-díj volt az elmúlt évtizedek során? Hol a határ a közgazdasági és nem közgazdasági között, hiszen 2005-ben a hadászati kihívások megoldására kifejlesztett játékelmélet képviselőit díjazták? És mit gondoljunk arról a Myrdal és Hayek által is említett különösségről, hogy egy időben az egymás fő ellenfelének számító irányzatokat díjazták?” Ezeket a kérdéseket Csaba László tette fel a Magyar Tudomány 2006/2-es számában¹ – nyilván nem véletlenül. Nem tudom azonban, hogy van-e egyáltalán iránytű. De hogy a 2006. év Béke Nobel-díját elnyerő *Muhammed Yunus professzor és az általa alapított és vezetett Grameen Bank* „formabontó” közgazdasági felfogásával és főleg tevékenységével vívta ki a világot és a Béke Nobel-bizottság elismerését, az nem kérdéses. És hogy a közgazdasági Nobel-díjat² is megkaphatta volna, abban a magam részéről (valószínűleg sokakkal együtt) egészen biztos vagyok.

A Nobel-békedíj egyike annak az öt Nobel-díjnak, melyet a svéd iparmágnás és feltaláló, Alfred Nobel hagyatéka révén osztanak ki. A fizikai, kémiai, fiziológiai-orvostudományi és irodalmi Nobel-díjat Stockholmban, a Béke-díjat Norvégia fővárosában, Oslóban adják át: odaítéléséről a norvég parlament által választott öttagú Norvég Nobel Bizottság határoz.

Nobel nem egy-egy tudományos pálya vagy életmű elismerésére szánta a díjat: végrendelete értelmében konkrét teljesítményért, eredményért adható – amit a díj odaítélésének indoklásában mindig le is írnak. Nobel-díjat a jelölt csak életében kaphat, így a tudományos élet és az irodalom jelesei közül számos személy végül nem érhetette meg, hogy rá kerüljön a sor, holott munkássága érdemessé tette volna az elismerésre. A *Nobel-békedíj az egyetlen, amit nem természetes személy is megkaphat*: nem is egy példa van arra, hogy szervezetek kapták a békedíjat. A díjat eddig többségükben politikusok, tudósok, békeharcosok, emberjogi

1 Csaba László: Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969–2004 (Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969–2004. Szerkesztette: Bekker Zsuzsa. Budapest, KJK/Akadémiai, 2005. 927 old.), 247. old.

2 A Közgazdasági Alfred Nobel-émlékdíjat a Svéd Bank (Sveriges Riksbank) alapította a Nobel-díjak kiegészítéseként, fennállásának 300. évfordulója alkalmából, 1968-ban, első ízben 1969-ben ítéltek oda. Célja a közgazdasági tudományok terén elért eredmények elismerése.

aktivisták kapták, akik a Nobel-bizottság szerint jelentős erőfeszítést tettek a világért. Alfred Nobel szándéka szerint a díjazott „legyen az a személy, aki a legtöbbet vagy a legkimagaslóbban tette a nemzetek barátságáért, a fegyveres erők csökkentéséért vagy megszüntetéséért, vagy békekongresszusok tartásáért és előkészítéséért.”³ A díjat valamely ügyben alkalmazott *megoldási módszerekért adományozzák*, nem pedig az üggyel kapcsolatos elhatározásokért, ígéretekért. Mivel a díj olyan személyeknek is kiosztható, akik be nem fejeződött békefolyamatokban vesznek részt, egyes díjazások utólag megkérdőjelezhetőnek tűnnek. Sokan vitatták például Theodor Rooseveltt, Jasszer Arafát, Lê Đúk Thọ és Henry Kissinger díjazását. A Nobel-Bizottságot sok kritika érte jobboldali csoportok részéről, amelyek azt tartják, hogy a döntések baloldali megfontolások alapján születtek.⁴ Voltak olyan évek is, amikor nem született döntés, és a díjat nem adták ki.

Egy idő óta a Nobel-bizottság szélesebb látókörben értelmezi a békéért folytatott tevékenységet: a békét már nem pusztán úgy tekinti, mint a katonai konfliktus hiányát. Az emberi jogok, a humanitarizmus, a környezetvédelem is beletartozik a béke értelmezésébe, ezért kaphatta meg például két éve a kenyai ökológus, Wangari Maathai⁵, vagy az Orvosok Határok Nélkül (Médecins Sans Frontières, Brüsszel).⁶

A bangladeshi Muhammad Yunus és bankja, a Grameen Bank mikrohitelrendszerével *a társadalmi békét segítette elő a terrorizmussal szemben*, melynek gyökere, ahogyan a történelem során mindannyiszor, jelenleg is a szegénységben keresendő. Az indoklás szerint „a szegények, különösen a nők gazdasági és társadalmi lehetőségeinek bővítéséért, úttörő mikrohitelzési munkájukért” ítélték oda a díjat. „Tartós béke csak abban az esetben érhető el, ha a lakosság jelentős része eszközökhöz jut a szegénységből való kiemelkedéshez” – mondta indoklásában a Nobel-bizottság elnöke, a norvég Ole Danbolt Mjoes.⁷ A világot pedig napjainkban egyre inkább kevesek jóléte és sokak szegénysége, kiszolgáltatott helyzete jellemzi. A Föld népességének egyhatoda termeli meg, illetve nyújtja a világ áruinak és szolgáltatásainak mintegy 80 százalékát, hozzájuk jut a világ jövedelmének ugyanekkora hányada – átlagosan napi hetven dollár, miközben a Föld népességének háromötöde a világ jövedelmének mindössze 6 százalékát kapja meg – egy főre vetítve napi két dollárnál kevesebbet.

3 Wikipédia, <http://hu.wikipedia.org/wiki/Nobel-b%C3%A9ked%C3%ADj>, letöltve: 2007. február 21.

4 Uo.

5 „A közreműködéséért a fenntartható fejlődés, a demokrácia és béke érdekében.”

6 „A szervezet több kontinensen végzett úttörő humanitárius tevékenységéért.”

7 Thomas, Colette: Un Nobel pour la paix des ménages, 13/10/2006, RFI – Économie, http://www.rfi.fr/actufr/articles/082/article_46773.asp, letöltve 2007. február 21.

Muhammad Yunus olyan, *piaci alapon működő támogatási hitelrendszert* talált ki, amely sok millió szegény embernek (és családjának) segített a szegénységből, nincstelenségből és reménytelenségből kitörni. Ha ezt a tevékenységet a mai mainstream közgazdaságtan⁸ felől közelítjük meg, akkor eredményessége és egyáltalán fennmaradása nonszensz, bizarr, és legjobb esetben is utópisztikusnak⁹ minősíthető. De működik! – tegyük hozzá kaján mosollyal azok számára, akik nem látnak és nem is akarnak látni a „közgazdasági érték” szűk és homályos szemüvege által behatárolt területen túlra.

Véletlen-e vajon, hogy Muhammad Yunus közgazdasági diplomával olyan üzleti vállalkozásba kezdett, amely megváltoztatta a hitelezés általános gyakorlatát? Ebben a hitelezési formában, a szegényeknek nyújtott hitelezésben ugyanis az a meglepő, hogy *olyanok juthatnak kölcsönhöz, akik semmilyen anyagi biztosítékot nem tudnak felmutatni a felvett hitel visszafizetésének garantálására*. Márpedig az üzleti életben effajta kockázatokat a bankok és egyéb vállalatok nem szoktak vállalni, hiszen a hitelek vissza nem fizetése létüket veszélyeztetné.

Az 1976-ban alapított Grameen Banknál a becsületszó a garancia. Nehéz ezt a mi világunkban megérteni, ahol a bizalom (és féltő, hogy a becsület is?) kivészen van, és a piaci siker és kényszer sokakat gátlástalanná és részvétlenné formál. A *bizalomra alapozó kölcsönrendszer* azonban nagyon jól működik. A banki kölcsön felvételéhez a hiteligenylőnek 5-6 másik személlyel és/vagy kis céggel „szolidaritási csoportot” kell létrehoznia. Ez az úgynevezett group-lending. A csoport tagjai közül először ketten kaphatnak hitelt, és a tagok szerződésben vállalnak egyetemleges felelősséget egymás hiteleinek törlesztéséért, ezzel nyújtva garanciát a hitelező számára. A többi tag általában akkor kap hitelt, ha az előző hitelfelvevők a hitelt visszafizették.¹⁰ A pénzügyintézet semmilyen más biztosítékot vagy fedezetet nem követel meg az igénylőktől. A hiteligenylők becsületükre ígérik, hogy visszatérítik a kölcsönt, és közösen vállalják a felelősséget. A közösség bizalma segíti az egyes személyek megélhetését, ami visszahat a közösségre is. „Bangladesben, ahol semmi nem működik, ahol nincs elektromosság, a mikrohitel olyan precíz, mint az óramű.”¹¹ M. Yunus és a Grameen

8 E szerint a piac és a szabadkereskedelem mindenk fölötti értékek, amelyeket nem lehet megkérdőjelezni. Ezen ideológia elfogadásának következménye, hogy a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organization, WTO) belül igen nehéz a szabadkereskedelemmel szemben más (például nemzeti, kisközösségi, környezetvédelmi, kulturális) értékekre vagy érdekekre hivatkozni.

9 Magam viszont Théodore Monod-val egyet érve azt gondolom, hogy az utópia egyszerűen az, amit még nem próbáltak ki.

10 De létezik az a gyakorlat is, hogy a csoport minden tagja felveszi a hitelt, és kölcsönösen garanciát vállalnak a visszafizetésre.

11 www.bvk.weboldalak.ps.hu/index.php?m=444&id=1957&PHPSESSID=e51f8b6b000692478419c56f0e3e836d. letöltve: 2007. március 6.

Bank bebizonyította, hogy még a legszegényebbek is tudnak cselekedni saját előrejutásuk érdekében, ha eszközöket kapnak hozzá.¹²

A Grameen tehát a konvencionális bankok metodológiájával szöges ellentétben álló módszert alkalmaz. Ez az, amiért megítélésem szerint a közgazdasági Nobel-díjat is megkaphatta volna! Alapfilozófiája, hogy *a szegények is lehetnek jó adósok.* A konvencionális banki működésben minél több anyagi erőforrással rendelkezik a kliens, annál több hitelhez juthat, és fordítva, ha kevéssel rendelkezik vagy éppen semmivel sem, nem kap hitelt. Ennek alapján a világ lakosságának fele egyáltalán nem juthat hitelhez. A hagyományos banki hitelezésnél biztosítékot kérnek, a Grameennél nem kell biztosítékot felmutatni, pontosabban biztosítékként nem anyagi erőforrást követelnek: *a hitel visszafizetését az emberben rejlő potenciális képességek garantálják.* A konvencionális bank célja a profitmaximalizálás. A gazdasági hatékonyság fogalma nem kezeli az olyan jellegű hatásokat, mint a közösség, a család önbecsülésének növekedése, melynek közvetlen gazdasági haszna nincs, a társadalom szempontjából viszont értéket jelent. E fogalom nem ismeri a lojalitást sem helyhez (szülőföld, lakóhely), sem közösséghez.

A Grameen Bank a hitelfelvételt emberi jogként kezeli. Célja pénzügyi szolgáltatások nyújtása a szegényeknek, főleg a nőknek, hogy lehetővé váljon számukra a nyomor leküzdése, profitábilis tevékenységet tudjanak elérni, megalapozzák életüket, családjukban státuszt vívjanak ki, és ne legyenek kiszolgáltatottak. *Összetett, társadalmi és gazdasági aspektusokat figyelembe vevő célrendszer követ* tehát a Grameen Bank. Tudja, hogy *szükség van gazdasági szemléletre, de azt is tudja, hogy csak a társadalmi és etikai szemlélettel együtt alkalmazható.* Ezeknek együttesen kell érvényesülniük.

A konvencionális bank azt veszi figyelembe, mije van már a hitelfelvevőnek. A Grameen azt veszi figyelembe, mire juthat az ember potenciálisan. A konvencionális bank a gazdagokra, elsősorban pedig a férfiakra irányítja figyelmét, a Grameen a szegényekre, azon belül főleg a nőkre, ugyanis a fejlődő országokban a jellemző vállalkozási formák a nők által végzett munkák. Gyakori ugyanakkor, hogy az általuk megkezdett tevékenységet férfiak folytatják, a pénzügyeket azonban továbbra is a nők intézik.

A hagyományos bankok a nagyobb településeken, gazdasági központokban, városokban koncentrálódnak. A Grameen Bank eljut a legkisebb településekre is. *Nem a kliens megy a bankhoz, hanem a bank megy a klienshez.* 20 885 munkatárs jut el 6,91 millió ügyfélhez 74 462 bangladesi falura kiterjedően.¹³ A bank és az ügyfél között nincs törvényi instrumentum arra az esetre, ha az adósnak fizetési nehézsége támad. A hagyományos bank ilyenkor igyekszik a biztosítékok (kezes, fedezet) révén mielőbb visszaszerezni a hitelezett összeget, a Grameen

12 A Grameen Banknak ma 6 millió ügyfele van, többségük nő.

13 <http://www.grameen-info.org/bank/GBdifferent.htm>, letöltve: 2007. február 23.

pedig mindent megtesz azért, hogy a bajba kerülőnek segítsen talpra állni, legyőzni a nehézségeket, emellett a csoporttagok is jótállnak bajba került társukért, mert senki nem vállalja szívesen a megbélyegzést. Ez a kulcsa annak, hogy noha a hitelek visszafizetését – jelzáloggal terhelhető vagyontárgyak hiányában – semmi nem garantálja, a törlesztési ráta legalább 95 százalék. A nem törlesztők aránya tehát nagyon csekély, és jócskán alatta marad a fejlett világ hitelkártya-adósaiénak.

A Grameennél a hitelek kamatlába a felmérések szerint átlagosan évi 35 százalék. Ez ugyan messze felülmúlja a hagyományos kölcsönöknél elérhető hozamot, ám jóval alacsonyabb, mint a legszegényebbeket a halmozódó tartozások miatt gyakorlatilag rabszolgáskorba taszító uszorások által kért havi 10–15 százalék. A Grameennél azonban a hitel soha nem haladhatja meg az alaptőke összegét, míg a hagyományos banki gyakorlatban egy hosszú lejáratú hitel kamatterhe többszöröse is lehet az alaptőkének. A kamatláb egyébként a Grameennél azért ilyen magas, mert magának a konstrukciónak a fenntartása is költséges, mivel a részleteket a bank megbízottai jellemzően heti rendszerességgel gyűjtik össze, ami temérdek alkalmazottat igényel. Ez azonban a másik oldalról tekintve újabb foglalkoztatottakat jelent.

Ezt a Yunus által meghonosított mikrohitel-konstrukciót a világban számos pénzintézet is átvette, s maga a Grameen Bank a chicagói gettótól az észak-amerikai indián rezervátumokig vagy az északi sarki vidékekig indított mikrohitel-programokat.¹⁴ A Grameen Bank Modell alapján a világ mintegy 100 országában több mint 10 ezer takarékszövetkezet, pénzügyi közvetítő, kisbank, valamint civil- és segélyszervezet foglalkozik azzal, hogy mikrovállalkozásoknak nyújtott kölcsönökkel emeljék ki a legszegényebbeket a nyomorból. Az érintettek sokszínűsége miatt nehéz megrajzolni az úgynevezett mikrofinanszírozás hatókörét. Becslések szerint világszerte kialakultak bizonyos szabályok is: a hitel összege a legtöbb fejlődő országban 100 dollár alatt marad, és készpénzben adják. Az afrikai, ázsiai és latin-amerikai országokban például kézműves-vállalkozás indítható belőle.

Maga a gondolat, hogy a szegényeknek is legyen bankjuk, nem új. Alexis de Tocqueville-nak,¹⁵ de a szocializmus előfutárainak is voltak ilyen elképzelései a 19. században, és később meg is születtek az első kölcsönös segélynyújtási intézmények, ám a legszegényebbeknek nyújtandó hitelt valójában senki sem találta kifizetődőnek. A világnépeesség fele nem élvezheti a banki szolgáltatásokat. Kölcsönt adni ezeknek az embereknek egyet jelent azzal, hogy hozzásegítik őket a munkához és a megélhetéshez. Muhammad Yunus e területen úttörő munkát végzett.

14 Libération, 2006. okt. 13.

15 Textes économiques. Anthologie critique par Jean-Louis Benoît et Eric Keslassy, Coll. Agora, éd. Pocket, 2005, 480 p. http://www.alternatives-economiques.fr/lectures/L236/NL236_007.html, letöltve 2007. március 6.

Yunus, jómódú család gyermekeként, közgazdászdiplomát szerez Dhakában, és kis kitérő után¹⁶ Fulbright-ösztöndíjjal az Egyesült Államokba utazik további tanulmányok folytatására. A Vanderbilt Egyetemen doktorál, (témavezetője Nicolas Georgescu-Roegen, akit ma a világ a „fenntartható csökkenés” témájában végzett kutatásai miatt ismer), majd a Közép-Tennessee-i állami egyetemen vállal tanári állást. Bangladesh függetlenné válása után hazatér, és először a kormány Tervezési Bizottságának igazgatóhelyettese, majd az 1966-ban alapított, vidéki környezetben elhelyezkedő Chittagong-i Egyetem közgazdasági tanszékének vezetője lesz.

Muhammed Yunusnak a Bangladesh-i 1974-es szörnyű éhség idején azzal kellett szembesülnie, hogy mindazok a jól hangzó közgazdasági elméletek, amelyeket tanult és tanított, a valóságban nem akadályozzák meg a nincstelenség éhhalálát.¹⁷ Hallgatóiból „kutatási akciócsoportot” hoz létre, amelynek első munkái agronómiai kérdésekkel foglalkoznak.¹⁸ Ezt követően jön rá, hogy azoknak a problémáknak a jelentős része, amelyekkel a Jobra-i¹⁹ szegény parasztok küszködtek, abból ered, hogy nincs kapcsolódásuk a tőkéhez: földjeik általában annyira kicsik, hogy a bankok nem fogadják el garanciaként. A szegények csak a helyi uzsorásokhoz fordulhatnak hitelért, akik havi több mint 20%-os kamatot számítanak fel a kölcsönért. Ez többnyire teljes nyomorba dönti a kölcsönt felvevőket.

1976-ban ajánlja fel az ifjú professzor az első „mikrohitelt” Jobra néhány tucat lakosának, saját pénzéből. Ez a gazdagabb országokban élők számára nevetésgésesen csekély, mindössze 27 dollárt kitevő hitelösszeg a hitelezettek anyagi helyzetére nagyon gyors, pozitív hatást gyakorol, és nehézségek nélkül tudják visszafizetni a kölcsönvett pénzt. Az egy faluból öt, majd tíz lett, majd még több. Senki nem hitt igazán benne, de a professzor ment a maga útján.

Yunus ezután egy kereskedelmi bankot vett rá arra, hogy mikrohitelt folyósítson, majd 1977-ben Grameen név alatt elindítja saját mikrohitel-programját, amely Bangladeshben azonnali sikert eredményezett.

A Grameen 1983-tól banki intézményként működik, 1989-től pedig más országok számára is modellül szolgál. Ma a Grameen Banknak 60 országban van kirendeltsége. És hogy a hitelek oroszlánrészét szegény parasztasszonyoknak nyújtják, akik korábban soha nem bántak pénzzel és írni-olvasni sem tudnak, annak az az egyszerű oka, hogy e nők a nagyon szoros költségvetésből a férfiaknál jobban képesek fedezni a család megélhetését.²⁰ A mikrohitel egyébként az egyik

16 Megalapítja 21 évesen Kelet-Pakisztán első high tech berendezésű csomagolóanyag- és nyomdaüzemét, amelyhez az állami Industrial Bank óriási hitelt nyújtott. A vállalat kitűnően működik, de Yunus 1965-ben öccseire bizza a vezetést, ő maga pedig az USA-ba megy.

17 »Une terrible famine frappait le pays, et j'ai été saisi d'un vertige, voyant que toutes les théories que j'enseignais n'empêchaient pas les gens de mourir autour de moi«. Idézi a *Le Monde*, 2006, október 15–16, 4. old.

18 Új rizsfajták ültetése.

19 A Chittagong-i Egyetemen szomszédos község.

20 Bernard Demonty: Un prêt de 27 dollars à 42 personnes, *Le Soir*, 14-15 octobre 2006

legjobb eszköz lehet a nők emancipációjában is, hívta fel a figyelmet a francia köztársasági elnök egy 2004-es beszédében.²¹

A Grameen Bank az évtizedek során jelentősen diverzifikálta tevékenységét: jelen van a textiliparban, a távközlésben, a napenergiát hasznosító villamosiparban stb. A Nobel-díjjal járó, 1 millió 100 ezer eurónak megfelelő összeget is újabb vállalatok létrehozására fordítják: a Danonnal közösen egy nem nyereség-érdekelt élelmiszergyártó üzemet építenek, hogy a szegények dús tápanyagtartalmú és megfizethető ételhez jussanak. A Nobel-békedíjjal járó összeg másik részét további, nem profitérdekelt beruházásokra, egy szemészeti kórház, valamint egy víztisztító üzem létesítésére fordítják.²²

A Béke Nobel-díj nemcsak a világhírt hozta meg a külföldön eddig elsősorban szakmai körökben ismert Muhammed Yunusnak, hanem a figyelem központjába terelte egyúttal a legszegényebbek kisvállalkozásait segítő hitelezést is. A legismertebb Yunus-féle mikrohitel-programok kezdetben a gazdaságilag elmaradott országokban terjedtek el. Ezek a hitelek főként olyan kisvállalkozói tevékenységekhez jelentettek és jelentenek ma is segítséget, melyek európai szemmel nézve roppant kicsinyek: például piaci cipőjavítók felszerelésének, napi egy-két karton cigarettát értékesítő kiskereskedők első készletének megvásárlásához, vagy éppen utcai telefonszolgáltatáshoz szükséges egyetlen mobilkészüléknek a megvételéhez elegendő összegekről van szó. Ennek megfelelően a hitelösszeg sem haladja meg a maximum néhány száz dollárnak megfelelő helyi fizetőeszközt. Ezekre az ügyletekre az a jellemző, hogy a hagyományos fedezeti formák (ingó- és ingatlan-jelzálog, bankbetét stb.) szinte teljesen hiányoznak, a hitelösszeg-igény kifejezetten alacsony, a megtérülés gyors, a futamidő rövid.

Bár a mikrohitelkezési gyakorlat a fejlődő országokban terjedt el leghamarább, maga a módszer – több-kevesebb eltéréssel – sikeresen működik fejlett nyugat-európai országokban, de az USA-ban és Kanadában is, és Kelet-Európában is megindult. A mikrohitel persze nem varázsszer a szegénység ellen, de sok millió szegény embernek segít.

Portugáliában például, ahol a kölcsönt nem hagyományos bankok nyújtják, hanem a Hitelhez Való Jog Nemzeti Egyesülete (ANDC) révén lehet hozzájutni,²³

21 G8: développer les micro-crédits: Le président de la République proposera au G8 „des initiatives” pour développer le micro-crédit, Palais de l’Elysée – mardi 18 mai 2004

22 Bangladeshi Nobel winner to give prize money away (AFP) 13 October 2006, Khaleej Times Online, www.khaleejtimes.com/DisplayArticleNew.asp?xfile=data/subcontinent/2006/October/subcontinent_October492.xml§ion=subcontinent, letöltve 2007. március 7.

23 Associação Nacional de DIREITO ao CRÉDITO: Az egyesületet „a társadalomból kirekesztettek integrálását segítő” hozta létre 1998-ban néhány ismert portugál személyiség, köztük Maria de Lourdes Pintasilgo volt miniszterelnök, Jorge Wemans, a Lusa nemzeti hírügynökség egykori igazgatója, Roberto Cameiro korábbi oktatási miniszter. Forrás: Muharay Katalin: Kis pénz, nagy ugrás, HVG, 2007. január 4. www.aiep.eu/trabalhos/katilin_muharay/04_jan_2007.doc, letöltve 2007. február 27.

az induláshoz kapott néhány ezer eurós mikrohitelnek köszönhetően számos vízvezeték-szerelő, karosszerialakatos vagy éppen takarítócég, varróműhely és kisbolt is sikeresen működik. Az ANDC azoknak nyújt segítséget üzleti elképzeléseik megvalósításához, akik megfelelő garanciák híján kiszorulnak a banki hitelezésből. E hitelezési formát először 1999-ben hirdették meg. A jelentkezők több mint fele nő, és már nem fiatal.²⁴

Az ANDC három pénzüintézzettel kötött megállapodást a hitelek finanszírozására, ezek: az állami Caixa Geral de Depositos, a Banco Espirito Santo (BES) és a Banco Comercial Portugues (BCP). A kérelmezők az egyesülethez és közvetlenül a bankokhoz is benyújthatják üzleti tervüket. A hitelhez három kezes szükséges, viszont anélkül is felvehető, hogy a kérelmezőnek lenne bankszámlája, fix állása vagy havi fizetése. A bankok kedvező feltételekkel, 5 százalék körüli kamatra nyújtják a hitelt, amit három év alatt kell visszafizetni. A projektek 80 százalékát fogadják el, és 1999 és 2006 között 2,8 millió euróból 630 vállalkozás kelt életre. A visszafizetési hányad 96 százalékos.²⁵ Az ANDC által közvetített hitelek felső határa 5 ezer euró.²⁶ A hitelfelvevők között igen sok bevándorlót találunk. A mikrohitelzésben évi 250 ezer eurós kerettel részt vevő BES szerint például a Portugáliában élő kelet-európai bevándorlók 40 százaléka tervezi önálló vállalkozás indítását.²⁷

Magyarországon a gazdasági és jogi környezet nem teszi lehetővé, hogy a fenti, informális jellegű gazdasági tevékenységek tartós és legális megélhetési formát jelentsenek, ezért a hagyományos értelemben vett, valódi mikrohitelnyújtásra sincs lehetőség, pedig létezik több, jól körülhatárolható célcsoport, mely nem képes kisvállalkozói tevékenységéhez forrást biztosítani a hagyományos hitelezési keretek közt, mivel nem felel meg a kereskedelmi bankok által támasztott feltételeknek.²⁸ Képtelen tehát annak az első lépésnek a megtételére, mely az informális szektorból a bankképes, fejlesztési források megszerzésére alkalmas szint felé vezet. Talán megérjük egyszer, hogy a hitelezési gyakorlatnak ez a formája teret kap hazánkban is, és hozzásegíti a legszegényebbek közül azokat, akiknek életképes ötleteik vannak, hogy kitörjenek kilátástalan gazdasági-társadalmi helyzetükből.

24 Sokan közülük a portugál gazdaságban egykor jelentős szerepet betöltő textil- és cipőgyárak bezárása, illetve keletre vándorlása miatt maradtak munka nélkül.

Forrás: www.aiep.eu/trabalhos/katilin_muharay/04_jan_2007.doc, letöltve 2007. február 27.

25 Intervenção do Presidente da ANDC na Cerimónia da assinatura do Protocolo com o IEFP, 28/12/2006. Forrás: www.microcredito.com.pt/documentos/Proto_IEFP_ANDC_InterPr.pdf, letöltve: 2007. március 7.

26 Ha az üzleti terv sikere biztosítottnak látszik, a BCP ennek a háromszorosát is hajlandó meghitelezni.

27 Forrás: Muharay Katalin: Kis pénz, nagy ugrás, HVG, 2007. január 4.

www.aiep.eu/trabalhos/katilin_muharay/04_jan_2007.doc, letöltve 2007. február 27.

28 Lásd például a Magyar Fejlesztési Bank honlapján közzétett mikrohitel-felvétel feltételeit. <http://www.mfb.hu/index.php?pageid=514>, letöltve: 2007. március 7.

Kovács Barnabás–Manzinger Krisztián

Katalónia bővülő autonómiája Spanyolországon belül

1. Bevezetés

Katalónia jogi helyzetének megváltozása nagy érdeklődést keltett a Kárpát-medencében élő magyarok körében, mivel elméleti és gyakorlati támpontot nyújthat a határon kívüli magyarság sorsának hosszú távon megnyugtató rendezéséhez. A tartomány alkotmányjogi helyzete Spanyolországon belül a 2006-os Statútum rendelkezéseiből fakadóan jelentősen módosult.¹ A dolgozat ezt a helyzetet kívánja röviden, a teljesség igénye nélkül áttekinteni, miközben rámutat a bővülő autonómia lényeges elemeire. Katalónia kiemelt gazdasági jelentőséggel bír Spanyolországon belül. Spanyolország északkeleti autonóm közössége, területe (31 895 km²) nagyjából akkora, mint Belgiumé. Lakossága 7,083,618 fő.² Területe közigazgatásilag négy tartományra oszlik: Barcelona, Girona (spanyolul Gerona), Lleida (Lérida), Tarragona, és ezeken belül 41 *comarca*, azaz megye található.³ A katalán régió földrajzi elhelyezkedése miatt jelentős tranzitszerepet játszik Európa és a többi spanyol régió között. Gazdaságának teljesítménye kiemelkedő Spanyolországban, hiszen Katalónia az ország bruttó nemzeti jövedelmének csaknem 20%-át, aktív népességének pedig 17%-át adja – miközben területe mindössze az ország 6%-a. A spanyol export 27%-a, az import 28%-a katalán. Az egy főre jutó GDP a spanyol átlagot 23%-kal haladja meg.⁴

A jelenlegi helyzetet kedvező történelmi fejlődés idézte elő. A katalán iparosodás első húzóágazata a textilipar lett a 19. században. Később ez jelentősen megváltozott, ma már jellemzően a nagy szakképzettséget igénylő technológiai fejlesztés, a szolgáltató szektor, valamint a turizmus a helyi ipar vezető szektorai.⁵ A mezőgazdaság jelentősége sokkal kisebb, mint a spanyol vagy akár az

1 http://www.parlament-cat.net/porteso/estatut/estatut_angles_100506.pdf és <http://www.catalunya-iliad.com/estatut.html> Ezeken a helyeken megtalálható a Statútum teljes szövege.

2 Katalán Statisztikai Hivatal 2006. évi adat

3 http://www15.gencat.net/pres_catalunya_dades/AppPHP/eng/poblacio.htm

4 *Éltető Andrea–Hercsuth Andrea*: „Katalónia modernizációja”, *Magyar Tudomány* 2003. 6 (713–725), p. 716.

5 *Valandro, Franz*: *A nation of nations: nationalities's policies in Spain* (Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002), pp. 53–54.

uniós átlag. A katalán külkereskedelem alakulásában fontos szerepet játszanak a külföldi tulajdonban lévő cégek. Spanyolországban a politikai helyzet viszonylagos konszolidálódását követően az 1960-as évektől kezdtek nagyobb számban és jelentősebb tőkével megjelenni a külföldi befektetők.⁶ A külföldi működőtőke-beáramlás folyamatosan az éves GDP 1–3%-át és a bruttó állótőke-felhalmozás 5–10%-át teszi ki a 80-as évek közepe óta. A külföldi működőtőke beáramlásának legfőbb megnyilvánulása felvásárlás, tőkeemelés vagy tulajdonosi hitel, elenyésző része (kb. 4%-a) zöldmezős beruházás létesítése.⁷ 1999 végén a külföldi működőtőke állománya a GDP 23%-át tette ki. Katalóniába irányul a Spanyolországba jövő közvetlen külföldi befektetés mintegy 25%-a.⁸ Katalóniában a legjelentősebb külföldi befektetők az Egyesült Államok, Kanada, Franciaország és Olaszország, míg a legjelentősebb katalán befektetések Franciaországban, Hollandiában, Olaszországban és Argentínában találhatók.⁹ A Spanyolország uniós integrációját (1986) követő tíz évben a GDP éves növekedése 3,17%, míg az uniós átlag 2,23% volt. Az EU-csatlakozás után a termelés és a GDP növekedése Katalóniában észrevehetően felülmúlta mind a spanyol, mind az uniós átlagot.¹⁰ Éltető Andrea tanulmányában a következő következtetéseket vonta le Katalónia fejlődésével kapcsolatosan, amelyek számunkra is figyelemreméltóak lehetnek: „A modernizáció egyik alapja az erős civil társadalom és katalán polgári középosztály volt. A gazdálkodó szellem, a hagyományok megtartása és az erős közösségi tudat a fejlődés hajtóerejévé is vált. Figyelemre méltó, ahogyan Katalónia a régebbi, textiliparon alapuló fejlődésből egy olyan diverzifikált ipari szerkezetet tudott kialakítani, ami technológiailag fejlett gép- és vegyipari termékeken alapul. A helyi munkaerő és infrastruktúra előnyeit kihasználva és fel erősítve Katalónia vonzó térséggé vált a vállalatok számára. A fentiekben, vagyis a termelési és kereskedelmi szerkezet fejlődésében szerepet játszottak a külföldi befektetések. A külföldi tőke modernizáló szerepének egyik példája Katalónia. Tanulságos a katalán kormány pozitív és befogadó hozzáállása, a helyi ösztönzők és lokáció-specifikus előnyök szerepe. Katalónia nemcsak alapvetően külgazdaságilag nyitott régió, hanem külpolitikai kapcsolataiban is erős és aktív. Bebizonyosodott, hogy ez a fajta aktivitás, lobbizás, külpiaci jelenlét közép- és hosszabb távon meghozza gyümölcsét”.¹¹ A fentiekben Éltető kiemeli a polgári középosztály szerepét, s ez igazán csak a történelmi helyzet áttekintésével válik érthetővé. A következő szakaszban erre a szerepre szeretnénk rámutatni.

⁶ *Éltető Andrea–Hercsuth Andrea*: „Katalónia modernizációja”, p. 718.

⁷ *Éltető*, p. 718.

⁸ *Éltető*, p. 718.

⁹ http://www15.gencat.net/pres_catalunya_dades/AppPHP/eng/economia.htm#aeroports

¹⁰ *Éltető*, p. 717.

¹¹ *Éltető*, p. 724.

2. Katalónia történelme

A katalán a mai Spanyolország egyik legrégebb és legszilárdabb öntudatú nemzetisége. Kevés olyan régiója van az országnak, amely ilyen jelentős történelmi hagyományokkal rendelkezik. A katalán identitástudat kialakulásában nagy szerepe volt az önálló nyelvnek, illetve nyelvi kultúrának. A katalán nyelv, amely a 9–12. század táján terjedt el mai területén, újlatin nyelv, mint – a baszkot leszámítva – minden más hivatalos nyelv Spanyolországban. A katalán irodalom virágkora (a 12–15. század időszaka) egybeesett Katalónia középkori birodalmiságával. Ez a kettős élmény azóta is kiemelkedő jelentőségű a katalán nemzeti érzés szempontjából. A katalán nyelv fennmaradásában, modernizálásában nagy szerepe volt a kiemelkedő kereskedelmi központnak: Barcelonának

Katalónia és Aragónia 1137-ben alakítottak önálló királyságot, amelynek minden tartománya önálló parlamenttel (*cortes*), illetve Katalónia saját törvényhozó és végrehajtó hatalommal is rendelkezett, 1359-ben hozták létre a parlament állandó bizottságát, amelynek Generalitat volt a neve.¹² A 14. század elején élte fénykorát a középkori Katalónia. Az Ibériai félsziget kis államainak egyesítése azonban Katalóniára, és a katalán nyelvre is negatív hatással volt.

1479-ben II. Aragóniai Ferdinánd (1452–1516) és Kasztíliai Izabella (1451–1504) egyesítette a két tartományt és létrehozta az egységes spanyol államot.¹³ Ennek következtében a 16. századtól a katalán nyelviség lassan háttérbe kezd szorulni. A 18. század elejéig azonban egy jól megszervezett föderatív állam lakosságának maradt a nyelve a közigazgatásban és az irodalmi nyelvben egyaránt.¹⁴ Ezek után a kasztíliai nyelv bevezetése kétnyelvűvé tette az országot: a beszélt nyelv a katalán maradt, de kötelezővé tették az iskolákban és közintézményekben a kasztíliai nyelvet.¹⁵ A katalán nyelv a 19. századra a közigazgatásból kiszorult, vissza a hétköznapi érintkezés szintjére. 1716-ban felszámolták a katalán *cortes* és a Generalitatot is, ezzel Katalónia elvesztette autonómiáját. A 18. században kezdődött központosítást fokozatosan vitték tovább a 19. században: ekkor törölték el a katalán kereskedelmi kódexet, a tengeri kereskedelem és jog katalán gyűjteményének alkalmazását. Újabb virágkor a francia forradalmat követően: a szunnyadó nemzeti tudat újraformálódott és a romantika hatására kí-

12 *I Scotoni, Pau Puig*: „A nemzeti megmaradás, a nyelvpolitika és a belső összetartozás katalán modellje”, *Pro Minoritate*, 2006 nyár, (51–57), p. 53. és <http://www.hhrf.org/prominoritate/1996/nyar07.htm> p.2.

13 *Anderle Ádám*: *Spanyolország története* 2. ed. (s.l. Pannonica, 1999), pp. 62–63.

14 *Morvay Károly*: *A spanyolországi kisebbségi nyelvek (katalán, gallego, baszk) problematikája*, in: *ACTA Germanica et Romanica I. országos Germanisztikai Romanisztikai szimpózium*, Szeged, 1980 szeptember 3–5. (Szeged, Hungária 1980), (450–461), p. 454.

15 *Barrera, Josefina Fernandez*: *A spanyolországi nemzetiségek kulturális autonómiája: Katalónia helyzete*. In: *A nemzetiségi kulturális autonómiáról* (Magyar Művelődési Intézet, 1997) (35–43), p. 37.

sérlet történt a katalán nyelv irodalmi használatára.¹⁶ Ennek indítója Carles Ari-bau Pàtria című verse volt, amellyel kezdetét vette a *Renaixença* (Újjászületés).¹⁷

A nyelvi megújulást követte a nemzetállamok korában a politikai szerveződések, mozgalmak létrejötte. A spanyol központosítási tervekkel szemben megjelentek a regionális igények, amelyeknek célja az ország föderalizálása lett. Kiemelkedő eredményük Spanyolország 1873-as alkotmánya, amely az országot 17 államból álló föderációnak írta le.

A katalán nemzeti alapú pártok az 1870-es években léptek színre, az 1906–1907-es év választásán a 44 katalóniai mandátumból 41-et katalán pártok szereztek meg,¹⁸ ez a tény számszerű bizonyítéka a kollektív tudat erősségének, az összefogás erejének.

A folyamatos belpolitikai bizonytalanság és a csökkenő külpolitikai presztízis komoly belső feszültségeket eredményeztek az országban. Az ellentétes akaratú spanyol politikai erők harca váltakozó sikerrel folyt a századforduló után is, ennek következménye az 1912-ben elfogadott törvény a regionális önkormányzatokról, amely válasznak volt tekinthető az egyre erősödő – főleg katalán – autonómiaigényekre. 1914-ben megalakult a Katalónia széttagoltságát megszüntető *Mancomunitat de Catalunya*, amely az addigi négy katalán provincia gyűlésének közös szerveként a terület modernizálását tartotta fő feladatának, és amelynek hatásköre kiterjedt a közigazgatásra és a kultúrára.¹⁹

Az első világháború a semlegesség folytán bizonyos gazdasági fellendülést hozott, ám a '20-as években gazdasági nehézségekkel kellett szembesülniük az ország lakóinak, ennek következménye lett a belső viszályok kiújulása, illetve az 1923-ban hatalomra kerülő katonai diktatúra, amely indexre tette a nemzetiségi mozgalmakat. A világháború utáni feszültségek nem kímélték Katalóniát sem, s 1922-ben megjelent a független, köztársasági államformájú Katalán Állam igénye.²⁰

A diktatúra bukása után, 1931-ben ismét kikiáltották a köztársaságot, Katalónia autonómiát szerzett.²¹ Saját parlamentet, kormányt, jogrendszert, közigazgatást, igazságszolgáltatást, költségvetést, valamint nyelvi és kulturális önállóságot kapott, amelyek gyakorlatilag teljes önállóságot biztosítottak Katalóniának. Az 1933-as általános választásokon a jobboldal jutott hatalomra, a baloldali erők felkelést robbantottak ki, Katalóniában megjelentek a szeparatista mozgalmak.

16 *Faluba Kálmán*: „Kisebbségi irodalmi nyelvek Spanyolországban: a gallego és a katalán. In: Acta Germanica et Romanica I. országos Germanisztikai Romanisztikai szimpóziium Szeged, 1980. szeptember 3–5. (Szeged, Hungária 1980), (461–473), p. 465.

17 *Fernández-Armesto, Felipe*: Európa népei, (Corvina, Budapest 1995) p. 173.

18 *Hévízi Józsa*: Autonómia-típusok Magyarországon és Európában, p.79.

19 *Sípos Katalin*: Regionalizmus történeti és jogi aspektusai, (Budapest, MTA Jogtudományi Intézet, 1993), pp. 59–60. Lásd még *Győri Szabó Róbert*: Kisebbség, autonómia, regionalizmus, p. 187.

20 *Hévízi*, p. 79.

21 *Győri*, p. 187.

Az 1936-os választásokon a Népfront győzött, ekkor a jobboldal robbantott ki felkelést, amely a polgárháborúba torkollott.

Az 1939-ben a Franco tábornok vezette jobboldali erők győzelmével végződő polgárháború után centralizált hatalmat építettek ki Spanyolországban, a nemzetiségi autonómia minden formáját megsemmisítették, a nemzetiségi (kisebbségi) nyelveket betiltották, üldözték. A caudillo a katalánokat kollektív bűnösnek tekintette a köztársasággal való szoros kapcsolataik miatt, és minden erővel a katalán nemzeti mozgalmak megtörésére törekedett.

Az elnyomás katalán viszonylatban évtizedekig úgy-ahogy működött, ám 1971-ben létrejött a Katalán Gyűlés (*Assemblea de Catalunya*) nevű szervezet, amelynek egyik sarkalatos követelése az autonómia visszaállítása volt.²² 1975-ben meghalt Franco, az ország pedig már az 1978-as alkotmány elfogadása előtt visszaállította az ideiglenes autonómiát, és a Generalitatot.²³ Az autonómia a középosztály és a Katalónián kívüli gyökerekkel rendelkező alsóbb társadalmi réteg összefogásának köszönhető.²⁴ A tényleges jogi keretet az 1978. december 29-i népszavazás adta, amelyen az állampolgárok támogatták az új alkotmányt. A katalán státútumot végül a madridi képviselőház 1979. december 18-án fogadta el.²⁵

Fontos megemlíteni, hogy a tényleges katalán nyelvterület lényegesen nagyobb a mai Katalónia területénél, ide tartoznak még Valencia és a Baleáriszigetek autonóm közösségei, valamint Aragónia keleti sávja (Franja de Ponent), az Andorrai hercegség és a franciaországi Pyrenées-Orientales megyében elhelyezkedő, a katalán nyelvterülettől 1659-ben elszakított Észak-Katalónia, valamint az olaszországi Szardínia szigetén levő Alguer (olaszul Alghero) város.²⁶

3. Politikai élet

Katalónia politikai élete – Baszkföldre hasonlóan – némileg különbözik a többi autonóm közösségtől, ugyanis hagyományosan erősek a nacionalista pártok. Azonban Baszkfölddel ellentétben itt nem jellemzőek a szeparatista mozgalmak, ahogy Győri Szabó Róbert helyesen állapítja meg könyvében „a katalán nacionalizmus hagyományosan pacifista, gazdasági előnyöket nem áldoznának fel a

22 Hévizi, p. 80.

23 <http://hhrf.org/magyarkisebbsseg/9801/m980119.htm> Itt megtalálható a spanyol alkotmány szövege.

24 *I Scotoni, Pau Puig*: „A nemzeti megmaradás, a nyelvpolitika és a belső összetartozás katalán modellje”, *Pro Minoritate*, 2006 nyár, (51–57), p. 53.

25 *Domonkos Endre*: *Katalónia mint regionális autonóm közösség – egy európai példa*, Budapest, TLI Tanulmányok, 2006. 78, p. 10.

26 A katalán nyelv nyilvánvaló diszkriminációja, p. 2.

<http://perso.orange.fr/airenoudebao/pagines-fede/brussel-les/doc-hong.pdf>

függetlenség érdekében.”²⁷ Az első demokratikus választásokon 1977-ben 5 párt jutott be a cortesbe mind régiós, mind országos szinten. A meghatározó azonban a két mérsékelt párt: a jobboldali Konvergencia és Unió (Convergencia i Unió – CiU), és a baloldali Katalán Szocialista Párt (*Partit dels Socialistes de Catalunya* – PSC).²⁸ A katalán politikai életre alapvetően két törésvonal jellemző: a bal-jobboldali elkötelezettség, valamint a katalán és a spanyol nacionalizmus viaskodása. A politikai életet hosszú ideig (1980–2004) a kiegyensúlyozottság jellemezte, ebben az időszakban ugyanis az elszakadás-ellenes jobboldali CiU volt kormányon Katalóniában, illetve 1996–2000 között a PP (Néppárt – Partido Popular) koalíciós partnere volt a madridi Cortesben. A párt vezére Jordi Pujol, aki 1980 óta volt a Generalitat elnöke, alakította ki a CiU programját, amelynek központjában a kantonizált, többnemzetiségű Spanyolország áll. A mérsékelt katalán nacionalizmust képviselő párt álláspontja szerint az igazi megoldást az ország föderalizálása jelentené.²⁹

A spanyol politikai életben a ’90-es évek elejétől van hangsúlyos szerepe a kisebbségek képviselőinek, mert akkor egyenlítődték ki olyannyira az erőviszonyok a Néppárt és a Spanyol Szocialista Párt (Partido Socialista Obrero Español – PSOE) között, hogy kormányképes többséget alkotni csak a kisebbségi képviselők bevonásával lehetett (kivéve a 2000–2004 közötti néppárti kormányzat időszakát). A katalán politikai életben az 1980–2003-as választások során a CiU egyre csökkenő, majd a jelzett időszak végére elfogyó többsége volt a jellemző, míg az országos választások során általában a PSC teljesített jobban.³⁰

A katalán politikai életnek még egy jelentősebb pártja van: az 1931-ben alapított Katalán Republikánus Baloldal (ERC – Esquerra Republicana de Catalunya). Ez a párt a 2003-as tartományi és a 2004-es országos választásokon erősödött meg, politikai programjának fő célja pedig Katalónia Európán belüli függetlensége, amelyet azonban kimondottan nem erőszakos úton kíván elérni.

4. Az út a 2006-os törvényhez

Az országos bal- és jobboldali nagy pártok közötti kiegyenlítődéssel magával hozta a kisebbségi pártok szavazatainak felértékelődését. Már az 1996–2000 közötti Néppárti kormány is komoly engedményeket tett a kormánytöbbség támogatásáért cserébe a baszk, katalán és más kisebbségi képviselőknek. Az autonóm közösségek beleszólást szereztek az EU-ügyekbe, több önálló hatáskört kaptak az oktatás, a környezetvédelem, a mezőgazdaság területén például, illetve a beszedett helyi adók 15%-a helyett annak 30%-át tarthatták helyben.

27 Győri Szabó Róbert, p. 193.

28 Győri Szabó Róbert, p. 191.

29 Domonkos, p. 14.

30 Győri Szabó Róbert, p.193. táblázata a választási eredményekről 1977–2004 között.

A két fő spanyol politikai erő közötti lényeges különbség az, hogy a szocialisták az állam modernizálásának érdekében hajlandóak párbeszédet folytatni a tartományok államigazgatásban betöltött szerepének reformjáról, míg a Néppárt ezt a spanyol alkotmányban rögzített nemzeti egységre hivatkozva utasítja el.

A 2004. márciusi választásokon a PSOE szerezte meg a mandátumok többségét (164 – 47%) a 350 fős Cortesben, ám a kormánytöbbség kialakításához be kellett vonnia a kormányzásba a kisebbségi képviselők egy részét. A kormány még 2004 őszén tárgyalásokat kezdett a katalán önkormányzati törvény módosításáról, amelyeket követően Katalónia 2005-ben az eddigieknél szélesebb hatásköröket biztosító autonómiatörvény (Estatut) tervezetét nyújtotta be a madridi Cortesnek. Novemberben minősítették vitára alkalmasnak a törvénytervezetet, a Néppárt tiltakozása ellenére. A törvénytervezetnek több, az 1978-as Alkotmányt meghaladó, vagy legalábbis látszólag meghaladó eleme van, ezekre a későbbiek során, az elemzéskor térek majd ki részletesebben.

A Statútum elfogadásának folyamata nem volt egyszerű. A 2003-as tartományi választásokat követően Katalóniában az addigi CiU-kormány helyett PSOE – ERC – IC-V (Kezdeményezés Katalóniáért) koalíció alakult, amely 2004 februárjában terjesztette elő a Statútum-reform tervezetét a Parlamentben. Az egyeztetések lassan haladtak, de az öt párt vezetői 2004 novemberében Miravetben összeültek, és rögzítették azokat a kompromisszumokat, amelyek alapján a katalán parlamentben 2005. szeptember 30-án elfogadták az új Önkormányzati törvényt. (A 135 képviselőből csak a 15 néppárti szavazott ellene.) A tervezet szövegét több ponton módosították a spanyol kormányfő, José Luis Rodríguez Zapatero és a CiU vezetője, Artur Mas alkujának eredményeként, és amely végül is 2006. március 30-án a madridi Cortes elfogadó határozatához vezetett. A szavazás eredménye 189 támogató, 154 ellenző (PP, ERC) és 2 tartózkodó voks lett.³¹ Megjegyzendő, hogy ennyire szűk, 54%-os többséggel még soha nem fogadtak el ilyen törvényt a Cortesben.

A Statútumot népszavazáson kellett megerősíteni, amelyet 2006. június 18-ra írtak ki Katalóniában. A népszavazás alacsony, 49,4%-os részvétel mellett zajlott, és az igen szavazatok meggyőző fölényét adta: 73% igen, 20,8% nem, 6,2% érvénytelen.³² A népszavazás után már csak a király aláírása hiányzott a Statútum érvénybelépéséhez, valamint a közzététel Spanyolország és Katalónia hivatalos közlönyeiben. A törvénybeiktatás a 6/2006. (július 19.) sz. alkotmányos törvénnyel (*ley orgánica*) történt meg, majd 2006. augusztus 9-én lépett hatályba. Ennek megtörténtével Katalónia jogkörei több vonatkozásban a spanyol Alkotmány szabályai biztosította határokhoz látszanak elérni.

A Statútum elfogadásának következtében kialakult belpolitikai helyzetet érdemes áttekinteni. A kormányzó katalán szocialisták (PSC) teljesítették egyik

31 Győri Szabó, p.194.

32 'Katalóniában szélesebb autonómia mellett döntöttek' in: *Népszabadság*, 2006. június 19.

legfontosabb választási ígéretüket, a társadalom által régen kívánt alkotmányreformot. Ugyanakkor vezetőjük, Maragall pozíciója meggyengült, hiszen kiszorult a végső alkudozásból. A radikális nacionalista – addig a kormánykoalícióban lévő – ERC kudarcként élte meg, hogy az eredeti tervet megnyirbálták, emiatt 2006 nyarán ki is lépett a katalán kormányból, és bár a népszavazáson nem mozgósított ellene mégis az emberek érdektelenségére hivatkozott, amikor azt mondta, hogy a jogosultak több mint fele nem ment el szavazni.³³ A konzervatív CiU számára nagy elégtétel, hogy ellenzéki pártként, baloldali vetélytársa ellenében sikerült tető alá hoznia a megegyezést, jelentősen javítva ezzel az eléggé megtépzott hírnevét. Másik nagy nyertes a PSOE, hiszen a kormányzás hátralevő idejében számíthat a CiU támogatására. Az abszolút vesztes mind a spanyol, mind a katalán porondon a PP, amely egyedül maradt, és számára is világossá kellett váljon az, hogy az Alkotmány megszorító értelmezése felett eljárt az idő. A nagy kérdés ezzel kapcsolatban az lett, hogy meddig tágítható az autonómia köre anélkül, hogy a katalán érdekérvényesítők túlfeszítenék a húrt.

5. Katalónia bővülő hatáskörei

5.1. Szimbolikus jellegű változások

A részletekbe menő és alapos elemzés helyett a dolgozat következő része két nagy területre koncentrál: a szimbolikus és igazgatási jellegű változtatásokra. A szimbolikus jellegű változások érintették a nemzetfogalom meghatározását, a Generalitat szerepkörét, a nemzeti szimbólumok használatát, a katalán nyelv társadalmi szerepét és Aran autonómiáját a katalán autonómián belül. Legelsőként nézzük meg a nemzet fogalmának kérdését. Az elfogadott Statútum már a preambulumban túllépni látszik az 1978-as alkotmányon, amely a spanyol politikai nemzetről, és az azon belül létező kulturális nemzetekről tesz említést. A preambulumban Katalóniát *nemzetként* határozza meg, ennek azonban nincsen normatív ereje. A katalánok indoklása mögött az állt, hogy a régióknak saját nyelve, kultúrája és számos nemzeti jellegzetessége van.³⁴ A rendelkező részben már a *nemzetiség* kifejezés szerepel, a spanyol alkotmány szövegének megfelelően. Ez azt is jelenti, hogy a spanyol szuverenitás egyetlen hordozója továbbra is maga a spanyol nép.

A Statútum a Generalitat vonatkozásában is eltérően fogalmaz az eddigiekhez képest: azt a katalán nép történelmi jogain, évszázados intézményein és jogi tradícióin alapuló önkormányzat gyakorlójaként definiálja (5. ill. 54. §§).³⁵ A jelen-

33 Josep Lluís Carod–Rovira, az ERC 2006. június 19-i nyilatkozata

34 Győri Szabó, p. 194.

35 <http://www.catalunya-lliure.com/estatut.html> A szöveg a fenti helyen található az interneten.

tósége ennek a megfogalmazásnak abban van, hogy az alkotmány rendelkezései szerint a régióknak kell kialakítaniuk a saját intézményrendszerüket, amelynek a történelmileg legautentikusabb nevet kell adni. Látszólag lényegtelen a különbség, azonban a dolgok mögé pillantva mégis felfedezhető az immanens felfogásbeli különbség. Az új Statútum ugyanis bár nem vonja kétségbe azt, hogy a regionális jelleg volt a jelenlegi helyzet létrejöttének a kiindulópontja, és nem állapít meg a katalánokra nézve a történelmi jogokra hivatkozva külön kompetenciákat, mégis az évszázados hagyományokra, ezáltal a független Katalónia tradícióira vezeti vissza a Generalitat létezését.

Szimbolikus jelentőségű a katalán „nemzeti” szimbólumok használatának rendezése is. A vízszintesen nyolcszor vágott sárga és vörös színű zászló, valamint az 1993 óta himnusznak számító *Els segadors* nemzeti jelzöt kaptak, és használatuk hivatalos jelképként kötelezővé vált Katalóniában. A Statútum a spanyol szimbólumok használatának vonatkozásában nem tesz említést. (8. §)

Változás következett be a módosítással a katalán nyelv relációjában is. Ez a terület váltotta ki a legtöbb reakciót. A katalán nyelvet a Statútum a spanyollal egyenrangú hivatalos nyelvként jelöli meg, amelynek ismerete Katalónia polgárainak kötelessége [6. § (2)]. A regionális kormány feladata mindkét nyelv hivatalos és nem hivatalos használatának biztosítása. Elméletben e szerint egyfajta szimmetrikus kétnyelvűség érvényesül az autonómia területén.³⁶ A katalán alapcharta rendelkezésének megfelelően, azonban egyfajta előnyben részesítettséget élvez a katalán nyelv, amelyet az igazságszolgáltatásban, közigazgatásban, oktatásban, a kultúra és a tömegtájékoztatás területén használnak.³⁷

Az állampolgárok anyanyelvhez való jogának biztosítása érdekében előírja a közigazgatásban dolgozók, a bírák, az ügyészek katalóniai foglalkoztatásához a szükséges katalán nyelvismeretet. A katalánt a közigazgatásban és a közoktatásban szokásosnak és elsődlegesnek nevezi. Egyes bírálók szerint ezzel sérül a katalánt nem beszélők egyenlősége, ám ez nem valószínű, hiszen a régió deklarálta kétnyelvűnek minősíti magát. Amennyiben a gyakorlatban is ehhez tartják magukat a későbbiekben, akkor az állítás nem bizonyul majd igaznak. Az viszont mindenképpen kiemelendő, hogy alapjaiban változott meg az 1978-as alkotmány hivatalos nyelvvel kapcsolatos hozzáállás: az új Statútum a katalánt Katalónia területén teljesen egyenrangúvá teszi a kasztíliaival, mindkettő tudása kötelesség, használata pedig jog.

Ezt a szemlélet jelentkezik a közigazgatás mellett az oktatás esetében is, ahol a katalán a közoktatás szintjén fokozatosan vált dominánssá. A katalán kormányzat a katalán tanítási nyelvű oktatási intézményeket támogatja, ezért a spanyol nyelvűek zömmel magánintézmények. A Statútum rendelkezései megerősítik a közpénzből fenntartott oktatási intézményekben a laikus oktatást, de egyi-

36 *Szajbély Katalin*: Kisebbségi kérdés Spanyolországban, *Kisebbségkutatás* 2003. 4. p.701.

37 *Valandro*, p. 66.

dejüleg nyitva hagyja az utat magániskolák (így egyházi fenntartásúak) katalán önkormányzati támogatása előtt. Ezekkel a változtatásokkal betetőződni látszik az a folyamat, amelyet a Generalitat folytatott az elmúlt évtizedekben a katalán nyelv emancipációja érdekében. Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy a katalán nyelv a kisebbségi nyelvek szempontjából kifejezetten előnyös helyzetben van Spanyolországban. A Statútum a 6. § (5) az okszitán (aráni) nyelvet is hivatalosnak nyilvánítja Katalóniában.

Jelentős újítás a Statútum 11. §-a, amely deklarálja Aran külön jogait. Szép példája ez a területi autonómián belüli etnikai jellegű autonómiának. Az idézett szakasz rendelkezései alapján Katalónia elismeri Aran népének jogát arra, hogy önkormányzatát gyakorolja a Statútumban meghatározottakon keresztül a Conselh Generau d’Aran-on és más saját intézményeken keresztül. Katalónia és politikai intézményei egyúttal elismerik Aran lakosságát, mint okszitán népességet, annak évszázadokon át védett kulturális, történelmi, földrajzi és nyelvi identitásával. Az elismerésen túl védik és tisztelik egyediségét, és külön területnek tekintik Katalónián belül, amely külön szabályok alapján speciális védelemre jogosult.

A 12. §. a Generalitat vonatkozásában feladatként írja elő, hogy Katalónia kapcsolatait mozdítsa elő más, a katalán nyelvű kultúrával szoros kapcsolatban álló területekkel, függetlenül attól, hogy Spanyolországhoz tartoznak-e vagy sem. Ez a rendelkezés egyértelműen a már jelzett katalán kultúrkör egységesítésére irányul. A 13. §. ezt a Katalónián kívül élő katalán közösségek vonatkozásában irányozza elő.

Végül meglepetésként szolgálhat az, hogy Katalóniában a nemzeti-nacionalista törekvések és a határokat komolyan tágító liberális politika egyedülálló szimbiózist alkot. Éles kritika érte az egyéni szabadságjogok bekövetkezett kiterjesztését, amelyről a Statútum rendelkezik. Az egyén önmagával való rendelkezésének szabadsága a konzervatívok ellenvetései szerint a korlátlan abortuszt, eutanáziát, sőt az azonos neműek már jelenleg is legális házassága mellett a poligámiát is lehetővé teszi.³⁸ Ennek megemlítése mellett fontos arról is szót ejteni, hogy az új Statútum terjedelmesen sorolja fel állampolgárainak jogait és kötelességeit, például a gyermekek, a nők jogait, és a környezetre vonatkozó szabályokat is.

5.2. Igazgatási jellegű változások

A legfontosabb kiemelni azt, mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, hogy a Statútum egyik leglényegesebb jellemzője, hogy pontosan kijelöli Katalónia és az állam hatásköreit. Ezzel mintegy pontot tesz arra a több évtized óta húzódó folyamatra, melyet a két érdekelt fél folytatott – kihasználva a fogalmazási pontatlan-

³⁸ Főleg a Néppárt kritizálta ezeket a rendelkezéseket, amely, mint sejthető volt, minden módon igyekezett – sikertelenül – a Statútum módosítást minél szűkebb körre korlátozni.

ságokat, illetve azt, hogy nem lehet mindent joghézagot kizáróan szabályozni –, s nagyon sok esetben az Alkotmánybíróságot kérve fel egy-egy rendelkezés pontosítására.

Az egyes jogkörök részletes leírásával azt a gyakorlatot kívánják megszüntetni, hogy a központi hatalom hatásköröket vonjon el a régióktól, korlátozván ezáltal a nemzetiségek parlamentjeinek és kormányainak törvényhozó és szabályozó kompetenciáját. Nem meglepő, hogy korábban ez okozta az Alkotmánybíróság folyamatos terhelését. A jogi fennhatóság területén lényeges változtatásokat hozott a Statútum. A Generalitat mellett eddig is működött egy konzultatív jellegű Jogi Tanács, amely helyett a Statútum Garanciális Tanácsa jött létre, és amelynek döntései, kvázi katalán Alkotmánybíróságként kötelezőek a katalán törvényhozásra. Ez mindenképp fejlődést jelentett katalán szempontból, hiszen a konzultatív szerepből a kötelezően végrehajtható döntések irányába mozdult el a helyi törvényhozás hatásköre.

További változásokat hozott a Statútum a bírósági szervezettel kapcsolatban. Korábban említettek alapján a bírói szervezet – a spanyol jogrendszer egysége miatt, vagyis, hogy a bírák az ország bármely részéről származhatnak – spanyol nyelvűnek volt tekinthető, azonban a Statútum kimondta, hogy biztosítani kell a katalán anyanyelvűek számára az anyanyelvi eljáráshoz való jogot. A katalán Főtörvényszék mellett létrejött a Katalán Igazságügyi Tanács, amely jogosultságot szerzett a Legfelsőbb Bíróság elnökének, valamint a bírák kinevezésére és felmentésére Katalónia vonatkozásában, és amely része az Országos Igazságügyi Tanácsnak. Ez a jogosultság nem érinti a szféra egységes állami jellegét, de bizonyos szintű autonómiát biztosít ezen a téren. A bírák kinevezésével kapcsolatban az eddigiektől eltérően bekerült az a kitétel, hogy az állás betöltésénél a katalán nyelvismeret előnyként mérlegelendő. Ez Katalónia szemszögéből pozitív diszkriminációt jelent. Kompromisszumként kerültek be azok a rendelkezések a Statútumba, hogy a Főtörvényszék csak a Katalóniában kezdett eljárások esetén lehet az utolsó lépcső, valamint, hogy a Katalán Igazságügyi Tanács az Országos Igazságszolgáltatási Tanács szerveként működik. Érdemes megemlíteni azt, hogy a katalán polgári törvénykezés bizonyos tekintetekben különbözik a régió kivülről.

A katalán kormányzat jogköre széleskörűvé vált más jogi területen is. Önállóan szabályozhat a szakmai szervezetek, kamarák működésével kapcsolatosan. Ez a rendelkezés, illetve a katalán nyelv preferálása a szabadfoglalkozásúak lehetőségeit korlátozza. Példaként érdemes megemlíteni azt, hogy a Generalitat előírhatja az ügyvédi kamara tagjai számára a katalán nyelv kötelező ismeretét.

A köz- és államigazgatás területén komoly változások történtek. Jelentős változás következett be Katalóniában az önkormányzati finanszírozás területén is. Egyrészt a helyi önkormányzatok finanszírozása a központi kormányzattól a Generalitathoz került, másrészt Barcelona a többi önkormányzattól eltérő, saját státuszt kapott. A közigazgatással kapcsolatos változás a katalántól eltérő,

okszitán identitású lakosságú Aran körzet történelmi sajátosságait elismerő külön önkormányzatának létrehozása. Ez a rendelkezés *expressis verbis* etnikai alapú kisebbségi autonómiának tekinthető.

A Generalitat számos területen új hatás-, illetve jogköröket kapott. Kizárólagos hatáskörrel működteti ezentúl a területén található repülőtereket (Girona, Reus), kikötőket, helyi vasutakat, kivéve az országos fontosságúakat. A központi kormány mindössze a nemzetközi repülőtér és kikötő vonatkozásában tartotta szükségesnek a közös igazgatás megmaradását. Hasonlóan kizárólagos jogköröket kapott a sporttevékenységek igazgatása, fejlesztése terén is. Nem sikerült viszont elérni azt a célt, hogy a katalán válogatottak a nemzetközi sportversenyeken önállóan vegyenek részt. Kompromisszumos megoldás született a felsőoktatás területén. A Generalitat az egyetemalapítás joga mellé megkapta az egyetemek felügyeletének kizárólagos jogát, leszámítva a felvétel szabályozását, mivel a központi kormány azt arra a kötelezettségére hivatkozva nem engedte át, hogy neki kell biztosítani országosan a bejutás lehetőségét. Fontos rendelkezés az is, amelynek értelmében a Generalitat önálló igazgatási jogkört kapott a vízgazdálkodás terén, amely főleg a vízhiánnyal küzdő, ellentétes érdekű régiók vitájában kiemelkedő jelentőségű. A kérdés most először került szabályozásra a Statútumban.

A Statútum legizgalmasabb témáihoz tartozik a külügy és belügy, illetve az utóbbin belül a spanyol állam és Katalónia kapcsolatrendszere. Eddig a kontaktust az államot képviselő kormányzati irodák, illetve a Generalitat elnöke biztosította, a Statútum módosítása azonban felállított egy kétoldalú bizottságot, amelybe mindkét fél delegál tagokat, és amelynek révén a katalán kormányzat gyakorlatilag az összes olyan országos spanyol intézmény működésébe beleszólási jogot nyer, amely hatásköreit érinti. Természetesen egyidejűleg ez biztosítja a spanyol állam beleszólását is a katalán ügyekbe a Statútum kereteinek figyelembe vételével.

A külpolitika esetében a spanyol központi kormányzat hatásköre nem kizárólagos. Az autonóm közösségek külpolitikai álláspontjukat háromféleképpen alakíthatják ki: bilaterális, multilaterális, valamint ágazati együttműködés alapján. Ezzel érdekeiket hatásosan tudják képviselni.³⁹

Jelentős változások is vannak az EU vonatkozásában. Már az 1996–2000 közötti PP-kormány idején szereztek némi beleszólási jogot az EU-ügyekbe a régiók, azonban a mostani módosítás révén a katalán kormányzat közreműködési lehetőséget kapott az őt érintő spanyol uniós álláspontok kidolgozásában. A katalán kormányzat az európai szerződések tervezett módosításairól tájékoztatást kap, az azt tárgyaló delegációkban részt vehet. Ez a rendelkezés a szocialista kormányzat 2004 óta követett gyakorlatának írásba foglalását jelenti. Nem teljesítették viszont azt a katalán kérést, hogy az EU parlamenti választásokon

39 Szilágyi István: „Spanyolország az európai integrációban – egy sikertörténet anatómiája”, in *Huszonötök Európái*, szerk. Kiss J. László. (Budapest, Osiris, 2004), pp. 453–455.

Katalónia önálló választókerületet alkosson. Jelenleg az egész ország – Magyarországhoz hasonlóan – egy választókerületet képez.

A Generalitat jogot nyert külföldi irodák fenntartására, egyezmények aláírására, más európai uniós régiókkal való kapcsolattartásra.⁴⁰ Ez szintén a jelenlegi gyakorlat szentesítését jelenti, kiegészítve a kulturális intézményekkel (ideértve az UNESCO-t is) való kapcsolatok létesítésére vonatkozó felhatalmazással. Nagy áttörés következett be egy kifejezetten fontos területen: a migrációs politikában is. A kérdés már hosszabb ideje neuralgikus pontja volt a katalán–spanyol politikai kapcsolatoknak. Az ok nem más, mint hogy a régió fejlettségéből és földrajzi fekvéséből adódóan a Spanyolországba bevándorlók kimagaslóan nagy arányban telepednek le Katalónia területén.⁴¹ A migrációs kérdések eddig Madrid kizárólagos kompetenciájába tartoztak, a változtatás után azonban a bevándorlók részére a munkavállalási engedélyek kiadása, valamint a bevándorlási kvóta meghatározása megosztott kompetenciává vált. A befogadás fizikai és szociális feltételeiről a Generalitat saját hatáskörben köteles gondoskodni. A rendelkezés jelentősége abban rejlik, hogy beleszólást enged a spanyol állam bevándorlási politikájába.

A külügy és belügyi témák mellett az ugyancsak érzékeny pontot, a pénzügyi kérdést is kompromisszumos megoldásként szemlélhetjük. A katalán kormányzat jogkörei pénzügyi téren is bővültek. Ezek közé tartozik az a változás is, amely szerint önállóan szabályozhatja területén a takarékpénztárak alapítását és működését, míg a pénzügyi igazgatás terén a központi kormányzattal megosztott kompetenciákat kapott. Ezenkívül jogot nyert a Katalán Adó Ügynökség felállítására, amely a saját kivetésű, illetve a teljes mértékben helyben maradó és a részben átengedett állami adókkal kapcsolatos igazgatási tevékenységet jogosult végezni. Azt a katalán kérést elutasította Madrid, hogy Baszkföldre és Navarrahhoz hasonlóan Katalónia is saját maga szedje be az adókat, majd abból a részesedését levonva a megmaradt összeget utalja a központi kormányzathoz.

Nem teljesen meglepő az előbb említett döntés. Katalónia alapvetően gazdag spanyol régióként nettó befizető a spanyol költségvetésbe.⁴² Ez számos feszültség forrása lett, így lényeges katalán sikernek tekinthető az a módosítás, amelynek értelmében az eddig a valamennyi autonómia részvételével összeülő Pénzügyi Tanács helyett a központi és a katalán kormányzat közvetlen tárgyalásán alakul ki a megegyezés a pénzügyi transzferről. Kétoldalú tárgyalásokon egyeztek meg a felek arról, hogy egyes kisebb adókat átengednek Katalóniának, valamint hogy az általános forgalmi adó és egyes fogyasztási adók 50%-a helyben marad, illetve a katalán GDP arányának megfelelőbb központi kormányzati be-

40 *Domonkos*, p. 19.

41 *Molas, Isidre*: „Választók, szimpatizánsok és politikai pártok: Katalónia esete” In *Demokráciák és pártok* (Budapest, Vil) (180–220), p. 190.

42 *Győri Szabó*, p. 194.

ruházásokról a következő EU-s költségvetési időszakban (2007–2013). Ez utóbbi kitétel azt jelenti, hogy az állam által Katalóniában befektetett összegnek meg kell közelítenie azt az összeget, amellyel Katalónia a nemzeti össztermékhez hozzájárul. Nem alaptalan bírálatok szerint ez a fejletlenebb régióktól von el fejlesztési forrásokat.

6. Fontos kérdések a Statútum kapcsán

6.1. Közigazgatás

A Statútum módosítása közigazgatási vonatkozásban azért jelentős, mert a már elmondott példákat említve látható, hogy a jelenlegi katalán Statútum nagyjából kimerítette az 1978-as alkotmány kereteit. Természetesen figyelembe kell venni, hogy vannak olyan jogok, amelyekkel Katalónia nem rendelkezik, míg más régió viszont igen. Az akkori erőviszonyok alapján kialakított regionális állam működőképes volt, azonban az erős öntudattal rendelkező „nemzetiségek” már a kezdettől próbálkoztak a keretek feszegetésével, és a központi kormányzat is azok szűkítésével. A korábbiakban már áttekintettük a Katalóniát megillető jogok körét, így most inkább azokat emelném ki ismét, amelyeket nem sikerült megszereznie, de már artikulálta rájuk az igényét.

Elsőként a nemzet kérdését emelném ki. Az ellentmondás világos a két álláspont között, és láthatóan a katalán oldal mozdult előre a cél felé, hiszen – bár csak a Statútum preambulumba – de mindenképpen annak szövegébe bekerült a „katalán nemzet” kifejezés. Ezzel kapcsolatban találóan jegyzi meg Pau Puig i Scotoni: „a spanyol alkotmány megfogalmazása szerint a katalán a spanyol nemzetben belüli nemzetiség. Ennek ellenére mi katalánok Katalóniát a spanyol államon belüli nemzetnek tekintjük.”⁴³

6.2. Pénzügyek

Pénzügyi szempontból is jelentős előnyöket harcolt ki Katalónia, ezeket már áttekintettük a korábbiakban. Nem olyan széles a jogosítványa, mint Baszkföldnek, de lényegesen kedvezőbb, mint korábban volt. Katalóniával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az életszínvonal, valamint az egy főre eső GDP eléri az uniós átlagot, és messze meghaladja a spanyol átlagot. A spanyol régiók fejlesztésére létrehoztak egy kiegyenlítési alapot, amelybe az előbb mondottakból következ-

43 I Scotoni, Pau Puig: „A nemzeti megmaradás, a nyelvpolitika és a belső összetartozás katalán modellje”, *Pro Minoritate* 1996 nyár pp. 51–57 lásd még <http://hhrf.org/prominoritate/1996/nyar07.htm>

tetve Katalónia nettó befizető. A 2006-os megállapodás ezt jelentősen megváltoztatja, már a következő közösségi költségvetési időszakra, a 2007–2013 közötti évekre vonatkozóan is. Pénzügyi önállóságát erősíti az is, hogy bizonyos adófajták nagyobb része marad helyben, illetve hogy saját adóhatóságot hozhatott létre.

6.3. Általános politika

A módosítás politikai vonatkozásait már a korábbiakban részletesen bemutattam elemezve az egyes politikai erőkre gyakorolt hatását, most azt tartanám a legfontosabbnak kiemelni, hogy amennyiben a spanyol politikai életben a bal- és jobboldal egyensúlya megmarad, lévén az országos politikai élet kifejezetten polarizált, a kisebbségi pártok jó eséllyel fognak beleszólni a kormányalakítás kérdésébe. Az elmúlt másfél évtized ilyen irányú folyamatait, de főleg a 2004–2006 közötti időszakot tekintve elmondható, hogy ennek következménye jó eséllyel nem számítható ki. Nem számítható ki azért, mert a kisebbségi pártok saját igényeik teljesítésétől fogják függővé tenni parlamenti támogatásukat. Ez önmagában nem is lenne baj, mert egyes vonatkozásokban még lehetne új szabályokat alkotni. A probléma abból adódik, hogy – nem is beszélve itt a meglehetősen erős baszk szeparatizmusról – a katalánok is megfogalmaztak olyan követeléseket, mint például egy önálló olimpiai csapat, amelyek semmilyen körülmények között sem illeszthetők bele a jelenlegi keretekbe.

A nagy kérdés az országos politika szintjén vetődik föl: mi lesz ennek a következménye. Ha a kisebbségi pártok olyan követelésekkel állnak elő támogatásukért cserébe, amelyek ezeket a játékszabályokat már nem tartják tiszteletben, kérdéses, hogy lesz-e olyan kormányképes politikai erő, amely hajlandó átlépni a szabályokon. Az szinte biztos, hogy a Néppárt nem. Már a mostani módosítás is meghaladta a számára elfogadható mértéket, ennek ékes bizonyítékeként az Alkotmánybírósághoz fordult a Statútum megsemmisítését kérve. Támadásának középpontjában természetesen a katalán nemzet, a katalán nyelv kötelező ismerete, a gyakorlatilag sok kérdésben kétoldalúvá váló spanyol–katalán kapcsolatok megváltozott jellege, illetve a Statútumban szabályozott jogok és kötelezettségek állnak.

Az új Statútummal kapcsolatban országszerte nagy a felháborodás és sok az ellenérzés. Általános a katalán termékek bojkottja. Az ország hadseregének egyik vezetője nyilvánosan kijelentette, hogy közbelép, ha a haza egysége veszélybe kerül.⁴⁴ Felszólaltak a Püspöki Kar tagjai, illetve a Nemzeti Bank elnöke is az állam egysége érdekében, a Néppárt pedig aláírásgyűjtésbe kezdett. A PSOE részéről is voltak ellenvetések, és Extremadura elnöke is hevesen kikelt a Statútum ellen.

⁴⁴ Győri Szabó, p.194.

Ezzel a felhajtással szemben szembetűnő az az igyekezet, amellyel a politikai pártok többsége kerüli a Statútum témáját, legyen szó a nemzet kérdéséről, az új jogkörökről vagy az új pénzügyi rendszerről.

Politikai értelemben a kérdés az, hogy a PSOE meddig hajlandó elmenni? Mi az a határ, amelyet már nem hajlandó átlépni még akkor sem, ha ez kormányzati pozícióját veszélyeztetné? A spanyol *cortes generales* összetételére jellemző az, hogy a kisebbségi (katalán, baszk, kanári-szigeteki, galíciai) pártok az összes parlamenti mandátum mintegy 10%-át szerzik meg, így komoly súllyal bírnak. A korábban elmondottak alapján látható az, hogy igényeik fokozatosan nőnek, és egyelőre a folyamatnak még nem látni a végét.

6.4. Biztonságpolitika

A biztonságpolitika szempontjából is kifejezetten érdekes a spanyol kérdés. A régiókra épülő spanyol nemzetállam kényelmes partnere Európának, és egyike a legstabilabb határokkal rendelkező európai országoknak. Ennél hosszabb ideje csak a svájci, a holland és a portugál határok állnak fenn.⁴⁵ Nyugat-Európában a határok viszonylag stabilnak számítanak, szemben Közép- és Kelet-Európa folyamatosan változó határaival. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a nemzetfejlődés ott befejeződött, és új államok alakításának nemhogy a lehetősége nem áll fenn, de igény sem mutatkozik rá.

Napjaink erre a feltevésre alaposan rációfolnak, abban az értelemben mindenképpen, hogy a nemzeti, nemzetiségi igényartikulálás folyamata befejeződött volna. Az évszázadokon át elnyomott nemzetek, nemzeti kisebbségek mozgalmi a 19. század végétől egyre nyilvánvalóbbá váltak, olyannyira, hogy azokkal még a híresen intoleráns francia politika is kénytelen foglalkozni. Az asszimiláció Spanyolországban sem hozott teljes sikert, a már említett nemzeti mozgalmak kialakulásuktól kezdve lépnek fel különböző igényekkel, amelyek között baszk viszonylatban kifejezetten sűrűn, katalán oldalról sokkal ritkábban megjelent *ultima ratioként* a független állam víziója is.

Jelenleg senki sincs felkészülve a nemzetközi politikai életben arra, hogy ezek a területek elszakadva Spanyolországtól független államként jelenjenek meg Európa térképén. A kérdés már csak azért is kifejezetten érdekes, mert Montenegró például 2006 tavaszán nyerte vissza az 1918-ban elvesztett függetlenségét, Koszovó pedig jelenleg *de facto* már nem Szerbia része, de nem is önálló állam, bár a fejlemények, és a tervek inkább ez utóbbi irányba mutatnak. Ami tehát nagy túlzással természetesnek, de inkább még elviselhetőnek tűnik Közép-Európában, az kérdésként sem merült fel eddig Nyugat-Európában.

45 Pándi Lajos: Köztes-Európa 1763–1993, (Budapest: Osiris, 1997) 147. térkép, Az európai határok tartóssága XVI–XX. század.

7. Összegzés

A katalán autonómia jóváhagyott alaptörvényének jelentősége a spanyol alkotmányos berendezkedés szempontjából messzire mutató. Jelenti egyfelől néhány vonatkozásban a végső határt abban a tekintetben, hogy az autonómiák kompetenciája meddig bővíthető az 1978-as alkotmányon belül, másrészt megmutatta azt is, hogy a jelenlegi spanyol politikai életben mi az a maximális kompromisszum, amely elérhető.⁴⁶

Spanyolország helyzete ma már kifejezetten kényesnek nevezhető az autonómia bővítésének a szempontjából. Két olyan tartománya van (Katalónia és Baszkföld), amelyek szinte egymást licitálják túl azon a téren, hogy melyikük tud szélesebb körű autonómiát szerezni magának Madridtól. Spanyolországra a 15. században létrehozott egységes állam megszületése óta a centralizáló jellegű kasztíliai nacionalizmus volt jellemző, amely ellen egyes területek, így Katalónia is több esetben fellázadt. Ezekre a hatalom folyamatos jogszűkítéssel válaszolt, azonban az egységes kasztíliai spanyol nyelvű nemzetállam mégsem vált megte-remthetővé. Ezt már a 20. század elején felismerték a madridi politikusok, akik kénytelenek voltak szembesülni a növekvő – elsősorban katalán és baszk – nemzetiségi igényekkel, követelésekkel.

A korábbi évszázadok során leigázott, de történelemtudatukat megtartó kis nemzetek a 19. századi felvilágosodással és romantikával párhuzamosan újra felfedezték elfeledett ősi nyelvüket, majd annak ápolása révén nemzeti azonosság-tudatukat. Ennek a folyamatnak a betetőzése volt a nemzeti irányultságú pártok megjelenése a politikai életben az 1870-es évektől.

A 20. század – nagyon lesarkítva az eseményeket – a regionalizálódás és a centralizáció folyamatos harcáról szólt, a küzdelem pedig változó eredményeket hozott. A Spanyolország történelmében meghatározó szerepet játszó Franco-rendszer bukását követően megindult a regionalizálódás, amely gyakorlatilag az évszázados spanyolosítási törekvések kudarcának beismerését jelentette és bele-törődést abba, hogy az ország irányítását meg kell osztani az itt élő más ajkú né-pekkal is. Az akkor létrejött megegyezés az 1979-es erőviszonyokat tükrözte, amely azonban napjainkra már messze idejélmúlttá vált.

⁴⁶ Az alkotmány jelenleg nem rendelkezik az autonómia-rendszer esetleges felfüggesztéséről vagy megszüntetéséről, sem pedig arról, hogy az autonóm közösség részét képező provinciák közül valamelyik felmondhatná az autonómia rendszerét. Az autonómia diszkrecionális úton nem korlátozható, illetve az autonómia-Statútum diszkrecionális módon nem módosítható. Erre csak két feltételezett esetben kerülhet sor: egyrészt az adott autonóm közösség egyetértésével, másrészt akkor, ha olyan értelmű alkotmánymódosítás kerülne napirendre, amely az autonóm közösségek hatáskörének korlátozását, vagy azok megszüntetését célozná. Az alkotmányrevízió azonban csak az autonóm közösségek részvételével lehetséges, olyan értelemben, hogy az alkotmánymódosításra irányuló tervezetek elfogadásához a parlament mindkét Háza részéről abszolút többség szükséges (Alk. 167. cikk.). A szenátus, mint a területi képviselőket kamarájának tagjai között pedig, kis számban ugyan, de ott vannak az autonóm közösségek képviselői is.

Spanyolország uniós csatlakozásával megerősödtek a regionális törekvések. Az Európai Unió fejlődési folyamata az erős spanyolországi autonóm közösségeket az államon belül és integrációs szinten is előnyösebb helyzetbe hozta. Az élen természetesen ismét Katalónia és Baszkföld jár, amelyek figyelmen kívül hagyva azt, hogy a külpolitika intézése minden vonatkozásban Madrid feladata – bár ez az uniós viszonylatokban módosult 2006-ban a korábban elmondottak szerint – már az 1990-es évektől önálló és kifejezetten aktív brüsszeli képviseleti irodát nyitottak. Erősen hallatják a szavukat a Régiók Bizottságában, és az integráció biztosította szintereken hangsúlyosan jelenítik meg a spanyoltól eltérő katalán és baszk igényeket.⁴⁷

A folyamatokat összevetve: Európa erősödő regionalizálódását, az autonóm közösségek egyre erősebb öntudatát, és a spanyol politikai élet sajátosságát figyelembe véve sejthető az, hogy az események még közel sem értek a végükhöz. A nagy kérdés az, hogy mi lesz Spanyolország sorsa, jövője. Az említett két régió tevékenysége katalizálhatja a többi autonóm közösséget is, és nem kizárt, hogy a fejlődés hamarosan következő állomása a föderális állam kialakítása lesz. A szövetségi állam jól működik Németországban vagy Ausztriában, ahol nincsen igény a függetlenedésre egyik tartomány részéről sem, azonban ez már közel sem mondható el Spanyolországról. Ma még nem lehet tudni azt, hogy Baszkföldön hogyan alakulnak a függetlenségi mozgalmak, valamint Katalónia – amely már szeretné nyelvét az Unió hivatalos nyelvévé tenni, illetve Madriddal gyakorlatilag paritásos alapon tárgyalni – meddig látja úgy, hogy számára nagyobb előnyököt rejt a függetlenségnél a Spanyolországhoz tartozás.

⁴⁷ *Domonkos*, p. 19.

Németh György

Hippokratés és a számok – *A húsokról*

A hippokratési corpusban fennmaradt *Peri sarkón* (De carnibus) rendkívül vitatott szöveg mind formáját, mind tartalmát, mind pedig időbeli elhelyezését tekintve. Ókori ismertsége minimális. Bizonyíthatóan csak Erótianos és Galénos idézi, amit egy hapax támaszt alá: csak ez a mű használja az *anakós* (gondosan) kifejezést, és a két későbbi szerző erre hivatkozik.¹ A könyv három világosan elkülönülő és kevésbé összefüggő részből áll. Az első az emberi test keletkezését a meleg és a hideg egymásra hatásával magyarázza. A világ ugyanis alapvetően három részre tagolódik, az aithérra, amely forró, a földre, amely hideg és száraz, valamint a ritka és nedves levegőre. A meleg pl. addig égeti a zsírt, amíg az csonttá nem szikkad, míg a hideg megfagyasztja és keménnyé teszi a folyékony részeket. Az emberi test minden tagja így alakul ki. A könyv második szakasza az érzékelésről értekezik, míg a harmadik (a 19. caput), amit részletesebben tárgyalni szeretnék, az emberi élet hét napos ciklusairól. A szöveg nyelve egyértelműen ión sajátosságokat mutat (pl. *hokós*, *rhéidion*, *téisin epistamenéisin*, stb). Ez, és az esetleges filozófiai utalásai legvalószínűbben a Kr. e. 5/4. század fordulójára datálják, ami azt mutatja, hogy a corpus egyik viszonylag korai darabjával állunk szemben.² Nézzük meg először is, hogy mit tartalmaz a könyv utolsó fejezete:

19. „Az ember életszakasza hét napos. Először is, **610** miután a mag a méhbe érkezett, a testnek hetedik napra kialakul minden része, amellyel rendelkeznie kell. Ha valaki meglepődne, honnan tudom ezt, sokmindent értettem meg a következő módon. A közönséges hetairák, akik bőséges tapasztalattal rendelkeznek ezen a téren, valahányszor csak férfíhoz mennek, felismerik, mikor esnek teherbe, utána pedig elpusztítják a magzatot. Miután elpusztították, úgy lökődik ki,

* Az itt következő tanulmányok az MTA Debreceni Területi Bizottsága Epigraphicai Munkabizottsága és Orvostörténeti Munkacsoportja által 2006. november 21-én rendezett, *A hippokratési hagyomány és a magyar orvostörténet* című kerekasztalon hangzottak el. A tanácskozás a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszéke által folytatott *Az antik orvostudomány és a számmisztika* című kutatási program részeként került megrendezésre. A programot és a kerekasztalt az OTKA T 048354. számú programja támogatta.

1 De carnibus 19. Vö. *Potter, Paul*: Hippocrates. Vol. VIII. Cambridge/Mass. 1995, 129.

2 *Hornyánszky Gyula*: A görög felvilágosodás tudománya. Hippokratés. Budapest, 1910, 255.

mint egy darab hús. Ha ezt a húsdarabot vízbe dobjuk,³ a vízben megvizsgálva látni fogod, hogy megvan minden része, a szemgolyói, a fülei és a végtagjai: a kezének ujjai, a lábszára, lábfeje, lábujjai, a nemi szervei, és a test többi része is mind kivehető. A hozzáértő nők (*téisin epistamenéisin*) számára nyilvánvaló, hogy mikor estek teherbe. Nyomban megborzonganak, hőhullám, hidegrázás és görcs fogja el őket, renyheséget éreznek ízületeikben, egész testükben és méhükben. Azok a nők, akik tiszták, nem pedig érzékiek, ugyanezt élik át, de közülük sokan, hiába érzékelik, tompa eszük és közönyük folytán nem értik meg. Ez az, amit megmutattak nekem, innen tanultam meg, amit erről tudok.

A következőkből is nyilvánvaló, hogy az életszakasz hét napos. Ha valaki hét napon át megvonja magától az ételt vagy az italt, a legtöbben belepusztulnak ennyi idő alatt. Néhányan ugyan még ezt is túlélnek, de aztán ugyanúgy elpusztulnak. Vannak olyanok is, akik azt képzelik, hogy ennyi idő alatt nem pusztulnak bele az éhezésbe, hanem képesek utána enni és inni. Csakhogy a beleik semmit sem fogadnak be, mivel a koplalás miatt ennyi idő alatt összenőttek. Így aztán ők is belehalnak.

612 A továbbiak is a fentieket bizonyítják. A hét hónapos magzat születésekor az alapelvnek (*logos*) megfelelően életképes, és életben is marad, és megfelel az alapelvnek és a hét napos életszakasz számszerűségének. De ha nyolc hónapra születik, sohasem marad életben. Ha a szülés kilenc hónap és tíz nap elteltével következik be, életben marad, és tökéletesen megfelel a hét napos életszakasz számszerűségének. Négyyszer tíz hét ugyanis kettőszáznyolcvan nap. Tíz

3 Ugyanilyen vizsgálatot ír le a *De natura pueri* 13, 1 is: „Magam is láttam egy magot (*goné*), amely hat napot töltött a méhben és utána kilöködött. Amit akkor megismertem, abból a következő következtetéseket vontam le. Elmondom, hogyan láttam meg a hat napos magot. Egy nő ismerősömnek volt egy nagyra becsült énekesnője, akinek férfiakkal volt viszonya. Nem hiányzott neki egy terhesség, nehogy amiatt csökkenjen az értéke. Az énekesnő hallotta, mit beszélnek az asszonyok egymás közt: ha egy nő teherbe esik, a mag nem távozik el, hanem belül marad. **2** Megértette e szavakat és mindig eszébe tartotta, így aztán, amikor érezte, hogy nem távozik el a mag, elmondta az úrnőjének, aki azt tanácsolta, hogy jöjjön el hozzám. Amikor meghallgattam, azt tanácsoltam neki, hogy ugorjon fel, amíg sarkával meg nem rúgja saját fenekét. Hétszer ugrott fel, amire a mag némi zajjal kísérvé kifolyt a földre. A nő jól megnézte azt, és elcsodálkozott azon, amit látott. **3** Elmondom, hogyan nézett ki a mag: mint a nyers tojás, ha a héját leszedjük, a benne lévő nedvesség pedig átlátszik a belső hártán. Nagyjából tehát így nézett ki. Vörös és gömbölyded formájú volt. A hártában fehér és széles inak látszottak, amelyeket sűrű vörös folyadék (*ichór*) tartott, a hártya külső oldalát pedig alvadt vér borította. A hártya közepén vékony dolog látszott, ami nekem köldökzsinórnak tűnt. Eleinte azon keresztül lehet ki- és belélegezni. **4** A hártya onnan kiindulva végig feszes, és teljesen körbeveszi a magot. Így nézett ki a hat napos mag, amit láttam. Kicsit később teszek még egy másik megfigyelést is, amely közismert mindazok számára, akik ezzel a kérdéssel akarnak foglalkozni. Ez teljes mértékben igazolja, hogy amit elbeszéltem, olyannyira igaz, ahogy csak egy ember erről a kérdéstről egyáltalán beszélhet. Amit elmondtam, annak az a lényege, hogy a mag egy hártában található, és be- és kilélegzik.” Az ugrálós magzatelhajtás módszerét már a Kr. e. 5. századi spártaiak is ismerték Aristophanész tanúsága szerint (*Lysistraté* 82): „Tornázzok: a sarkam farom veri.” (Arany János fordítása)

hét hetven napot ad. A hét hónapra született magzat háromszor tíz hetes, hiszen tíz hét hetven napot tesz ki, háromszor tíz hét pedig összesen kettőszáztíz napot.

A betegségek válságos időszakai is ennek megfelelően alakulnak az embe-
reknél. A krízist követő halál vagy éppen gyógyulás a negyedik napon (ami a hét
napos szakasz felének tekinthető) következik be, a második legsúlyosabb krízis a
hetedik napon, a harmadik pedig a tizenegyedik napon, ami másfél hétnek felel
meg. A negyedik két hét elteltével. **614** Az ötödik tizennyolc nap után, ami két
és fél hétnek felel meg. Más betegségek viszont nem mutatnak semmiféle össze-
függést a gyógyulás időpontjáig eltelt napok számával. A fej és a test nagymé-
retű sebei a negyedik napon kezdenek megduzzadni, és a hetedik, tizenegyedik
vagy a tizennyolcadik napon lohadnak le. Ha a nagy fejsebek gondos (*anakós*)
ápolás ellenére sem gyógyulnak be ez idő alatt, a betegek belehalnak. (Aki nem
rendelkezik kellő tapasztalattal, talán csodálkozhat, hogy egy csecsemő hét hó-
napra születik. Én azonban magam láttam ezt, még hozzá többször is. Aki bizo-
nyítékot szeretne kapni erre, menjen a bábákhoz (*akéstridas*), hiszen a szülést ők
vezetik le, és kérdezze meg tőlük.) Van azonban egy másik bizonyíték is (ti. a
hét napos életszakaszra). A gyerekeknek hét esztendőskorukra nő ki valamennyi
foguk. A hét év pedig az alapelvnek és a számszerűségnek megfelelően pontosan
harminchat és félszer tíz hetet, vagyis háromszázhatvanöt hetet tesz ki. A termé-
szet szükségszerűségét, amely mindezeket a hetes számnak megfelelően ren-
dezi el, máshol fogom kifejteni.”

Az utolsó mondat egyes szerzők szerint *A hétről* (*Peri hebdomadón*) című, ha
lehet, még kuszább írásra utal. A *Peri sarkónnal* foglalkozó legkorábbi magyar
kutató, Hornyánszky Gyula kíméletlen szigorral utasítja el a hetesre épülő szám-
elméletet: „Aki azt a fejezetet írta, az a visszatérés minden reménye nélkül máris
letért az exact tudás útjáról, mert az a töredék az elmélet legsötétebb eltévelye-
déséhez, a *szám-mystikához* vezet el bennünket.”⁴ Ez pedig, mint egy oldallal
később megfogalmazza, az 5. század dekadenciájának félre nem ismerhető tü-
neteit mutatja. A *Peri sarkónnal* illetőleg a *Peri hebdomadónnal* újabban két fi-
atal kutató is foglalkozott utalásszerűen, Forisek Péter Censorinusról és
Gradwohl Edina Sóranosról szóló munkájában.⁵ Ebben a rövid előadásban nem
szeretném megismételni érveiket, gondolataikat, inkább arra tennék kísérletet,
hogy megmagyarázzam, mi lehetett a funkciója a *Peri sarkónban*, és általában az
antik nőgyógyászati irodalomban annyit hangoztatott elméletnek, hogy az a mai
napig tartja magát tudományon kívüli körökben: a hét és kilenc hónapra született

4 Hornyánszky 1910, 252. Hornyánszky bírálja a kérdés legrészletesebb monográfiáját jegyző W. H. Roschert is, vö. *Die Hebdomadenlehren der griechischen Philosophen und Ärzte*. Leipzig, 1906.

5 *Censorinus*: A születésnap. Fordította, a kísérő tanulmányt és a kommentárokat írta Forisek Péter. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005, 179–187; *Gradwohl Edina*: Sóranos. Budapest, 2006, 79.

magzat életképes, de a nyolc hónapra született nem.⁶ Már maga a gondolat is illogikus, hiszen joggal feltételezhetjük: minél hosszabb ideig fejlődik a magzat az anyaméh biztonságában, annál egészségesebben kell világra jönnie. Vagyis a nyolc hónapra született magzat életésélyei ennek alapján jobbak a hét hónaposénál.

A válasz kiindulópontja az a kérdés, hogy egyáltalán honnan tudták, mikor következett be a megtermékenyülés? Az ókori szerzők az anyaméhet egy százával lefelé fordított edényként képelték el, amelynek a száját menstruációkor vagy a mag befogadásakor meg kell nyitni, a menstruáció befejezése vagy a mag megtartása céljából viszont be kell zárni. Ez történhetett természetes módon, de mágikus eszközökkel is elő lehetett segíteni.⁷ A nő, ha tapasztaltnak számított, megérezte, mikor fogadta be a magot, és mikor záródott be a méhe, legalábbis a *Peri sarkón* már idézett sorai szerint: „A hozzáértő nők (*téisin epistamenéisin*) számára nyilvánvaló, hogy mikor estek teherbe. Nyomban megborzonganak, hőhullám, hidegrázás és görcs fogja el őket, renyhéséget éreznek ízületeikben, egész testükben és méhükben. Azok a nők, akik tiszták, nem pedig érzékiek, ugyanezt élik át, de közülük sokan, hiába érzékelik, tompa eszük és közönyük folytán nem értik meg.” Vagyis az a nő, aki ezt nem érzi, aki nem tudja terhességének tartamát számon tartani, tompa eszűnek és közönyösnek számít. A teherbe esés fizikai tüneteit Aristotelés is hasonlóan írja le.⁸ Hasonló, a nők iránti bizalmatlanságtól terhelt véleményt fogalmaz meg a hippokratési corpusban fennmaradt *Peri heptaménu* (A hét hónapra született gyermek) is: „A nők véleményét nem kell mindig teljes mértékben elfogadnunk a szülést illetőleg, mert ők sok mindent mesélnek, sok mindent bizonyítgatnak és fecsegnek, és ne higgyük el a szavaikat, csak annyit belőlük, amit a testükben tényleg éreznek és amiről meggyőződünk. Azok az asszonyok viszont, akik mást remélnek, azok igyekeznek bennünket meggyőzni. Azok viszont, akik ebben az ügyben szavakkal és túlhordás hangoztatásával állandóan bizonygatják, hogy a gyermek hét, nyolc, kilenc, tíz vagy tizenegy hónap múlva születik meg, ezek közül a nyolc hónapos gyermekek nem maradnak életben.”⁹

A terhesség lehetséges hosszának ez a változatossága – összehasonlítva az állatvilág vemhességének kiszámíthatóságával – Aristotelésnek is szemet szúrt. Az állatok vemhessége meghatározott hosszúságú, és mindegyikük ugyanannyi idő elteltével hozza világra magzatát. Csak az ember lóg ki az állatvilágból az-

6 Az elmélet elfogadóirol és elutasítóirol táblázatos formában vö. *Forisek* 2005, 185–186. A táblázatot, természetesen, még további szerzőkkel is ki lehetne egészíteni.

7 Természetes úton, vö. *Aristotelés: Historia animalium* 583b IV; mágikus úton, vö. *Németh György: Születésszabályozás az ókori görögöknél. Orvostörténeti közlemények*, 174–177, 2001, 132–133.

8 *Aristotelés: i. m.* 584a.

9 Sattler Jenő fordításának felhasználásával. A *Peri heptaménu* szövegállapotáról, amely szintén igen problematikus, vö. *Gresemann, Hermann: Hippokrates Über Achtmonatskinder, Über das Siebenmonatskind (Unecht)*, Berlin, 1968, 122–130.

zal, hogy sokféle hosszúságú terhesség létezhet, hét, nyolc, kilenc hónapos, többségében azonban tíz (hold-) hónapra jön világra a gyermek, de néhány nő esetében a terhesség a tizenegy hónapot is eléri. Akik hét hónapnál korábban születnek, sohasem maradnak életben. A hét hónaposak először életképesnek mutatkoznak, de nagyon gyengék (ezért is pólyálják be őket gyapjúba), és sokuknál még kialakulatlanok az egyes járatok, a fülek és az orrlyukak, de ahogy gyarapodnak, ezek is kiformalódnak, és sok ilyen csecsemő életben marad. Ami a nyolc hónaposakat illeti, egész Egyiptomban és máshol, ahol a nők könnyen esnek teherbe, viselősök és szülnek, és ahol az újszülött, még ha nem is teljesen ép, életben maradhat, még a nyolc hónaposak is életben maradnak és felnevelik őket, míg a Hellast környező vidékeken csak kevesen maradnak életben, a legtöbben viszont elpusztulnak. Emiatt az elképzelés miatt, még ha életben is marad, az asszonyok azt hiszik, hogy a gyerek nem nyolc hónapra született, hanem hiba csúszott a terhesség hosszának kiszámításába.¹⁰

Aristotelés a *Metafizikában* is szkeptikusan nyilatkozik a számmisztikáról, ezen belül a hetes bármiféle kitüntetett szerepéről: „De miért okok a számok? Hét a magánhangzók száma, hét húr alkotja az összhangot, hét csillagból áll a Fiastyúk, hét éves korukban hullatják el tejfogaikat a gyerekek – legalább is némelyek, mások persze nem –, s heten vonultak Thébai ellen. Vajon a hetes számé az oka, hogy a Thébaivívók pont heten voltak, vagy hogy hét csillagból áll a Fiastyúk? Vagy talán inkább a kapuk száma vagy más ok hozta azt létre? A Fiastyúkot mi ennyi csillagnak számítjuk, mások viszont a Medve csillagzatban tizenkettőt számolnak, s vannak, akik többet.”¹¹

Milyen következtetéseket vonhatunk le az eddigiekből? Az első az, hogy az ókorban nem tudták pontosan megállapítani a terhesség kezdőpontját, ezért terjedhettek el olyan elképzelések, hogy tizenegy hónapra is szülhet egy nő. A tíz holdhónap ugyanis nagyjából megegyezett a mi kilenc hónapunkkal. Igaz, ebben az esetben a görög kilenc hónap inkább a mi nyolc hónapunknak felel meg – igazolva, hogy a mai babona még csak nem is hivatkozhat jogosan az antik megfigyelésekre. A nőktől elvárták, hogy érezzék meg a teherbeesés időpontját, de véleményüket nem igazán vették komolyan, mert hol tompaagyúnak, hol pedig egyszerűen hazugnak tartották őket. Ez utóbbi lesújtó vélekedés nyilvánvalóan az apaság megállapításával kapcsolatos vitás esetek miatt alakult ki ilyen marok formában.

A második az, hogy szerzők egész sora, Solóntól Sóranosig hitt a számok többé-kevésbé fontos vagy meghatározó szerepében, még ha bizonyos szerzők, mint pl. Aristotelés és az ő nyomán Galénos ki is gúnyolták őket. Ami ennél is fontosabb, a hétköznapi emberek, asszonyok, és amennyire megállapítható, maguk a bábák is táplálták a nyolc hónapos magzat életképtelenségéről szóló babo-

10 *Aristotelés*: i. m. 584a–b.

11 *Aristotelés*: *Metafizika* 1093a. Fordította Halasy-Nagy József.

nát. Láttuk, hiába tudta egy nő, mint ahogy Aristotelés megjegyzi, hogy nyolc hónapra szült egészséges gyermeket, inkább saját számításait vonta kétségbe. Gondoljuk meg, ha pl. egy katona vagy tengerész elutazása előtt hált a feleségével, és kilenc hónap múlva tért csak haza, a félreszámolásnak kevés volt az esélye, inkább a hűtlenséget vethették az asszony szemére. Ennek a magát makacsul tartó babonának az oka nem a számokban keresendő, amint ezt Aristotelés nagyon helyesen hangsúlyozza, hanem a rendkívül magas csecsemőhalandóságban. A klasszikus korban a megszületett gyermekek mintegy 50%-a nem érte meg a 3. életévét, a fiatal anyák pedig átlagosan 4,5-ik szülésükbe haltak bele. A csecsemőhalandóságot nem a bábák, az orvosok vagy az anyák felelőtlenége vagy tudatlansága okozta. Egy csecsemő vagy a gyermek és anyja halálát azonban ilyen körülmények között is nehéz volt megmagyarázni vagy elfogadtatni. Különösen akkor, ha a csecsemő láthatólag nem volt koraszülött.

Megfogalmaztak tehát egy különös elméletet, ami egyszerre magyarázta meg, hogy néhány koraszülött (vagyis hét hónapos magzat) miért életképes (mert a napok száma héttel osztható), és néhány láthatólag nem koraszülött miért is nem. Az ő napjainak száma, nyilván, nem osztható héttel. A hibát nem az anya és nem is az egészségügy követte el. A végzet elháríthatatlan volt. Az elméletet halálesetek százai igazolták, és a bizonytalan terhességszámítási módszerek miatt bármelyik halott csecsemőből lehetett nyolc hónapos magzatot csinálni. Legfeljebb a mama számította el magát, mert tompa eszű volt, vagy mert egyenesen hazudott.

Az elmélet fennmaradását évezredekken keresztül az garantálta, hogy ebben az esetben egybeesett az anya, a bába és az orvos érdeke: egyiküket sem terhelte felelősség azért, amit az elkerülhetetlen végzet rótt ki. Az anyának is könnyebb volt feldolgoznia a tragédiát, és a bábák és orvosok becsülete sem forgott kockán. Azt pedig, hogy Aristotelés, a filozófus mit mondott, egyetlen bábát vagy orvost vagy gyermekét elveszített édesanyát sem zavart egészen Galénosig. Egy fecske azonban nem csinál nyarat, ezért a hét hónapos magzat életképességének és a nyolc hónapos magzat életképtelenségének babonáját még a mai kismamák is sűrűn megosztják egymással. Pedig a bábák és az orvosok már túltették magukat a hippokratési corpusból kiinduló babonán.¹²

12 A tanulmány végkövetkeztetésében sokat köszönhet *Ann Ellis Hanson* cikkének: *The Eight Months' Child and the Etiquette of Birth: Obsit omen!* Bull. Hist. Med. 61, 1987, 600–602.

*Forgács Tünde***A víz gyógyító szerepe a hippokratési corpusban**

Az ember mindig a víz közelében élt, már egészen a korai időktől kezdve. Amikor a vándorló életmódot felváltotta a helyhez kötött földművelés, forradalmi változás ment végbe az ember és a víz kapcsolatában. Ez kb. 10 ezer évvel ezelőtt következett be. A letelepedett életmód azonban magában hordozta a víz nagyobb fokú szennyeződését is. Ez pedig komoly egészségügyi gondot okozott az embereknek. Kialakultak az ún. „vízibetegségek”, mint a diszenteria (vérhas),¹ és a diarhea² (hasmenés), amelyek, jelentős mértékű pusztítást okoztak a lakosság körében. Ezek leginkább a több ezer embert magában foglaló településekre voltak jellemzők.³

Az ókori ember számára már nyilvánvaló volt a víz tisztaságának fontossága. Tudták, hogy ez feltétele az egészségnek. A krotóni Alkmaion volt az első görög orvos, aki megfogalmazta a víz egészségre gyakorolt hatását: „*A betegség külső okokból is származhat: a víz minőségéből, a helyi környezetből, a munkából vagy a kimerültségből.*”⁴

A Kr. e. 5. századot követően jelentős változás következett be a görög orvosok szemléletében, ami a betegségek okait illeti. Hippokratés azt tanította, hogy a gyógyulás alapfeltétele a természet (physis). Így a természet illetve a külső környezet minél alaposabb megismerésére törekedett.

A hippokratési corpus számos művében olvashatunk a víz tulajdonságairól és használatáról. Két művet kell megemlítenünk, amelyekben a víz a leginkább kerül a tárgyalás középpontjába. Ez *A levegőről, a vizekről és a helyekről*, és *A folyadékok használatáról*.

Az előbbi túlhalad az orvostudomány keretein és kitér más területekre is, mint a földrajzi és meteorológiai viszonyok, a filozófia, és a néprajz. Az ebben megfogalmazott gondolatok nagyon meghatározók voltak az ókorban és a korai újkorban (milieu-elmélet).

1 Ez valójában tünet és nem betegség.

2 Vagy diarrhoea.

3 Heikki S. Vuorinen, 2006, 437.

4 Uo.

A mű egy olyan leírással kezdődik, amely bemutatja azokat a tényezőket, amelyekre egy ismeretlen városba érkező orvosnak figyelnie kell, mint pl. a széljárás, a város fekvése, a föld minősége, és nem utolsósorban a víz tulajdonságai, „*ahogyan ugyanis ízükben és súlyukban különböznek, úgy mindegyiknek a hatása is nagyon különböző*”⁵ – írja Hippokratés. A vidékek közötti különbségről Platón is ír, aki jól ismerte a hippokratészi orvoslást, és a környezet egészségre gyakorolt hatásait is. A *Törvények* című művében több természeti tényezőt vesz figyelembe: „*Némelyik vidék [...] a különféle szelek és a Nap melegének hatása által különbözik a többitől és van hatással az emberek sorsára, a másik meg vízei által, a harmadik pedig a földből növő terményei által [...]*.”⁶

A *Levegőről, a vizekről és a helyekről* című mű további része már nemcsak a külső környezetet, hanem az adott területre jellemző természeti jelenségek gyógyító erejét is elemzi. A vízről szóló részben, annak igen sokrétű gyógyászati alkalmazásáról olvashatunk, amely összevethető a hippokratészi corpus többi művében megfogalmazott eljárásokkal, illetve más szerzők gondolataival is.

Az ókorban az ízetlen, hideg, szagtalan és a szintelen vizet tekintették a legjobbnak, az álló- és mocsaras vizektől pedig igyekeztek tartózkodni.⁷ Ez az elmélet általános volt, amit Palladius Rutilius Aemilianus a *Földművelésről* című művében meg is fogalmazott.⁸ Hippokratés szerint a legjobb vizek a magas vidékekről és a földes dombokból származnak.⁹ Ezek édesek és tiszták. „*Amelyek viszont sósak, nem lágyulók és kemények, azok egyikét sem jó inni.*”¹¹ Aki viszont egészséges, annak teljesen mindegy, hogy milyen vizet fogyaszt.¹² Gyakoriak voltak a vízibetegségek. E fogalom a szennyezett víz által okozott fertőzőes megbetegedések gyűjtőneve. A szennyezett víz ivása bélelzáródást okoz, nagymennyiségű állott esővíz fogyasztása pedig akár vízkórhoz is vezethet.¹³ A férfiaknál értágulást, és a lábszár elfekélyesedését,¹⁴ nőknél pedig daganatokat okoz illetve fehérfolyást idéz elő.¹⁵ A legveszélyesebb a méh vízibetegsége, ekkor ugyanis a nő nem képes teherbe esni.¹⁶

5 Hippokratés: De aere, aquis et locis 1.

6 Platón: Törvények 5. 747d. Ford. Kövendi Dénes.

7 A szennyezett víz (vagyis a szennyvíz) baktériumtartalma igen nagy. Tartalmaz féregpetéket, gyomor-bélhuzam útján fertőző baktériumokat és vírusokat. Egyik fő veszélynek számít a szennyvízbe jutó széklet, a fekália. Dr. Dési Illés, 2001, 266–267.

8 Heikki S. Vuorinen, 2006, 439.

9 Hippokratés: De aere, aquis et locis 7.

10 A vizek keménysége az epe- és a vesekövek kialakulásához vezethet. Dr. Dési Illés, 2001, 264.

11 Hippokratés: De aere, aquis et locis 7.

12 Uo.

13 Uo.

14 Uo.

15 Uo.

16 Uo.

A vízfogyasztási szokások hirtelen megváltoztatásait igyekeztek elkerülni az ókorban. Az a nézet is elterjedt, hogy a más, illetve a többféle víz fogyasztása olyan megbetegedéshez vezet, mint az orbánc, vesebántalmak, görcsös vizelés, derékfájás, sérvek.¹⁷ A vízibetegségek sok esetben halálhoz is vezettek. Az ókorban magas volt a gyermekhalandóság. Ennek okát több esetben a víz által okozott fertőzés jelentette,¹⁸ ami főleg tízéves korig volt a legveszélyesebb. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk azokról az élőlényekről sem, amelyek természetüknél fogva vízhez kötöttek, hiszen ezek is lehetnek a betegség hordozói. Ilyenek a szúnyogok, amelyek igen széles körben terjesztették a maláriát, s ezzel komoly egészségügyi problémát okoztak.¹⁹

A görög társadalom és az államigazgatási struktúra nem volt képes arra, hogy megfelelően ellássa a közegészségügyet. Egy átlagos lakóhely vízellátása messze volt a tökéletestől. Kevés házban voltak meg a megfelelő feltételek a tisztálkodáshoz; értve ezalatt a fürdéshez szükséges berendezéseket, a füstmentes és burkolt területet valamint a bőséges vízellátást.²⁰

A vizet csak tiszta állapotában használták a betegségek kezelésére. Gyógyító hatását forrásainkban megvizsgálhatjuk a hőmérsékleti különbség alapján. Négy kategóriát jelölhetünk meg e kérdésben: hideg, meleg, langyos, forró.

A folyadékok használatáról című műben olvashatunk a hideg vízzel való gyógyításról. E szerint az „jó hatást gyakorol a test különböző részein kialakult vörös kiütések kezelésére.”²¹ Ezek a tünetek főleg olyan betegeknél mutathatók ki, akik lépmegnagyobbodásban szenvednek.²² Ugyanakkor előidézhethet bizonyos betegségeket is. Ilyen a tályogosodás,²³ de okozhat rángatózást és görcsöket is. Borogatás formájában „felszárítja az izzadságot, [és] tompítja a fájdalmat.”²⁴ Más, külsőleg történő kezelésnél szintén felhasználhatjuk a hideg vizet: ezek a meleg fürdőkben kialakult bőrtünetek, amelyek leginkább nőknél jellemzők. Abban az esetben alakulnak ki, „amikor is a menstruáció közvetlenül érintkezik a bőrrel, vagy amelynek oka a bőr irritációja, szúrós ruhanemű viselete, vagy izzadás.”²⁵ Italként fogyást idéz elő. Ezzel a tulajdonsággal rendelkezik a meleg víz is. De ezen felül „jó arra is, hogy [...] elősegítse a szövetek növekedését”, „a

17 Heikki S. Vuorinen, 2006, 439.

18 Az ivó- és fürdővíz eredetű járványok többféle módon kialakulhatnak, mint pl. fertőzött víz ivása, fertőzött vízzel öntözött zöldségfélék fogyasztása, illetve fürdés révén, mikor is a kórokozók a gyomor-bélhuzam vagy a kötőhártya közvetítésével juthatnak be a szervezetbe. Dr. Dési Illés, 2001, 264.

19 Heikki S. Vuorinen, 2006, 439.

20 Uo.

21 Hippokratés: De humidorum usu 6.

22 Uo.

23 Hippokratés: De aere, aquis et locis 4.

24 Hippokratés: De humidorum usu 6.

25 Uo.

fejre és a test egyéb részeire öntve segíti az alvást, csillapítja a rángatózást [és] a görcsöket.”²⁶

A hippokratési orvoslás gyakran alkalmazza a meleg- illetve a gőzfürdő használatát, pl., testi fáradtság, kimerültség,²⁷ orrdugulás,²⁸ hátsó phtisis,²⁹ sárgaság,³⁰ és izomláz³¹ esetében.

A langyos víz használta nem volt túl jellemző, általában nem tulajdonítottak neki jelentős gyógyító szerepet, bár néhány helyen előfordul a hippokratési corpusban, mint pl. *A termékelen nőkről* című műben, ahol a havi tisztulás elmaradásának kezelésére ajánlják.³²

Hippokratés szerint „minden [...] alkalommal ismernünk kell a megfelelő hőmérsékletet,”³³ hogy az a legjobb legyen a betegnek. „A víz ártó vagy gyógyító hatásáról”³⁴ pedig tapasztalatok útján kell bizonyosságot szereznünk. A szerző a páciensnek jelentős szabadságot ad. Meggyőződése szerint „engedni kell, hogy a beteg döntse el, hogy számára milyen a megfelelő hőmérsékletű víz.”³⁵

A forró víz túlzott alkalmazásától óva int Hippokratés, gyakori használata ugyanis ártalmas, „hiszen elősegíti a szövetek és az izmok elernyedését, a reakcióképesség csökkenését, a vérzést és az eszméletvesztést.”³⁶ Vannak olyan esetek, amikor tilos a forró vízzel való gyógyítás. Ilyen, pl. a fagyott lábszár kezelése. Ebben az esetben a ráöntést végzőnek kell megállapítani a víz megfelelő hőmérsékletét.

A Nap energiájának jelentős részét elnyelik a tengerek, tavak és a folyók, aminek következtében nagy mennyiségű vízpára kerül a légkörbe, ahonnan pedig csapadék formájában hullik vissza a földre. A víznek ezt a típusát is használták. Ennek egyik formája tehát az esővíz, ami „a legkönnyebb, a legédesebb, a legfinomabb és legtisztább,”³⁷ ugyanakkor „a vizek közül ez poshad meg a leghamarabb, s rossz szaga van”³⁸ – írja Hippokratés. A hóból és jégből olvadt vizeket nem tartották alkalmasnak a fogyasztásra és a gyógyításra sem, mert felolvasztásuk során láthatóan szennyezettek voltak.

26 Uo. 1.

27 Hippokratés: De diaeta III, 73.

28 Hippokratés: De locis in homine VI, 11.

29 Uo., VI, 23.

30 Uo., VI, 28.

31 Hippokratés: De natura hominis 66, 4.

32 Hippokratés: De sterilibus 22, 234.

33 Hippokratés: De humidorum usu 1.

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo.

37 Hippokratés: De aere, aquis et locis 8.

38 Uo.

Külön kategóriaként említeném meg a tengervíz használatát mind a külső, mind pedig a belső betegségek kezelésében. Használata igen jótékony többek között a „*viszkető és irritált bőr számára.*”³⁹ Gyógyítja és kiszárítja a sebeket, illetve megállítja a seb gennyesedését is. Leghatékonyabb, ha forrón alkalmazták. Ezt a gondolatot Dioskoridés is megerősíti; szerinte a forró tengervíz igen hatásos a gyomorgörcsök ellen, sőt mérgek ellenszere is. A skorpiók, mérges pókok, és a kígyók által okozott csípések és harapások kezelésére kitűnő. Viszont vannak olyan esetek, amikor használata kifejezetten káros, mint pl., horzsolásoknál és az égési sérüléseknél.⁴⁰ A nőgyógyászatban is alkalmazták a méh betegségeinek kezelésére gőzölés, illetve beöntés formájában.

A víz kitűnő oldószer, így nem csupán önmagában használták, hanem bizonyos anyagokat is keverték bele. Ezáltal módosíthatták a gyógyhatást, a gyógyító anyagok feloldásával pedig az orvos számára megkönnyítették a kezelést.

Ilyen volt például a szembetegségek gyógyítása. Ismert volt, hogy a szem – felépítéséből adódóan – tartalmaz vizet. Ez főleg a belső részekre vonatkozik, ahol különböző nyomelemek és molekulák keringését, illetve a szaruhártya nedvesen tartását teszi lehetővé a folyadék. A szaruhártya zömében fehérje rostokat és a kötőszövetek rugalmasságát biztosító, ún. kondroitin-szulfátot tartalmaz. A szem alsó szegmentumában található az üvegtest, amelynek a 90 %-át víz alkotja. A látószervünk védelmében a könnynek is fontos szerep jut: egyrészt védi és táplálja a szaruhártyát, másrészt pedig különböző élettani és kóros állapotokat fejez ki. E biológiai okok képezhetik hátterét annak a ténynek, miszerint a vízzel való szemgyógyítás eredménnyel járhat. A leggyakrabban a *kollyria* nevű szemvizet alkalmazták az ókorban.⁴¹ Ennek sűrűsége a gyógyítótól függött, ugyanis több anyagot tartalmazott, mint pl. szétdörzsölt kámfort, szalmiákot, kénsavas cinket és sáfrányt.⁴² Tehát a víz itt, mint oldóanyag funkcionált és ennek segítségével válhatott lehetővé az ún. szemfürösztés, amikor is a beteg szemét kimosták – remélve a fennálló szembaj elmúlását.

Igen elterjedt volt a vizes bor. A hétköznapi étrendben javasolták ennek fogyasztását, de különleges esetekben is, mint pl., a „*lefogyni vágyó [...] egyéneknek*”,⁴³ akiknek a hígított bor fogyasztása éhgyomorra volt ajánlott, de a sportolás után kiszáradt szervezet számára is ez volt a javaslat.⁴⁴ Phtisises (tüdőbajos) betegek kezelésénél szintén ez volt az előírás. A nőgyógyászatban nagyon gyak-

39 *Hippokratés*: De humidorum usu 3.

40 *Dioskoridés*: De materia medica V, 11, 2.

41 *Katsimpris I.*, Diamandopoulou-Drummond H., Diamandopoulos A., 2006, 300.

42 Más néven Collyrium astringens luteum. In.: *A Pallas nagy lexikona*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. 1893-1897. In.: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/021/pc002147.html#10>

43 *Hippokratés*: De natura hominis 19, 4.

44 Uo. 22, 4. 47.

ran használták a vizet ebben a formában; méhelőreesés⁴⁵ vagy koraszülés⁴⁶ esetén.

A vízbe ecetet is keverték, amit lázcsillapítóként adtak a betegnek.⁴⁷ A porrátört növények vízben való feloldását leginkább a nőgyógyászatban használták. Ilyen növények voltak, pl. a myrtus,⁴⁸ a szurokfenyő és a pozsgásfü.⁴⁹

A vizet a félkemény alkotórészeket tartalmazó *kykeón*hoz is szívesen adták hozzá, mert az „*lehűt és tápláló*”.⁵⁰ Hűsítő hatással rendelkezik „*a vízben elkevert fehér liszt*”⁵¹ is. A méz vízzel való keverése jótékony a gyomor számára, mert „*nedvesít, és az epéseknek meghajítja a hasát; azok számára pedig, akiknek a természete hajlamos a gyulladásra, hasfogó*”⁵² – olvashatjuk *Az étrend* című mű második könyvében.

A víz az élet feltétele. Ám fogyasztása illetve használata számos betegség kialakulását segítheti elő, sőt halálhoz is vezethet, így a tiszta vizet igen nagy becsben tartották az ókorban. Az orvostudomány kihasználta e lételem sokféle alkalmazási lehetőségét, így a különböző hőmérsékleten való használata mellett számos anyag oldószereként is funkcionált, amely által még több betegség kezelését tette lehetővé. Jelenléte a gyógyításban nélkülözhetetlen, „*az egészségben ugyanis a legnagyobb szerepe ennek van.*”⁵³

Irodalom

- VUORINEN, HEIKKI. S.: Water and health in hippocratic writings. In.: *40th International Congress on the History of Medicine*, August 26–30, 2006, Budapest, Hungary, Proceedings I., 437–440.
- KATSIMPRIS I., DIAMANDOPOULOU-DRUMMOND H., DIAMANDOPOULOS A.: The use of water in the cure of ophthalmic diseases in Greece from Antiquity to today. In.: *Analecta Historico Medica, Facultad de Medicina, UNAM y Sociedad Internacional de Historia de la Medicina*, Primera edición, Año IV, 2006, 299–306.
- Pallas nagy lexikona*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. 1893–1897. In.: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/021/pc002147.html#10>
- DR. DÉSI ILLÉS: *Népegésztan*. Semmelweis kiadó, Budapest, 2001.

Források

- 45 *Hippokratés*: De sterilibus 35, 247.
- 46 Uo. 30, 242.
- 47 *Hippokratés*: De locis in homine VI, 27.
- 48 *Hippokratés*: De sterilibus 11, 223.
- 49 Uo. 18, 230.
- 50 *Hippokratés*: De diaeta II, 41, 1.
- 51 Uo. II, 42, 3.
- 52 Uo. II, 53, 1.
- 53 *Hippokratés*: De aere, aquis et locis 7.

- HIPPOKRATÉS: *De aere, aquis et locis. A levegőről, a vizekről és a helyekről.* Ford. Ritoók Zsigmond, In.: Szerk. Havas László: *Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1991, 165–185.
- HIPPOKRATÉS: *De humidorum usu. Use of Liquids.* Volume VIII. Edited, and translated by Paul Potter. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1995, 318–337.
- HIPPOKRATÉS: *De diaeta, III. Az étrend.* Ford. Oláh Andor. *Orvostörténeti Közlemények*, 38–39, 1966, 193–200.
- HIPPOKRATÉS: *De locis in homine. Az emberi belső térről.* Ford. Oláh Andor. *Orvostörténeti Közlemények*, 38–39, 1966, 147–165.
- HIPPOKRATÉS: *De natura hominis* 66, 4. *Az ember természetéről.* Ford. Havas László, In.: *Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1991, 32–49.
- HIPPOKRATÉS: *De sterilibus. A terméketlen nőkről.* Ford. Nagy Ferenc. *Orvostörténeti Közlemények*, 75–76, 1975, 151–170.
- DIOSKORIDÉS: *De materia medica, V. Materia Medica.* English translation by Lily J. Beck. Hildesheim–Zürich–New York, 2005.
- PLATÓN: *Törvények* 5. 747 d. Ford. Kövendi Dénes, In.: *Platón összes művei*, III. Európa könyvkiadó, Budapest, 1984.

Péterfi-féle bóka (*Astragalus péterfű*)

Astragalus dasyanthus (gyapjas csüdfű)

Bajnok Dániel

Mit számít az orvosi mágia? Numerológia és a gyógyító mágikus papiruszok¹

Egyiptom homokja görög nyelvű papiruszok százezreit őrizte meg az utókor számára, amelyek révén feltárultak az ókor korábban alig vagy éppen egyáltalán nem ismert mélységei. Tartalmuk alapján szokás az előkerült papiruszokat csoportosítani, ezért megkülönböztetünk irodalmi szövegeket és a mindennapi élet dokumentumait, köztük a leveleket, szerződéseket, hivatalos iratokat, iskolai iratokat, valamint a mágikus és egyéb papiruszokat.² Mind közül talán az ún. *mágikus papiruszok*³ a legkülönösebb darabok. Ezek olyan praktikák leírásait tartalmazzák, amelyek segítségével a beavatottak emberfeletti hatalmakat kényszeríthetnek arra, hogy engedelmeskedjenek akaratuknak. E tanulmány azokat a varázslatokat vizsgálja a nagyszámú mágikus papirusz közül, amelyek orvosi természetűek, és amelyeknek leírásában szerepet kapnak a számok is.

A ma ismert mintegy 230 mágikus papirusz a Kr. e. I. század és a Kr. u. VII. század közötti korszakból, azaz Egyiptom római illetve bizánci fennhatóság alatt álló időszakából származik. Rajtuk kb. 1000 varázslat szerepel,⁴ amelyek a leg-

- 1 A konferencián elhangzott előadás előzményeként egy angol nyelvű tanulmány látott napvilágot a 2006 nyarán Budapesten megrendezett 40. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszus kísérő kiadványaként megjelent tanulmánykötetben. (Bajnok D.–Pataricza D.–Ruzsa K.: Healing or quackery? Magico-medical treatments in Greek and Demotic papyri. In: *Ancient Medicine and Pannonia. Studies in medical practice in Antiquity*. [szerk. Zsidi P. & Németh Gy.] Aquincum Nostrum II.4. Budapest 2006, pp. 39–47.) Köszönettel tartozom Pataricza Dórának és Ruzsa Katának, akiktől sok segítséget kaptam a közösen induló munka során, valamint dr. Németh György professzornak a hasznos tanácsokért. Igen hálás vagyok dr. Fodor Sándor professzornak is, aki hozzáférhetővé tett számomra egy Magyarországon egyébként hozzáférhetetlen tanulmánykötetet (Meyer, M. & Mirecki, P. [szerk.]: *Ancient Magic and Ritual Power*. Leiden–New York–Köln 1995.).
- 2 Németh Gy.: Papyrológia. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* (szerk. Havas L.) Debrecen 1996, p. 194.
- 3 Tanulmányomban kizárólag a görög és démotikus nyelvű papiruszokon fennmaradt varázslatokat vizsgáltam, tehát az elemzésben nem szerepelnek sem az egyéb (latin, egyiptomi, kopt, arab) papiruszok mágikus eljárásai, sem a más felirathordozókról (ólom- és egyéb fémlemezek, fátáblácskák, *ostrakonok*, stb.) ismert varázslatok.
- 4 A görög mágikus papiruszok első gyűjteményét Karl Preisendanz adta ki 1928 és 1931 között (átdolgozott kiadása: *Papyri Graecae Magicae* [szerk. Preisendanz, K., et al.] I–II. köt., Stuttgart 1973–1974, továbbiakban: PGM). Ezt a gyűjteményt egészíti ki az újonnan előkerült darabokkal Robert Daniel és Franco Maltomini bőséges kommentárral ellátott munkája (*Supplementum Magicum* [szerk. Daniel, R. W. & Maltomini, F.] I–II. köt., Opladen 1990–1992, továbbiakban:

különbözőbb igényeket elégítették ki. Igen gyakori köztük a szerelmi varázslat, a jóslás, az álomidézés, a védőtalizmánok és láthatatlanná tevő módszerek, de sűrűn előfordulnak ártó szándékú átkok, halottidézések éppúgy, mint gyógyító praktikák. Fontos megjegyezni, hogy az orvoslással és a gyógynövénytannal tudományos igénnyel foglalkozó ókori szerzők többsége elítélte a mágikus orvoslás és általában a mágia minden formáját, azonban a fennmaradt mágikus receptek viszonylag nagy száma azt bizonyítja, hogy évszázadokon át töretlen volt a népszerűségük. Sőt, arra is következtethetünk egyes írók műveiből, hogy a mágia a műveltebb rétegek körében sem volt ismeretlen a hellénisztikus és római korban.⁵

A papiruszokon fennmaradt szövegek töredezettsége és értelmezési nehézségei miatt olykor nem könnyű megállapítani, hogy milyen természetű egy adott varázslat. A mágikus praktikák közül azokat tekintetem orvosi jellegűnek, amelyek legalább egy kritériumnak megfeleltek az alábbi három közül:

- a) A varázslat valamilyen testi kórság, vagy nyilvánvalóan pszichiátriai, esetleg idegi betegség (pl. epilepszia) gyógyítását írja le.
- b) A szövegben olyan növények vagy egyéb anyagok szerepelnek, amelyeknek az ókorban gyógyhatást tulajdonítottak.
- c) A szövegben olyan varázsigék vagy mágikus jelek szerepelnek, amelyeknek a szerző nyilvánvalóan gyógyító hatást tulajdonított.

A fenti szempontok alapján elemezve a mágikus korpuszt összesen 130 orvosi jellegű varázslatot találtam, amelyek az alábbi három csoportba sorolhatók:

1. csoport: a varázslat végrehajtásához olyan növényi vagy állati eredetű, esetleg szervetlen anyagra (görögül *pharmakon*) van szükség, amely az ókori orvosi szakirodalom szerint is alkalmazható az adott betegség gyógyítására. Ebben az esetben tehát a mágikus eljárás valós orvosi tapasztalatokon nyugszik.

2. csoport: a varázslat végrehajtásához olyan *pharmakonra* van szükség, amely nyilvánvalóan nem hatékony az adott betegség gyógyításában, és az ókori orvosok sem javasolják.

SM). A görög és démotikus nyelvű mágikus papiruszok szövegének többé-kevésbé teljesnek mondható angol nyelvű kiadása Hans Dieter Betz nevéhez fűződik (*The Greek Magical Papyri in Translation: Including the Demotic Spells* [szerk. Betz, H. D.] Chicago–London 1996², továbbiakban: *GMPT*). Az orvosi jellegű mágikus papiruszok vizsgálatakor a fenti három gyűjteményre támaszkodtam. A démotikus nyelvű szövegeket a PDM rövidítés jelöli.

5 „[Plinius] azt mondja, ha a kaméleon bal lábát megtüzesített vaslapon, az ugyancsak kaméleonnak nevezett füvel együtt elégetik, a kétféle hamvat kenőccsel golyóvá gyúrnák össze, s faedénybe teszik, akkor az, aki az edényt kézbe veszi, a legnagyobb tömegbe vegyülve is láthatatlan lesz. Nem tartom méltónak az idősebb Pliniushoz, hogy ezeket a csodákat és szemfényvesztő kóklerségeket Democritus nevével hozza kapcsolatba.” (*Gellius: Attikai éjszakák*, X.12. Muraközi Gyula fordítása) Bár Plinius jórészt elutasítóan ír a mágiáról, „Természetrájk” (*Naturalis Historia*) című művében (XXVIII.29.112) a Kr. e. 5. századi filozófus, Démokritos nevéhez kapcsolja az említett praktikát, amit a polihisztor Aulus Gellius igen rossz néven vesz tőle.

3. csoport: a varázslat végrehajtásához semmilyen farmakonra nincs szükség, hanem pusztán a mágikus jelek, varázsigék leírása vagy kimondása biztosítja a kívánt hatást.

Az 1. és 2. csoport szétválasztásakor a Kr. u. 1. században élt orvos, botanikus és farmakológus Dioszkoridész Pedanios *De Materia Medica*⁶ című munkájára támaszkodtam, amely a gyógyító anyagok legteljesebb ókori leírását nyújtja. Egy-egy farmakont akkor ítéltem gyógyításra alkalmazhatónak, ha Dioszkoridész is megemlíti róla, hogy az adott betegség kezelésére alkalmas.

Lássunk egy-egy példát mindegyik csoportra egy magyarul is olvasható, Kr. u. 3. századi mágikus receptgyűjteményből. Az első csoportra vonatkozó példánk egy hidegrázás elleni varázslat: „végy olajat a kezedbe, és mondd hétszer: Sabaóth, kétszer tetszés szerint, és kend be magad a szent csonttól (ti. keresztcsont) a lábaddig.”⁷ Dioszkoridész megemlíti, hogy a közönséges olívaolajból főzött ún. sikyóni olaj mérsékelt melegsége miatt jól alkalmazható különféle lázak gyógyítására;⁸ a babérfa olaját pedig kifejezetten hidegrázás ellen javasolja.⁹ Tehát a varázslatban említett farmakont, az olajat valóban használták a hidegrázás orvoslására. Az első csoportba tartozó varázslatok száma 31.

A második csoportot példázó varázslatot Démokritos beugratós receptjei között tartják számon: „Így fogsz tudni sokat kefélni (*binein*): tégy 50 fenyőmagot 2 pohár aszúba és rámorzsolva borsot idd meg.”¹⁰ Bár Dioszkoridész számos afrodisziákumot és nemi serkentőt sorol fel munkájában, a fenyőmag, az aszúbor és a bors nem tartozik ezek közé. Ez a varázslat, bár jellegét tekintve nem sokban különbözik az imént tárgyalt hidegrázás elleni praktikától, az előbbitől eltérően nem használ olyan farmakont, amely az ókori szakirodalom szerint alkalmas lehetett az adott hatás elérésére. Összesen mindössze 18 varázslat tartozik ebbe a csoportba.

Harmadjára pedig lássunk egy olyan varázslatot, amely egyáltalán nem használ farmakont, hanem pusztán mágikus szavak vagy jelek révén hat. „Skorpió csípése esetére: egy tiszta lapra írd fel ezeket a jeleket, tedd a csípés helyére, és kösd oda a lapot, tüstént elmúlik a fájdalom. Ezek a jelek: (12 varázsjel)”¹¹ Meglepő módon az összes orvosi jellegű varázslat közül több mint 60% (81 db) ebbe a csoportba tartozik, tehát megállapíthatjuk, hogy a ránk maradt görög pa-

6 *Pedanius Dioscorides of Anazarbus: De materia medica.* (ford. Beck, L. Y.) Hildesheim–Zürich–New York 2005.

7 PGM VII.211–212. A papyrusz magyar nyelvű kiadása: *Bajnok D.–Pataricza D.–Ruzsa K.: „Jóslatok és varázslatok a Kr. u. 3. századból. Egy mágikus papyrusz fordítása” Vallástudományi Szemle 2005/1. pp. 45–74.*

8 *Dioszkoridész: De Materia Medica* I.30.5.

9 *Dioszkoridész: De Materia Medica* I.40.2.

10 PGM VII. 184–184.

11 PGM VII.193–196.

piruszokról megismert gyógyító varázsláshoz általában nem használtak farmakonokat.

A orvosi mágikus praktikák tünetek szerinti csoportosítása így foglalható összesített táblázatba:

	1. csoport	2. csoport	3. csoport	Összesen
Láz és hidegrázás	3	–	33	36
Nőgyógyászati panaszok, szexualitás	11	8	9	28
Fejfájás	2	–	8	10
Szempanaszok	3	3	3	9
Minden betegség ellen	–	1	6	7
Skorpiócsípés	–	–	6	6
Egyéb	12	6	16	34
Összesen	31	18	81	130

A fenti táblázatból megállapíthatjuk, hogy milyen betegségek gyötörték a római kori (Kr. e. 1. század – Kr. u. 6. század) Egyiptom lakóit. A leggyakoribb betegség-tünet a láz és a hidegrázás volt, ám igen sok nőgyógyászati panasszal is találkozunk. Ahogy általában a mágikus papiruszokon, az orvosi varázslatok közt is sok gusztustalan és visszataszító leírásra bukkanhatunk, ám megállapítható, hogy a leghátborzongatóbb praktikákat éppen a nőgyógyászati panaszok elleni receptek közt találjuk.¹² Az „egyéb” kategória igen sokféle tünet gyógyítására vonatkozó eljárásokat tartalmaz a köszvénytől az isiáson át egészen az elefantiázisig.¹³

A gyógyító varázslatok statisztikus összesítése után lássuk, milyen szerephez jutnak körükben a számok. A vizsgált 130 praktika közül 33-ban (25%) fordul elő valamilyen szám.¹⁴

Szám	Előford.	Szám	Előford.	Szám	Előford.
2	7 db	7	23 db	16	1 db
3	7 db	8	1 db	23	1 db
4	4 db	10	2 db	50	1 db
5	1 db	11	1 db	315	1 db
6	1 db	13	1 db	365	1 db ¹⁵

Látható, hogy a hetes szám előfordulási aránya kimagaslik a többi közül, sőt, a kettest és a hármast leszámítva más szám szinte csak elszórva fordul elő a vizsgált anyagban. Furcsa, hogy a numerológiában olyan jelentősnek tartott számok,

12 Ld. PGM XXXVI. 320–332.; *Bajnok–Pataricza–Ruzsa* (n. 1) p. 40.

13 Részletesen ld. *Bajnok–Pataricza–Ruzsa* (n. 1) pp. 41–45.

14 Logikai ellenőrizhetetlensége miatt az 1-et nem tekintettem számnak.

15 Bár a 365 szám formában csak egyszer fordul elő (*GMPT* p. 251., PDM xiv.1224.), az Abrasax név, amelynek betűi számértéken szintén 365-öt adnak, mintegy tucatszor is felbukkan az orvosi varázslatokban. Az Abrasax-démonhoz ld. *Nagy Árpád Miklós*: „A kakasfejű-kigyólábú istenalak – ábrázolható-e az Ábrázolhatatlan?” *Ókor* 2004/3. pp. 67–72.

mint a kilences és a tizenkettes, a rendelkezésre álló forrásanyag alapján egyáltalán nem található meg az orvosi mágiában, noha ezeknek többnyire kitüntetett szerepet tulajdonítanak a számmisztikában. A hetesek előfordulása ráadásul kiegyensúlyozottnak mondható: az első csoportban 7-szer, a másodikban 4-szer, a harmadikban pedig 12 ízben találkozunk e számmal. A hetes szám általában arra vonatkozik, hogy egy varázsigét vagy formulát ennyiszor kell elmondani vagy végrehajtani, esetleg ennyi ideig (óráig, napig) kell csinálni,¹⁶ és csak elszórtan utal más fogalmakra.¹⁷

Alábbiakban két olyan papirusztöredéket vizsgálok meg, amelyben szokatlanul nagy számban fordulnak elő a hetesek, és egyáltalán nem arra vonatkoznak, amire – ahogy fentebb említettem – általában szoktak. A két töredéket mintegy négyszáz év választja el egymástól, azonban szövegük alapján kétségtelen, hogy szoros kapcsolatban állnak. Az első töredékről egy, a másodikról két rövid varázsszöveg olvasható itt:

PGM XX. Col. II. (Kr. e. 1. század)¹⁸

- ...] a syriai Gadarából származó asszony
[varázslata] mindenféle égés ellen:
- 8 [<A legfenségesebb> istennő fia,] a beavatott teljesen elég,
a legmagasabb hegyen teljesen elég, <a tűz felfalta>
hét farkas forrásait, hét medvéét,
hét oroslánét, azonban hét
- 12 sötétszemű szűz vizet hozott
sötétkék vízfordó edényekben, és
eloltotta a fáradhatatlan tüzet.

16 PGM VII.21, XCIV.13; PDM xiv.581, 608, 620, 626, 980, 984, 1227.

17 Hét mennyország (PDM xiv.625); hét szentély (PDM xiv.625); hét szín (PGM VII.271).

18 Az egykori tekercs több darabra szakadt, és a darabok jó része elveszett. Két külön őrzött töredék (P. Amherst 11. és P. Berol. inv. 7504.) összetartozására csak a 20. században figyeltek fel, így csak az ezt követő szövegkiadást tekinthetjük az első jelentős kiadásnak: Maas, P.: „The Philinna Papyrus” *Journal of Hellenic Studies* 62 (1942) pp. 33–38. Lásd még: Koenen, L.: „Der Brennende Horosknabe: zu einem Zauberspruch des Philinna-Papyrus” *Chronique d’Égypte* 37 (1962) pp. 167–174., Henrichs, A.: „Zum Text einiger Zauberpapyri” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 6 (1970) pp. 193–212., különösen pp. 204–209., Faraone, C.: The Mystodokos and the dark-eyed maidens: Multicultural influences on a late-Hellenistic incantation. In: *Ancient Magic and Ritual Power* (szerk. Meyer, M. & Mirecki, P.) Leiden–New York–Köln 1995, pp. 297–333.

SM 88. (Kr. u. 4. század)¹⁹

- Orbánc elleni [varázslat ...
 hét farkasét, h[ét ...
 szüzeknek vad [...
 4 nagy csontoknak a [...
 Ó Föld, te azonban mindezeket [...
 Vörheny elleni varázslat: hét [farkas forrásait, hét medvéét?]
 hét oroszlánét, azonban hét [szűz el-]
 8 altatta az égig emelkedő tüzet. [...
 mondd: [...²⁰

A fenti két részletet nemcsak az köti össze, hogy sok hetes található bennük. Mindkettő egy-egy varázslatgyűjtemény töredéke, amelyben számos más varázslat is helyet kapott, közülük néhány részlet ma is ismert, bár a szövegek nagy része alighanem végképp elveszett. A hetes szám mindkettőnél vadállatokra (farkas, medve, oroszlán) és szüzekre utal, maguk a praktikák pedig égő érzéssel járó (bőr)betegségeket gyógyítanak. A magyar nyersfordításból nem érzékelhető, hogy a varázslatok szövegének egyes részei (PGM XX.10–14; SM 88.2–4 és 9–10) bizonyosan hexameteres időmértékben íródtak. Négy száz év ide vagy oda, aligha tévedünk, ha megállapítjuk, hogy a formulák azonos hagyományra vezethetők vissza, amelynek nyilván fontos eleme lehetett a tűz, a források, a vadállatok, a szüzek, és természetesen a hetes szám is.

Az első, jobb állapotban fennmaradt szöveg igen nagy becsben áll a mágikus papiruszok között, ugyanis mind közül ez a legkorábbi példány, sőt, ebből a korból (Kr. e. 1. századi [késő Ptolemaios-kori] Egyiptom) egyáltalán nem ismerünk más görög varázspapiruszt. A papiruszon olvasható varázslatok mindegyikéhez tartozik egy rövid bevezetés, amely leírja, hogy kinek a nevéhez fűződik a most következő varázslat, és milyen betegséget gyógyít az adott formula.²¹ A papirusz bizonyos thesszaliai Philinnának²² tulajdonítja az egyik (itt nem idézett) eljárást, ezért a szakirodalom leggyakrabban csak Philinna-papiruszként tesz említést róla. A fenti részlet azonban nem Philinna, hanem egy gadarai aszszony nevéhez fűződik, akinek neve sajnos letört a papiruszról. A varázslat egy

19 Első kiadása: *Maas* (n. 18) p. 36.

20 A papiruszok fordításánál igyekeztem érzékeltetni a szövegek töredékességét. A [kapcsos zárójelek] jelzik, hogy a szöveg mely részei törtek le a papiruszról, így az azok közti szöveg csak kiegészítés. A <szögletes zárójelbe> tett szöveg nem is volt rajta a papiruszon, ám Koenen (n. 18) úttörő jelentőségű cikkében ezzel a kiegészítéssel tett kísérletet a varázslatok értelmezésére.

21 A papiruszon szereplő varázslatok bevezető soraihoz lásd: *Daniel, R. W.*: „A Note on the Philinna Papyrus (PGM XX 1–2)” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 73 (1988) p. 306.

22 A névhez lásd: *Dickie, M. W.*: „The Identity of Philinna in the Philinna Papyrus” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 100 (1994) pp. 119–122.

történetet mond el, amely egy beavatotról szól, akit tűzhalál fenyeget egy magas hegycsúcson, ám hét sötétszemű szűz eloltja a vad tüzet, ezzel tehát megmenti a beavatottat. Az ilyen mitikus történetet, amely analógiaként szolgál a mágia céljának eléréséhez, *historiolának*²³ nevezzük: ahogy a beavatott megmenekült a tűz okozta kínokból, ugyanúgy múljon el a beteg égő érzéssel járó betegsége. A Kr. u. 4. századi varázslat ugyanennek a *historiolának* némiképp módosult változatát alkalmazza orbánc és vörösség (vörhenyes kiütés), azaz szintén lázzal és égő érzéssel járó bőrbetegségek ellen.

A szóban forgó mítosz értelmezésére elsőként Ludwig Koenen²⁴ tett kísérletet, és az egyiptomi mitológiából ismert Hórosszal, Isis fiával azonosította az égő beavatottat. A gyermek Hóros ugyanis néhány egyiptomi nyelvű varázspapirusz²⁵ tanúsága szerint nem sokkal születése után tűzvészbe (vagy a forró sivatagba) kerül, és anyjáért, Isisért kiált segítségül, aki gyermeke segítségére siet, vizet hoz (egyes szövegek szerint saját testnedveit), és eloltja a Hórost fenyegető tüzet. Bár Koenen is tisztában volt azzal, hogy a PGM XX. 8. sorának elejéről kb. 8 betű hiányozhat, a hexameter kiegészítése érdekében úgy pótolta ki a hiányzó betűket, hogy a sor elejére beszűrt még két szót, amely nyilván nem állt ott: „[<A legfenségesebb> istennő fia,] a beavatott teljesen elég”. Ezzel a kiegészítéssel is próbálta igazolni álláspontját, mely szerint a misztériumokba beavatott (*mystodokos*) fiú nem más, mint Hóros, a legfenségesebb istennő, Isis gyermeke. Mindazonáltal Koenen egyiptomi mitológián alapuló magyarázata a *historiola* számos pontját nem tudta megnyugtatóan tisztázni, ideértve a minket különösképpen érdeklő hetes szám szerepét is.

Christopher Faraone azonban amellettt érvelt 1995-ben írt tanulmányában, hogy a Philinna-papiruszon szereplő *historiola* helyesebb úgy tekinteni, mint egy kis ablakra, amelyen át egy pillantást vethetünk a Földközi-tenger keleti medencéjének hatalmas nyelvi, néprajzi és elsősorban kulturális olvasztótégelyére, mert e történet nem csak egyiptomi és görög, de mezopotámiai és talán héber hatásokat is mutat.²⁶ Könnyen elképzelhető tehát, hogy a varázslat bevezetőjében olvasható szíriai eredetetés nem reklámcélokat szolgál,²⁷ hanem jelen formájában valóban Szíriából származik, amely kétségkívül részese volt e kultu-

23 A *historiolákhoz* ld. Frankfurter, D.: *Narrating Power: The Theory and Practice of the Magical Historiola in Ritual Spells*. In: *Ancient Magic and Ritual Power* (szerk. Meyer, M. & Mirecki, P.) Leiden–New York–Köln 1995, pp. 457–476.

24 Koenen (n. 18).

25 P. British Museum 10059 XIV.14–XV.2 (égés elleni varázslat, amelyben Isis a szájában és a lábai között hoz vizet az égő Hórosnak); P. Ebers LXIX. 6–8 (Isis egy nőt küld, hogy vizet vigyen égő gyermeke megmentésére a folyópartról).

26 Faraone (n. 18), különösen pp. 300–301.

27 Vö. *Maas* (n. 18), p. 38.

rális keveredésnek. Faraone a következő táblázatban ábrázolja e vegyes hagyományokból építkező historiola összetevőit.²⁸

	A beavatotról szóló rész	A hét szűzről szóló rész
Tartalom	Egyiptomi motívum	Mezopotámiai motívum
Költői forma	Sémi költészetre jellemző párhuzamos sorok	Görög hexameter

A beavatotról szóló rész (8–9. sor) Faraone szerint nem hexameteres, ezért Koenen kiegészítése a 8. sor elején nemcsak nem helytálló, de részint fölösleges is. Mind a két sorban ugyanaz az ige szerepel (*katekauthé*), és jelentéstani szempontból a két sor párhuzamban áll, és erősítik egymást. Ez a költői eszköz a sémi költészet jellemzője, és szinte bármelyik héber zsoltárban megtalálható. A hét hajadon (11–14. sor) eredete azonban sokkal korábbra nyúlik vissza: Kr. e. II. évezredből származó óbabilóni gyógyító ráolvasásokban találkozunk először Anu (vagy Anun) isten hét (+) hét leányával, akik különféle kórságok gyógyításánál segítkeznek: „Kivel küldjem el a parancsot Anun hét (+) hét leányának? Fogják meg karneolból készült *egubbû*-edényüket, a *khulâlu*-kőből készült korsót. Hozzanak tiszta tengervizet. Távolítsák el az árpát a fiatalember szeméről!”²⁹ Anu leányainak számát négy másik óbabilóni formula is ekképpen határozza meg, ezért helyesnek látszik az a feltevés, hogy a vízhordó edényekkel érkező hét szűz alakja a mezopotámiai hagyományt képviseli a historiában.

Bár Faraone igen meggyőzően és bőséges forrásanyagra támaszkodva érvel a mágikus formula egyes elemeinek különböző eredetét illetően, tanulmányában egy szót sem ejt arról, hogy a 10–11. sorban szereplő hét farkas, hét medve és hét oroszlán forrásait miképpen kell érteni. Felhívja azonban a figyelmet Hágár és Izmael bibliai történetére (Gen. 21.14–19.), amelyben Izmael (az egyiptomi mitológiában szereplő Hóroshoz hasonlóan) majdnem elpusztul a sivatagi forrásokban, ám az Úr angyala megnyitja Hágár szemét, és megmutja neki a forrást, amelyből megtöltve tömlőjét vizet ad fiának. Ezt a helyet Beérsebának, azaz Hét Forrásnak, vagy a Hét Forrásának nevezték.³⁰ Az a topikus történet, amelyben egy tűz, forrás vagy szárazság fenyegetésével szembenező, kiszolgáltatott helyzetben levő fiún (hét) forrás vize segít, megtalálható a Bibliában is.³¹

28 Faraone (n. 18) p. 332.

29 Farber, W.: „MANNAM LUSHPUR ANA ENKIDU: Some New Thoughts About an Old Motif” *Journal of Near Eastern Studies* 49 (1990) pp. 299–320, no. 2.2. Idézi: Faraone (n. 18) p. 305. A magyar fordítás Farber angol szövege alapján készült.

30 Faraone (n. 18) p. 312.

31 A történetnek azonban görög mitológiai párhuzamai vannak: a gyermek Dionysos csaknem elpusztul a Zeus villámától felcsapó tűzben, ekkor azonban folyamistennők vagy nimfák sietnek a segítségére. Az Oita-hegyen máglyára lépő Héraklés halálos kínjait számos vázakép tanúsága szerint vizet hozó asszonyok illetve a Hyasok (eső-nimfák) enyhítik. Ld. Faraone, C.: „Salvation and Female Heroics in the Parodos of Aristophanes’ *Lysistrata*.” *Journal of Hellenic Studies* 117 (1997) pp. 38–59.

Továbbra sem tudjuk azonban, hogy a háromszor hét vadállat forrásai mire vonatkoznak. Míg a hét szűz nyilvánvalóan a tűztől szenvedő beavatott (és az égő fájdalomtól gyötört beteg) kínjait enyhíti és gyógyítja, nem tudjuk, hogy a vadállatok segítő vagy ártó szándékkal szerepelnek a historiola korai és késői változatában. Korábban láttuk, hogy a hetes szám a gyógyító erővel jár együtt, ám bizonyos óbabilóni forrásokban a hét kétségkívül gonosz és ártó hatalmakkal párosul, miként az világosan kitűnik az alábbi, ékirásos agyagtáblára vésett versből is:

*„Hetén vannak, heten vannak,
A mélységben heten vannak,
A mennyben letelepedve heten vannak.
A mélység szegletében táplálták őket.
Se férfiak, sem pedig nők.
Pusztító forgószelek ők.
...
Gonoszak ők, gonoszak ők,
Hetén vannak, heten vannak,
Kétszer heten vannak.”³²*

Egy másik agyagtábla szövege által egyenként is megismerkedhetünk a fent említett hét démonnal: „A Hét közül az első a Déli Szél, a második kitátott pofájú sárkány, akivel senki sem szállhat szembe, a harmadik vérengző párdúc, amely gyermekeket rabol, a negyedik szörnyű óriáskígyó, az ötödik dühöngő bestia, a hatodik zabolátlan vadállat, a hetedik pedig gonosz szélvihar. Ők heten Anu, a király hírnökei.”³³ Anunak tehát nemcsak a gyógyító ráolvasásokból megismert kétszer hét leánya van, hanem rémisztő hírnökei is, szintén (kétszer) heten, akik közül ötöt vadállatként jellemez az iménti leírás. William Brashear feltételezése szerint e hét szörnyűséges démon tekinthető a keresztény gondolkodásban később igen meghatározóvá váló hét főbűn előfutárának is.³⁴

Akár így van, akár nem, az ősi mezopotámiai hagyományban mindenképpen fontos szerepet játszott a hetes szám, ez a szerep azonban gyógyító és rontó hatású egyaránt lehetett. Elképzelhető, hogy a gadarai szír asszony nevéhez fűződő historiolában a hetesek egy része (háromszor hét vadállat) e rontó óbabilóni hagyomány örököse, míg a hét hajadon a gyógyító hagyományt képviseli. A gyógyító mágikus papiruszról megismert historiola igen jól példázza a hellénisztikus és római kori Közel-Kelet kulturális összefüggésrendszerét, amelyben megfér egymás mellett az akkor már több mint ezer éves mezopotámiai tradíció, valamint az egyiptomi, héber és görög hagyomány.

32 Campbell Thompson, R.: *The Devils and Evil Spirits of Babylonia*. London 1903–1904, pp. 76–79. A két forrásrészlet magyar szövege Campbell Thompson angol fordítása alapján készült.

33 Campbell Thompson (n. 32) pp. 88–91.

34 Brashear, W. M.: *Wednesday's Child is Full of Woe, or: The Seven Deadly Sins and Some More Too! Another Apotelesmatikon: P.Med. inv. 71.58*. Bécs 1998.

Kovács Péter

Galénos és a markomann háborúk

Aligha vitatható, hogy a pergamoni (latin polgári nevén talán) Claudius Galenus [Kr. u. 129–kb. 199 (vagy talán 216)] az antik orvostudomány egyik legnagyobb, bizonyosan legtekintélyesebb alakja volt. A görög, a nyugati, de az arab orvoslásra gyakorolt hatása is hihetetlen nagy volt. Galénos smyrnai és alexandriai tanulmányai után szülővárosában működött gladiatorok orvosaként, már akkor csodaorvosként tartották számon. Marcus Aurelius uralkodásának az elejétől kezdve Rómában praktizált (Kr. u. 162–166). A híres filozófus Eudémos (Marcus Aurelius egyik tanára) meggyógyítása után híres és nyilvános anatómiai bemutatóival a legmagasabb udvari körökkel is kapcsolatba került, consularis pártfogókkal büszkélkedhetett. A pestisjárvány elől 166-ban hazaköltözött orvos (Kühn XIX,15. Másképpen: XIV,648) az uralkodók kívánságára részt vett a markomann háború első szakaszának aquileiai eseményeiben 168–169 telén, így személyesen élte és láthatta meg a járvány pusztítását. Marcust ügyesen tudta lebeszélni eredeti szándékáról, hogy személyesen kísérje el a háborúba (l. lejjebb). Ezután újra Romában telepedett le, a markomann háború idején éveken át a még gyermek Commodus orvosa volt, de kezelte később magát az uralkodót is. Marcus halála után is fennmaradtak a jó kapcsolatai az udvarral, ahol legalább a századfordulóig gyakorló orvosként működött. Valószínűleg ekkor, vagy arab forrásaink szerint csak 87 éves korában hunyt el Kr. u. 216-ban.

Gyakorló praxisa mellett azonban sokkal híresebbé vált szerteágazó szakírói tevékenysége miatt. Mivel szerinte a jó orvosnak egyben jó filozófussá is kell válnia – erről egy külön traktátust is szerzett (*Quod optimus medicus sit quoque philosophus*) – számos értekezést írt orvostudományos munkássága mellett filozófiai, grammatikai és rhétorikai témakörökben is. Az utókorra mégis leginkább orvosi szakmunkái voltak igen nagy hatással. Évtizedes munkássága révén igen sok művet szerzett, ezekről két külön összesítő jegyzékben, részben önéletrajzi értekezésben számolt be (*De libris propriis liber, De ordine librorum suorum ad Eugenianum*). Művei még azt a csapást is elszenvedték, hogy Kr. u. 192-ben a Templum Pacis leégése során a közeli könyvtárban művei nagy része is odaveszett, többnek más kézírata pedig nem létezett (Kühn XIII,66, XIX,19). A galénosi corpus méretére jellemző, hogy több munkáját idővel teljesen újraírta,

illetve számos keresztutalás, átvétel történik az egyes műveiből a másikba (egy ilyenre alább is láthatunk példát). Maga a corpus (több száz munka köthető eredetileg a nevéhez) jelenleg 83 bizonyosan saját munkából áll, 19 eredetisége vitatott, 45 bizonyosan más szerzőtől származik, 19 töredékes, 15 pedig Hippokratéshez írott kommentár. Fennmaradt még mintegy 80 további munkájának latin/arab fordítása. Az orvoslással kapcsolatos munkái a szaktudomány minden részére kiterjednek, így külön művekben és terjedelmesen foglalkozott a fiziológiával, az anatómiával, a chirurgiával, a therapeutikával, a pharmacológiával és az orvoslás elméleti teóriáival. Hihetetlen nagy tekintélyének köszönhetően igen sok kézírata maradt ránk eredetiben, vagy latin/arab fordításban. Hatalmas munkásságára jellemző, hogy kritikai összkiadása a mai napig nem készült el, csak Kühn régi, meglehetősen rossz kiadására vagyunk kénytelenek hagyatkozni. Munkái szinte kimeríthetetlen kincsestárnak bizonyulnak nemcsak az orvoslás története, de az ókor kutatói számára is. Többek között vizsgálták már korának római társadalmára, de a zsidókra és keresztényekre utaló helyeit, kijelentéseit is. A Marcus uralkodása idején kitört hatalmas járványnak pedig maga Galénos a legfontosabb forrása. Önéletrajzi jellegű munkáiban, de néha máshol is, többször utalt a markomann háború Pannonia környéki eseményeire. Jelen helyen ezekkel az adataival foglalkozom.

De temperamentis 2.5 (Kühn I,618)

Kiadás: Ed. G. Helmreich, Galeni de temperamentis libri III. Leipzig 1904 (repr. Stuttgart 1969) 1–115.

Velük szemben azonban, akik nedves és hideg vidéken laknak, az illyreknek, a germánoknak, a dalmatáknak, a szarmatáknak és minden scythia népnek, a haja jól és arányosan nő, vékony, egyenes és vörösseszőke ...

K.P.

A *De temperamentis* három könyvében foglalta össze Galénos a testnedvekről: vér (áll: tűz, víz, levegő föld, ezért hideg és nedves), nyák (áll: víz, ezért meleg és nedves), sárga- (áll: tűz, ezért meleg és száraz) és fekete epe (áll: föld, ezért hideg és száraz), utóbbiaknak az egyes ember, népek jellegzetességeit, életét befolyásoló elegyeiről szóló elképzeléseit. Az első forrásból nyilvánvalóan kiderül, hogy Galénos nem ismerte különösebben a Duna-vidéket, kortársaihoz hasonlóan erre vonatkozóan is toposokat használt.¹ Az éghajlat itt hideg és nedves, a tél túlságosan kemény (cf. *De caus. morb.* I.3 Kühn VII,11). A fenti részben Galénos azt az egyik hippokratészi (*De aëre, aquis et locis*) iratra visszamenő elméletet fejtette újra ki, mely szerint a helyi klimatikus viszonyok

1 *I. Borzsák*, Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. *DissPann* I/6. Budapest 1936, 33-39.

az egyes népek közös jellemzőit is befolyásolják. Ilyen, hogy a Duna-vidéki és általában az északi népek haja vörösseszőke, a bőrük (kelták és germánok említésével) fehér, lágú és szőrtelen (cf. 2.6, továbbá In Hipp. epid. III comm. 3.72, In Hipp. de nat. hom. comm. 3.6). A testi jellegzetességek mellett az éghajlat az egyes ember lelki alkatát, temperamentumát is befolyásolja (Quo animi mores corp. temp. sequantur: Script. Min. II, 32–79). Így jön létre az ember galénosi négy alaptípusa is: a sanguinikus, a cholericus, a melancholicus és a phlegmaticus. Az itt említett illyrek szinte bizonyosan a pannonokkal is azonosak a dalmaták külön való említése miatt.

De praecognitione 9.5-6, 8 (CMG V.8.1. p. 118,16–17, 20–27, 118,33–119,2)

Kiadás: De praenotione ad Posthumum (Epigenem). Ed. C. G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia XIV. Leipzig 1827 (repr. Hildesheim 1965) 599–673, V.

Nutton, Galen on prognosis. Edition, translation and commentary. Corpus Medicorum Graecorum 5.8.1. Berlin 1979.

Nem sokkal Lucius visszatérése után egy másik, a germánok elleni háború kezdődött. ... A (két császár) már elutazott a városból, hogy hadba vonuljon. Miután elhatározták, hogy a telet Aquileiában töltik, csapataikat ide gyűjtötték össze, és itt készültek fel a hadjáratra, értem küldtek azzal a paranccsal, hogy utazzak hozzájuk. Lucius azonban a tél közepén az istenek közé költözött át (sc. meghalt), bátyja pedig a holttestét Rómába szállította és intézkedett az ilyenkor szokásos dolgok megtételéről. A germánok elleni háborúba indulva pedig megparancsolta, hogy én is kövessem. Léven jó és emberszerető, ahogy Te is tudod (sc. Epigenés), meg tudtam arról győzni, hogy Rómában hagyjon. ... Miközben a várakozások ellenére hosszabb ideig volt kénytelen a germán háborúval foglalkozni (sc. Marcusnak), sok filozófiai és orvostani értekezést írtam meg ...

N.I. –K.P.

Galénos utóbbi műve a korábbi munkái közé tartozik, amely még Marcus Aurelius életében, Kr. u. 178 körül íródott. Ebben a művében a saját praxisából merítően, egyes esetekre [mint Commodusé (9.7, 12.1) és Marcusé (11)] kitérve az orvosi prognózisokról számol be. Emiatt a munka szükségszerűen több életrajzi jellegű adatot is tartalmaz. Ezek közül talán a legfontosabbak a fenti szakaszok, amelyekben Aquileiába való hívásáról, az uralkodók készülő germán ellenes hadjáratáról, az ott dühöngő járványról, illetve Lucius Verus haláláról számol be 168–169 telén. Verus halála után a készülő hadjáratára Marcus Galénost is magával akarta vinni, de az orvos ügyesen elhárította az uralkodó kérését, majd ezt követően Rómában maradhatott és Commodus orvosaként is működött (cf. XIX,18–19). A következő rövid idézet azonban talán még fontosabb. Tudvalévő, hogy a háború során markomann és quad csapatok legyőzve Marcus csapatait Itália területére léptek és megostromolták Aquileiát. Ennek időpontja

azonban igen vitatott, az 167–171 közötti évek mindegyikére keltezték. A többi forrást (Amm. Marc. 29.6.1, Dio LXXI.3.2, Luk. Alex. 48) kiértékelve arra következtetésre juthattunk, hogy az eseményre leginkább 170 körül kerülhetett sor: FPA p. 235–250. Ez a szakasz utóbbi vélekedésünket teljes egészében bizonyossá teszi, mivel arról ír, hogy a korábbi számításokkal szemben a háború jócskán elhúzódik (cf. *De libris propriis* XIX,19, ahol a háború remélt gyors befejezésről ír). Ha valóban sor került volna már korábban az ellenséges betörésre, Marcus aligha indulhatott volna el a gyors győzelem és hazatérés reményében. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a Lukianos által említett nagy vereség csak ezután (Marcus és Galénos találkozása, illetve 169-es háborúba való elindulása után az év szeptemberében) következett.²

De libris propriis liber XIX,17–19

Kiadás: *De libris propriis liber*. Ed. J. Marquardt–I. Müller-G. Helmreich, *Claudii Galeni Pergameni Scripta minora* II. Leipzig 1891 (repr. Amsterdam 1967), 91–124.

Miután Rómából való visszatérésem után szülővárosomban telepedtem le, és a szokott foglalkozásomat űztem. Azonban csakhamar megérkezett Aquileiából a császárok levele, amelyben hívtak. Elhatározták ugyanis, hogy a téli táborozás után a germánok ellen vonulnak. Útnak indultam hát kényszerűségből, abban reménykedve, hogy kérésemre visszaengednek ... Miután megérkeztem Aquileiába, úgy neki dühödött a pestis, mint soha ezelőtt, úgyhogy a császárok kevés katona kíséretében tüstént Rómába menekültek, a többség azonban csak nagy nehezen és hosszú idő múltán menekült meg. Ezalatt igen sokan elpusztultak, nemcsak a pestis következtében, hanem mivel mindez a tél közepén történt. Minthogy Lucius útközben elköltözött az élők sorából, holttestét Marcus Rómába szállíttatta. Miután istenné avatta, minden erejével a germánok elleni háborúra készülődött, megparancsolta, hogy én is kövessem. Végül meggyőztem, hogy maradhassak azt mondván, hogy Asklépios, a hazai istenem ennek az ellenkezőjét parancsolta. ... Mivel tisztelte az istent, megparancsolta, hogy ott várjam meg a visszatérését, míg ő viszont elindult hátrahagyva a még gyermek fiát, Commodust, mivel azt remélte ugyanis, hogy hamar befejezi a háborút.

N. I. –K. P.

Ahogy már említettük, az öregedő Galénos két könyvben is közzétette (a 190-es évek vége felé) korábbi műveinek katalógusát. Ezek közé tartozik ez a munka is, amely az előzőhöz hasonlóan sok életrajzi adatot is tartalmaz az orvosra vonatkozóan. Ahogy láthatjuk, utóbbi szakasz a *De praecognitione* idev-

2 Cf. V. Nutton, *Galen on prognosis*. Edition, translation and commentary. *Corpus Medicorum Graecorum* 5.8.1. Berlin 1979, 210–213, Birley, op. cit., 162, Schlange-Schöningen, op. cit., Commodus: 179–186, Marcus: 187–197.

gó részének az átvétele, az egyetlen különbség, hogy itt Galénos az ürügyet is megadta, amellyel Marcus kérését megtagadta: mondván ezt Asklépios tiltotta meg neki. Nyilvánvalóan nem szerette volna a háborús életmód kényelmetlenségeit vállalni, ráadásul éppen az általa elviselhetetlen hidegnek tartott Duna-vidéken (cf. De caus. morb. I.3 Kühn VII,11). Jelentős különbség viszont a járvány pusztításának leírása. Különösen a római sereg körében. Csak Galénos alábbi helye alapján válik érthetővé a HA vita Marci azon adata, mely szerint a praefectus praetorio és a sereg jó része odaveszett: 14.4. *quod amissus esset praef. pr<a>etorio Furius Victorinus, <a>tqu[aj]e pars exercitus interisset ...* (cf. 17.2). Galénos alapján a pusztulásuk oka világosan nem a barbár támadás, hanem maga a járvány. Minden emberi számítás szerint a járvány áldozata lett M. Servilius Fabianus Maximus négy rabszolgája és szabadosa, köztük két medicus (!) is (cos. suff. 158) (CIL V 868–870 = Inscr. Aq. 489–490, 492, IG XIV 2343=Inscr. Aq. 491), akiknek maga a consularis állítatott helyben szobrokat és síremlékeket. Aquileiában való tartózkodásuk egyetlen indoka lehetett, hogy a consularis az uralkodó(k) comeseként részt vett a hadjáratban. Galénos utolsó idézett mondata talán még jobb bizonyítéka a markomann háború 169-ben remélt gyors befejezésének, amelyet a csak a következő évben bekövetkezett katasztrófa akadályozott meg (cf. De praecog. 9.8).³

De antidotis libri I.1 (XIV,4,11–13)

Kiadás: De antidotis libri II. Ed. C.G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia XIV. Leipzig 1827 (repr. Hildesheim 1965), 1–209.

Ilyen volt az állapota (sc. Marcusnak) a Duna-vidéken folyó germán háború idején is, amikor engedélyt kértem tőle az itt (sc. Rómában) tartózkodásra.

K. P.

Galénos farmakológiai munkái közül fontos szerephez jutott az élete vége felé írt, az ellenmérgekről, ellenszerekről, különösen az első könyvben a theriacákról szóló, javarészt korábbi munkák szemelvényein alapuló két könyv. A mű elején tett utalást a szerző a markomann háborúra, amikor utóbbiak fogalmának meghatározásánál a Galénos által Marcus Aureliusnak naponta adott, talán ópium tartalmú, ezáltal a fájdalmait csillapító szerre tért hosszabban ki (I.1). Marcus Aurelius gyomorpanaszainak Galénos által való kezelésére nem 169-ben, ahogyan írja a korábbi orvosai által adott készítmények hatástalanok voltak, hanem inkább csak az uralkodó Rómába való visszatérése után kerülhetett sor 176 őszén. Az is kétséges, hogy utóbbi szer valóban okozott-e az uralkodónál

3 Schlange-Schöningen, op. cit., Aquileiába hívása: 144–147, Marcus kérése: 173–178, gyors visszatérés reménye: 177, Anm. 18.

kábítószerrel való függést, ahogyan azt többen is feltételezik.⁴ Jelen részben csak röviden, időhatározó jelleggel tett utalást az uralkodó állapotára a 169-es háború idején, amikor először vizsgálta.⁵

De anatomicis administrationibus 3.5

Kiadás: *De anatomicis administrationibus libri IX*. Ed. C. G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia II. Leipzig 1821 (repr. Hildesheim 1964), 215–731.

Még azokról az orvosokról is, akik az anatómiában jártasak, és az emberi testrészeket nagy gonddal tanulmányozzák, kiderülhet, hogy sok dologban tévednek. Emiatt aztán még azok sem voltak képesek felismerni a belek elhelyezkedését, akik Marcus Aurelius háborúja idején egy ellenséges elesett germánt fel akartak boncolni.

K. P.

Galénos egyik legfontosabb és legnagyobb hatású munkája volt az anatómiai kézikönyve, amellyel újra és újra felhívta a figyelmet a praxis és az anatómiai ismeretek fontosságára. Ennek már létező korábbi verziója után, a 170-es évek végétől dolgozott végső, 15 könyv terjedelmű változatán. Ennek utolsó könyvei szintén elvesztek a tűzvészben, ezért azokat újra kellett írnia. A görög eredeti csak az első 9 könyvre terjedően maradt fenn, de a többinek ismert az arab fordítása. Ebben az egyes testrészeket külön könyvekben tárgyalta, így a harmadikban foglalkozott a nyirok- és idegrendszerrel. Máshonnan is tudjuk, hogy Galénos nem valami nagy véleménnyel volt a hadjáratokat megjárt, Marcust kezelő orvosokról, főleg gyakorlati és anatómiai ismereteikről (e. g. *De praecog.* 11.1–8. CMG V.8.1. p. 126,16–130,10).⁶ Ugyanakkor a fenti adat is igen jól mutatja, hogy a háborúban lévő császári udvarban tartózkodó orvosoknak mégis volt anatómiai érdeklődése. Nem véletlen az sem, hogy a boncolást csak értéktelennek tartott barbárokon, jelen esetben germánokon gyakorolhatták, hiszen az elhunyt teste a rómaiak számára szent és sérthetetlen volt. Fenti, nyilvánvalóan nem túl gyakori eset alighanem már a háború azon időszakára keltezendő, amikor Kr. u. 171 után a harci cselekmények már a barbárok földjére szorítkoztak. Utóbbi hely már csak azért is fontos, hiszen közismert, hogy Galénos csak majmokon és más állatokon végzett boncolást, és azokon tett megfigyeléseit alkalmazta emberekre is.⁷

4 T. W. Africa, The opium addiction of Marcus Aurelius. *Journal of the History of Ideas* 22, 1961, 97–102, de: V. Nutton, Galen on prognosis. Edition, translation and commentary. *Corpus Medicorum Graecorum* 5.8.1. Berlin 1979, 218, a keltezését illetően: 217, Birley, op. cit., 179, 216.

5 Cf. L. Winkler, Galens Schrift *De antidotis*. Ein Beitrag zur Geschichte von Antidot und Theriak. *Med. Diss. Marburg* 1980, A. Touwaide, Galien et la toxicologie. in: *ANRW II.37/2* (1994) 1886–1986, kül. 1900–1902, Schlange-Schöningen 2003, 187–204.

6 Birley, op. cit., 196–197.

7 Cf. I. Garofalo, Note filologiche sull'anatomia di Galeno. In: *ANRW II.37/2* (1994) 1790–1833, kül. 1801–1804, R. J. Hankinson, Galen's anatomical procedures: a second century debate in medical epistemology. In: *ANRW II.37/2* (1994) 1834–1855, Schlange-Schöningen

De compositione medicamentorum per genera 3.2 (XIII.604,13–17)

Kiadás: De compositione medicamentorum per genera libri VII. Ed. C. G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia XIII. Leipzig 1827 (repr. Hildesheim 1965), 362–1058.

Teljesen gyakorlatlan lévén egy ilyen lehetőségből semmit sem hasznosítanál, ahogy a germán háború idején az orvosok, akiknek lehetősége volt a barbárok holttestének a felboncolására, sem értettek hozzá jobban, mint a mészárosok.

K. P.

A fenti munka Galénos egyik legfontosabb farmakológiai műve. Ebben típusok és összetételük szerinti csoportosításban foglalta össze és rendszerezte az egyes orvosságokat. Művének utóbbi szakaszában is a germán háború során boncolások lehetőségét megkapó, de a gyakorlati munkában járatlan udvari orvosokra utal Galénos. Jelen helyen a majmok felboncolásával kapcsolatban is a gyakorlás, a szervek (itt: az inak elhelyezkedésének) tanulmányozásának fontosságára utal a szerző. Érdekes, hogy itt már több germán felboncolására tett utalást.⁸

Galénos, mint láthattuk, több fontos megjegyzést tett a markomann háborúra utalóan. Utalásai alapján pontosabb képet rajzolhatunk a Kr. u. 169–170 évek kronológiájával kapcsolatban, illetve jobban megismerhettük a háborúban tartózkodó császári udvar jellegét, hiszen az ott tartózkodó orvosok aligha az uralkodó tudta nélkül végeztek tudományos célú boncolásokat. Fenti adataink is igen jól mutatják, mennyire nagy szükség van a régészeti-történeti és filológiai források együttes tanulmányozására, hiszen olyan jelentéktelennek tűnő megjegyzésekből, mint amelyeket Galénos tett a markomann háborúval kapcsolatban, is fontos és pontos kronológiai megállapításokra juthatunk. Ehhez azonban ismételtén hangsúlyozva arra van szükség, hogy az ókortudomány rendelkezésére álló forrásokat ne külön-külön vizsgáljuk. Ehhez, ahogy a régi mondás is tartja: *Galenus / dat opes*.

Irodalom

PIR² G 24, PWRE VII (1910) 578–591, NP IV (1998) 748–756.

G. SARTON, Galen of Pergamon. Lawrence 1954.

P. MORAUX, Galien de Pergame, souvenirs d'une médecin. Paris 1985.

J. ILBERG, Über die Schriftstellerei des Klaudios Galenos. Darmstadt 1974.

R. J. DURLING, A dictionary of medical terms in Galen. Leiden–New York–Köln 1993.

D. NICKEL, Bibliographia Galeniana 1900–1993. In: ANRW II/37,2 (1994) 1077–1253.

V. NUTTON (ed.), The unknown Galen. 2002.

H. SCHLANGE-SCHÖNINGEN, Die römische Gesellschaft bei Galen: Biographie und Sozialgeschichte. Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 65. Berlin–New York 2003.

medical epistemology. In: ANRW II.37/2 (1994) 1834–1855, Schlange-Schöningen 2003, 96, n. 161.

8 Cf. Schlange-Schöningen, op. cit., 96, Anm. 161.

R. WALZER, Galen on Jews and Christians. London 1949.

Pestis:

- A. R. BIRLEY, Marcus Aurelius. New Haven 1987², 149–151, 249.
- C. BRUUN, The Antonine plague in Rome and Ostia. JRA 16, 2003, 426–434.
- C. P. JONES, Ten dedications to the gods and goddesses and the Antonine Plague. JRA 18, 2005, 293–301.
- D. GOUREVITCH, The Galenic plague: a breakdown of the imperial pathocoenosis. History and philosophy of the life sciences 27, 2005.
- GILLIAM 1961.
- R. J. LITTMAN–M. L. LITTMAN, Galen and the Antonine plague. American Journal of Philology 94, 1973, 243–255.
- J. GREENBERG, Plagued by doubt : reconsidering the impact of a mortality crisis in the 2nd c. A.D. JRA 16, 2003, 413–425.
- M. BUORA, La peste Antonina a Aquileia e nel territorio circostante. In: Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra. Ed. M. Buora–W. Jobst. Roma 2002, 93–97.
- R. DUNCAN-JONES, The impact of the Antonine plague. AJA 9, 1996, 108–136.
- R. S. BAGNALL, P. Oxy. 4527 and the Antonine plague in Egypt: death or flight? JRA 13 2000, 288–292.
- U. EHMIG, Die Auswirkungen der Pest in antoninischer Zeit. ZPE 122, 1998, 206–207.
- V. BOUDON, Galien face à la peste antonine ou comment penser l'invisible. In: Air, miasmes et contagion. Les épidémies dans l'antiquité et au moyen-âge. Langres 2001.
- W. SCHEIDEL, A model of demographic and economic change in Roman Egypt after the Antonine plague. JRA 15, 2002, 97–113.
- W. ZWIKKER, Studien zur Marcussäule I. Amsterdam 1941, 10, 57, 65–67, 94, 99, 102, 129, 136, 151, Griechische und Lateinische Quelle zur Frühgeschichte Mitteleuropas III. Hrsg. von J. Herrmann. Berlin 1990, 595–598.
- A korszakról részletesen:* Fontes Pannoniae Antiquae ab a. D. CLXVI usque ad annum D. CXCII. Ed. P. Kovács. Budapest 2006.

Magyarszovát bókoló zsályái

Bácskay András

Számmisztika a babilóniai terapeuta szövegekben

Bevezetés

A mezopotámiai számmisztikával foglalkozó kutatások a kultusszal, illetve a jóslással, valamint a bajelhárító rítusokkal kapcsolatos forrásokra koncentrálnak. A kutatás figyelmét ugyanakkor eddig elkerülték a babilóniai orvosi szövegekben, különösen az ún. terapeuta szövegek sorai között megjelenő számadatok (pl. mennyiségi adatok, a kezelések gyakorisága stb.). Ez a tanulmány az ebben a szövegcsoportban fellelhető számmisztikai összefüggésekkel foglalkozik. A tanulmány két fő részből áll:

1. a mezopotámiai számmisztika főbb előfordulási területei, illetve szövegcsoportjai;
2. a terapeuta szövegek bemutatása, illetve az ún. „gyógyszeres kezelés” során azonosított szent számok rendszere, hátterük és a menológiai szövegekkel való összefüggéseik.

Az első részben röviden ismertetem a mezopotámiai számmisztika általunk ismert rendszerét, ennek során kitérek a babilóniai számmisztika fontosabb területeire, és egy-egy példa segítségével bemutatom a mezopotámiai számmisztika szempontjából kulcsfontosságú szövegcsoportokat (metrológiai szövegek, hémerológiai és menológiai szövegek, ómenszövegek), külön tárgyalom a számunkra legfontosabb területének számító hémerológiai szövegeket.

A második, a tanulmány nagyobbik hányadát kitevő részében felvázolom a babilóniai gyógyító rítus folyamatát, bemutatom a mezopotámiai orvosi szövegek fontosabb szövegcsoportjait (lexikális szövegek, diagnosztikai szövegek és a terapeuta szövegek), majd példák segítségével bemutatom a terapeuta szövegekben előforduló számadatokat és azonosítom a szövegcsoportban előforduló szent számok rendszerét. Ezt követően vizsgálom az itt előforduló szent számok más szövegcsoportokkal való kapcsolatát, és feltárom a vizsgált számok hémerológiai összefüggéseit.

1.1 A mezopotámiai számmisztika főbb területei, fontosabb szövegcsoportjai

Számmisztikai összefüggések megtalálhatóak a mezopotámiai kultúra számos közismert eleménél, ilyen például a híres babiloni toronytemplom hét szintje, a mezopotámiai világ 2 szférájának (az Ég és a Föld) 7-7 szintje vagy az istenek számszimbólumai. A források között azonban három olyan forráscsoportot ismerünk, amelyek szorosabb kapcsolatba hozhatók a babilóniai számmisztikával, illetve koherens rendszert alkotnak.

- metrológiai szövegek,
- menológiai szövegek,
- hémerológiai szövegek.

A metrológiai szövegek a kiemelten fontos babilóniai szentélykörzetek épületeinek és udvarainak szélességi és hosszúsági adatai közti mágikus összefüggérendszerrel tájékoztatják fel, a legismertebb ilyen jellegű a babilóniai szentélyeket áttekintő TIN.TIR^{KI} kezdősorú szöveg.

A menológiai és a hémerológia szövegek a különböző mezopotámiai kultikus kalendáriumokból eredeztethetőek. A legteljesebb ilyen jellegű szöveg az ún. Babilóni Almanach, amelyet a Kr. e. I. évezredben állítottak össze számos korábbi szöveg kompilálása nyomán. A különböző kultikus naptári rendszerek hagyománya Mezopotámiában a Kr.e. III. évezred első felére jellemző lokális államiság hagyományára vezethető vissza. Bár a politikai egység az évezred közepére megvalósult, a tekintélyes déli városok önállóságának hagyománya az önálló naptárrendszerekben még sokáig megőrződött. A különbségek formailag nem voltak jelentősek, mivel Mezopotámia összes kalendáriumára 12 db 30 napos holdhónapra osztja fel az évet. A naptárak azonban a hónapnevek, az évkezdés vagy az ünnepi rítusok viszonylatában már jelentős eltéréseket mutattak.

Míg a menológiai összefüggések az egyes hónapokra, illetve bizonyos hónapszakaszokra vonatkozóan szolgáltatott adatokat, a hémerológiai szövegek az egyes napokhoz kapcsolódó kedvező, illetve kedvezőtlen tevékenységekről tartalmaztak információkat. A szövegeket két csoportra oszthatjuk: az egyik csoport szövegei az egyes hónapokhoz kapcsolódóan szolgálnak mitológikus, asztrológiai, kultikus és gazdasági természetű információkkal, a másik csoport a különböző hónapokban található kedvező, illetve kedvezőtlen napokat, valamint az ezekhez kapcsolódó specifikus (általában kultikus-rituális) tevékenységeket írja le, a babilóniai forrásokban tehát kapcsolat van a holdfázisok és a kultikus szertartások ideje között.

„A (Niszán hónap) 7. napja Marduk és Zarpanítu ünnepeinek előestéje: kedvezőtlen nap, gonosz nap. A népek pásztora nem fogyaszthat sült húst vagy faszéneken sült kenyeret. Nem válthat ruhát, nem vehet tiszta ruhát. A király nem szállhat kocsira, és nem oszthat parancsokat. A tiszta palotában a jós nem vé-

gezhethet jóslást, az orvos sem kezelhet beteget. (Ez az időszak) alkalmatlan bármilyen vállalkozásra. A király áldozzon kenyeret Marduk és Istár előtt az éjszaka folyamán és végezzen libációs áldozatot. Az istenek felé irányuló fohászra (ez az idő) alkalmas.”

A mezopotámiaiak kultikus-rituális időszámítása 4 szakaszra osztotta az egyes hónapokat. Az egyes szakaszok a hold fázisaihoz kapcsolódtak:

a hold eltűnésétől az újhold megjelenéséig	félhold	telihold	félhold
27, 28, 30, 1	7	14, 15	21, 22

Az egyes időszakoknak önálló elnevezésük, illetve hémerológiai jelentőségük volt. Általánosságban megállapítható, hogy a hónap első felét – az újhold megjelenésétől a telihold észleléséig – kedvező, míg a második felét – a hold fogyását, illetve eltűnését – kedvezőtlen hatásúnak tartották. Különösen veszélyesnek vélték a hold nem-láthatóságának időszakát, a hónap utolsó napjait. A babilóniaiak számára tehát az egyes napok hónapban elfoglalt helye nagyobb jelentőséggel bírt, mint a hónap kedvező vagy kedvezőtlen volta, azaz a hémerológiának fontosabb szerepe volt, mint a menológiának.

1.2. A hémerológiai szövegek számai

A mezopotámiaiak a „napok tudományát” akkádul *utukku*-nak nevezeték. A kifejezés a sumer $u_4.dug = \text{jó}$, azaz kedvező nap akkadizált változata. A hémerológiai összefüggések feltárásához a mezopotámiaiak a csillagászati megfigyeléseken túl matematikai számításokat is végeztek. Ezekben a szövegekben a 3-as és a 7-es valamint ritkábban az 5-ös számokkal kapcsolatos szorzatok, illetve osztások révén igazolják valamely nap hémerológiai jelentőségét. Ezen műveket az asszír és babiloni tudósok ún. misztikus – mitológikus magyarázó szövegeként szokás számon tartani. A kutatásban ezen szövegeket sokáig egyfajta ezoterikus szövegekként tartották számon, de mára bebizonyosodott, hogy jelentős szerepet játszott a hémerológia napi gyakorlatában is.

A jeles napok kapcsán a mezopotámiai hémerológiai szövegek a következő kategóriákat különböztették meg:

- általában kedvező,
- általában kedvezőtlen,
- félig kedvező,
- bizonyos kultikus-rituális tevékenységre vonatkozóan kedvező,
- bizonyos kultikus-rituális tevékenységre vonatkozóan kedvezőtlen.

A különböző forráscsoportokban a következő kiemelten fontos napokat tartották számon:

Forrás	Jeles napok
Irodalmi szövegek (Atrahasis eposz, Teremtéstörténet)	1, 7, 15, 30
<i>Eššešu</i> -fesztivál	1, 7, 15, később 4, 8, és 17
Babilóniai Almanach	1, 2, 3, 8, 9
<i>Inbu bēl arhi</i>	7, 9, 14, 19, 21, 28
Áldozati listák	1, 2, 3, 7, 19, 21, 29, 30

Az Atrahasis eposzban Enki a hónap első, hetedik és 15. napjaira állapította meg az istenek rituális tisztító fürdőjének az idejét.¹ Ezzel cseng össze egy óbabiloni levél szövege, amely a hónap első, hetedik és 15. napjának megfigyelésére hívja fel a figyelmet.² A babiloni Teremtéstörténetben Marduk isten szabja meg a hold fázisait, amelyben a 7., a 15. és a 30. napokat emeli ki.³ Az említett források a babiloniak azon meggyőződését tükrözik, hogy a hónap azon periódusai alkalmasak kultikus és mágikus rítusok elvégzésére, amelyek megfelelnek a hónap fázisainak. Az alkalmasság az egyes napok kedvező, illetve kedvezőtlen felfogásával volt összefüggésben, így a hónap bizonyos napjai kifejezetten kedvezőnek (pl. a teliholdhoz kapcsolódó 15. nap), mások (pl. a hónap utolsó napjai, a holdfogyatkozás időszaka) különlegesen veszélyes, azaz kedvezőtlen napnak számítottak.

Az ún. *lipšur*-litániák szövegeiben az év valamennyi hónapjának jeles napjaira vonatkozóan találhatóak fohászok. Ezekből – és más rituális szövegekből – kiderül, hogy a jeles napok általában összekapcsolódtak valamely istenség ünnepeivel. A fentebb említett almanachokból kiderül, hogy a kultikus szempontból fontos napok alkalmasak voltak az ártó hatású erők eltávolítására is, ezért a templomi kultusz kiemelkedő fontosságú napjai kerültek a mágikus bajelhárító rituálék fókuszába is.

Forrás	„jeles” napok
<i>Maqlu</i>	15, 28, 29, 30
<i>Šurpu</i>	7, 15, 19, 20, 25, 30

„Nap, hónap, év, *nubattu*, *eššešu*, 7. nap, 15. nap, 19. nap, 20. nap, 25. nap, a hold nem láthatóságának napja, a fürdőnap, gonosz nap, 30. nap, tűnjön el a bűnöd, az esküd (azaz esküszegésed), a hibáid, a vétkeid, a betegséged, a kimerültséged, a varázslat, a köpet, a szenny, az emberek ártalmas fondorlatai, amelyek előfordulhatnak (ezeken a napokon), vagy amely újra és újra megjelenik rajtad,

1 Atrahasis I. 206–207.

2 TCL I, 50:23

3 Enūma eliš V. 5. tábla 12–24.

vagy a családon, az utódaidon, a leszármazottaidon, távolodjon el tőled, oldódjon fel!⁴

A hémerológiai szövegek azonban nemcsak a kultusz, illetve a bajelhárító rítusok kapcsán játszottak jelentős szerepet, hanem – az újasszír udvari források tanúbizonysága szerint – kihatottak a mezopotámiaiak életének egyéb területeire is.

„Az év 7. hónapjának 7. napján... mivel egy *utukku* démon van ezen a helyen. Ne lépj arra a helyre, ahol egy szamar hempergett, mivel egy *pašittu* démon van ott... a kanálisból ne engedj vizet a szántóra, mert a talaj elszikesedik, ne egyél Ceratonium magot, mert akkor beteg leszel, ne feküdj egy nő ölébe, mert (a démon) elrabolja a szexuális potenciáladat...”

2.1 A *therapeuta* szövegek

A tanulmány második részében tárgyalásra kerülő ún. *therapeuta* szövegek a mezopotámiai orvoslás legfontosabb forrásait alkotják. Az ilyen jellegű szövegek általánosságban egyes betegségek kezeléséhez tartozó gyógyászati eljárásokat írnak le. A szövegek tartalmilag három részre oszthatóak: egy bevezetőszakaszra, ami tartalmazza a betegség szimptomáinak leírását, vagy\ és a betegség nevét, a második szakaszra, amely a gyógyítás során alkalmazott kezelést írja le, és egy harmadik részre, amely a páciens kilátásait ecseteli (a beteg általában meggyógyul, jóval ritkábban meghal). A kezelési eljárás két elemből tevődik össze:

1. egy gyógyhatású anyagokat (gyógynövények, kövek, ásványok, extraktumok stb.) felhasználó gyógyszeres kezelés,
2. valamint – nem minden esetben – egy amulett alkalmazása.

A gyógyító rítus lépéseit kapcsolódó ráolvasások, illetve rítusok kísérték: ráolvasásokkal tették hatékonyá mind a gyógyszeres, mind az amulettel végrehajtott kezelést. A kezelés említett elemei (gyógyszeres kezelés, amulett alkalmazása, kapcsolódó ráolvasások és kapcsolódó rituálé) azonban nem mindegyik szövegben azonosítható. A korpuszban olyan *therapeuta* szövegek is vannak, amelyek csupán a gyógyszeres kezelést tartalmazzák, az amulett-listák vagy a lázelleni ráolvasások incipitjét (kezdősorát) összefoglaló ráolvasás-sorozat pedig sokszor a „gyógyszeres kezelést” hagyják el.

2.2. A *therapeuta* szövegek mágikus számai

A *therapeuta* szövegek említett elemei közül a következők vizsgálhatók témánk szempontjából:

- a gyógyszeres kezeléshez felhasznált gyógyhatású anyagok száma,
- a kezelés időtartama,

4 E. Reiner: Šurpu VIII. 42–47.

- kezelés gyakorisága,
- a lánc-amulettek mágikus köveinek száma,
- a recitálandó ráolvasások gyakorisága.

Az előadás nem tárgyalja a gyógyító rítusok lefolytatásának idejét, mivel ezekre a terapeuta szövegek nem tartalmaznak utalást. Más források alapján azonban világos, hogy gyógyító rítust csak hémerológiai szempontból kedvező napokon lehetett lefolytatni. A legvilágosabban ez az újasszír időszak udvari orvosainak levelezéséből derül ki. Most vizsgáljuk meg egyenként a terapeuta szövegek fentebb említett számadatait.

1. A felhasznált gyógyhatású anyagok száma

A terapeuta szövegek összességben több száz gyógyhatású anyagot említenek, az egyes forrásokban rendkívül szórt a felhasznált anyagok száma.

...Ezt a 15 gyógynövényt (kitörés) törd apróra zsázsaporról (kitört, vsz. keverd össze..)

(AMT 39 1 32–33.)

...Ezt a 15 gyógynövényt (kitörés) hűtsd le, olajjal (kitört)

(AMT 39 1 57–58.)

Az (ehhez a ráolvasáshoz) kapcsolódó rituálé a következő: végy 7 „északi” szentjánoskenyeret, nyárfa tűzön pörköld meg, olajjal keverd össze, hétszer recitáld (közben) a ráolvasást, háromszor kend be vele (a beteget), nyomkod meg (vsz. masszírozás). Miután megnyomkodtad recitáld a fejére a ráolvasást.

Ezt a 25 gyógynövényt és aromatikus anyagot vágd össze, törd apróra, végy sört, mustárfű levét és erős ecetet, és add (hozzá) az örleményhez, (a gyógyszert) zárd kemencébe, (majd) reggel vedd ki és hűtsd le, adj hozzá mézet és szűrt olajat, (majd) 1-szer, 2-szer, 3-szor csepegtesd (a gyógyszert) a végbelébe.

(BAM 168 28–32.)

Ezt a nyolc növényt aprítsd fel, nyomkod szét sörben, igya meg, (a fejét) olajjal kend be és meggyógyul.

(BAM 146 38–42)

2. A kezelések időtartama

A szövegek jó része nem adja meg a különböző típusú kezelések (kenőcs, borogatás, „kanalas orvosság”, füstölés stb.) időtartamát, azok a szövegek azonban amelyek erre vonatkozóan tájékoztatnak a következő időszakokat találjuk:

3 napos kezelés

...(a gyógynövényeket) mustárfű levében gyúrd össze, a (beteg) fejét borotválj le, borogasd be, és 3 napig ne old le (a borogatást). Timsót, fekete pasztát keverd el oroszlánsírban, a szeméit kend be és meggyógyul.

...(a gyógynövényeket) aprítsd fel, törd apróra, gyúrd össze mustárfű levében, (és) 3 napon keresztül borogasd (a fejét).
(BAM 480 Kol. II. 62.)

15 nap
Borotvöld le (a beteg fejét), tönkebúzát mustárfű levében gyúrj össze, (és) 15 napon keresztül borogasd (a fejét).
(BAM 480 Kol. II. 61.)

7 nap
...(a gyógyhatású anyagokat) áztasd vízbe, (és a beteget) 7 napon keresztül mosd (ezzel), és (akkor) meggyógyul.
(Tsukimoto Vs. 15.)

3. a kezelés gyakorisága

Az esetek többségében nem utal ismétlődő kezelésre, amennyiben erre sor kerül a következő típusokat találjuk:

1 x 2 x 3 x
Ha valakinek fáj a szeme és lázas... (a gyógyhatású anyagot) gyúrd össze vajjal (kitörés) mosd meg (a beteget) vízben (kitörés), a szeméit 1-szer, kétszer, háromszor kend be (a gyógyszerrel)...
(AMT 20 2 7–8.)

...(a gyógyszert) helyezd a (beteg) fejére, (és) permetezz rá cédrusaromát, (és) 1-szer, 2-szer, 3-szor helyezz a (beteg) fülének belsejébe (gyógyszert), (kitörés)
(AMT 35 2 7.)

...(a gyógyszerből a beteg) éhgyomorra 1-szer, 2-szer, 3-szor igyon, (majd) igyon *šiqqu-t* és ecetet, (és/majd) a végelébe (kitört, de vsz. csepegtess a gyógyszerből.)
(AMT 39 1 10.)

3 x
Az (ehhez a ráolvasáshoz) kapcsolódó rituálé a következő: végy 7 „északi” szentjánoskenyeret, nyárfa tűzön pörköld meg, olajjal keverd össze, hétszer recitáld (közben) a ráolvasást, háromszor kend be vele (a beteget), nyomkodd meg (vsz. masszírozás). Miután megnyomkodtad recitáld a fejére a ráolvasást.

4. A lánc-amulettek mágikus köveinek száma

Ha valakinek lázas a feje és hullik a haja, a fej lázának és a haj hullásának megállításához...(a gyógyszeres kezelést követően) a kapcsolódó rítus a következő: (kövek felsorolása) ezt a 13 nevezett (követ) fűzd fel egy gypajúfonálra...
(BAM 480 kol. III. 22–31)

...(mágikus kövek felsorolása) ezeket a köveket kösd a (páciens) kezére és lábára, és (mond el) a „*kattaritum*” kezdősorú ráolvasást.

(Tsukimoto Vs. 21–23.)

Az ehhez tartozó rituálé a következő: karneolt, lazúrkövet, hegyi kristályt, kalcedont, *papparmīnu* követ, *šihu* követ, szerpentint, arzént, *UGU.AŠ.GI.GI* követ hematitot, *šubû* követ jobb- és baloldali *ZA.MUŠ* köveket fűzz gyapjúfonálra, helyezd a hajába!

(BAM 3 Kol. II. 20–23.)

5. a ráolvasások recitálásának gyakorisága

7x7 alkalom

...ráolvasást... a penészgombahéj főzetre hétszer és hétszer olvasd rá a varázsigt, (majd) borogasd a halántékát.

(BAM 482 kol. I 24.)

7 alkalom

Az (ehhez a ráolvasáshoz) kapcsolódó rituálé a következő: végy 7 „északi” szentjánoskenyeret, nyárfa tűzön pörköld meg, olajjal keverd össze, hétszer recitáld (közben) a ráolvasást, háromszor kend be vele (a beteget), nyomkodd meg (vsz. masszírozás). Miután megnyomkodtad recitáld a fejére a ráolvasást.

3 alkalom

Az ehhez (a ráolvasásához) kapcsolódó rituálé a következő: *nīnû* növényt, ként, *atā'īšu* növényt, spárgát aszalj meg, nyomkod szét, keverd el olajban és a ráolvasást háromszor mond el felette, kend be vele és meggyógyul! Végy ... gyíkot ... tedd hozzá sötét szövetbe ... akaszd a nyakába !

(BAM 147 Rs. 21–25., BAM 148 Rs. 23–27.)

6. a felhasznált gyógyhatású anyagok mennyisége

Miután ezekkel a borogatásokkal beborogattad őt (a beteget), 10 *šiqu* zsázsát tégy fűszermozsárba. Az ecetet ne törd mozsárban! 5 *šiqu* zsázsát süsd bele egy kenyérbe (és a beteg) egye meg. Zsázsát fél *qû* sörben morzsold szét (és a beteg) igya meg, és (a beteg) térjen vissza a szemre alkalmazott zsázsa-kötéshez.

(BAM 3 Kol. I. 15–19)

A terapeuta szövegekben előforduló számadatok az alábbiak szerint összegezhettek:

Gyógyhatású anyagok száma (darab)	Kezelés időtartama (nap)	Kezelés gyakorisága (darab)	A mágikus kövek száma (darab)	Recitálandó ráolvasások száma (darab)
4	3	3, 1x2x3	7	3
6	7		13,	7, 7x7
7	15		15	
8				
9				
10				
14				
15 (gyakori)				
25				
37				

Az adatokból megállapítható, hogy a gyógyító rítus különböző lépései, illetve a gyógyszeres kezelés során leggyakrabban előforduló számok nagymértékű azonosságot mutatnak. Úgy véljük, hogy ez az azonosság nem a véletlen műve, illetve nem az orvosi kezelésekből adódó gyakorlati tapasztalat eredménye, hanem sokkal inkább a mezopotámiai számmisztika megnyilvánulásának tekinthető. Annak ellenére, hogy a terapeuta szövegekben lévő számok összefüggéseivel eddig egyetlen kutató sem foglalkozott mélyrehatóan, a bajelhárító rítusok számmisztikai összefüggései a jellegzetesen mágikusnak tartott eljárások kapcsán (így például a ráolvasások recitálásának száma) már korábban is ismertek voltak. A terapeuta szövegek számadatainak általam elvégzett elemzése azonban arra is rámutat, hogy nemcsak a ráolvasások recitálásához vagy az amulettek alkalmazásához kapcsolódó számok, hanem a gyógyszeres kezelés részét alkotó eljárásokban szereplő számok is mágikusak. Pontosabban fogalmazva a mezopotámiai számmisztika ugyanazon összefüggésrendszerébe helyezhetők. A fenti összefüggés legszembetűnőbben a gyógyszeres kezelések időtartamában, illetve gyakorisága kapcsán mutatható ki. Ebben a logikai rendszerben a gyógyszeres kezelés egyik, több kutató által is a modern orvosi szemlélethez közel állónak mondott eleme, a gyógyszerek alkalmazásának napszakokhoz való kötődése, is ennek a számmisztikai rendszernek a részét alkotja. A napszakokhoz kapcsolódó kezelést példázza az alábbi szöveghely:

Ha valakinek az arca, a nyaka és az ajka állandóan kisebesedik és (a sebek) mint a tűz égetik, azt az embert *rābisu* démon ragadta meg. A meggyógyításához... (a gyógykészítménnyel) kend be reggel délben és este.

(B.2/7 6-15)

Az ismétlődő kezelés egyáltalán nem szokatlan jelenség az orvosi jellegű forrásokban, bár ennek pontos számát a szövegek általában nem közlik. Úgy véljük, hogy a tárgyalt szöveghely három napszakra vonatkozó kezelési alkalma (reggel, délben, este) nem a mezopotámiai gyógyászat praktikus tapasztalataiból, azaz a gyógyszerek felszívódási idejének felismeréséből származó orvosi tudásból fa-

kad, hanem a fenti táblázat adatai között kiemelt gyakorisággal előforduló hármas számmal kapcsolatos számmissztikai háttérével van összefüggésben. Úgy véljük, hogy a terapeuta szövegekben megjelenő mágikus számok rendszere jól illeszkedik a tanulmány első felében bemutatott hémerológiai és menológiai szövegek számmissztikai rendszerébe, amelyben a terapeuta szövegek leggyakrabban előforduló számai (3, 7, 15) ugyancsak kiemelkedő jelentőséggel rendelkeznek.

Irodalom

A mezopotámiai hémerológiáról és menológiáról

- CASABURI, M. C.: *ūmē tābūti* „I giorni favorevoli”, Padova, 2003.
 COHEN, M. E.: *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*, Bethesda, 1993.
 FRANKENA, R.: *Tākuḫtu de Sacrale maaltijd in het assyrische ritueel*, Leiden, 1954.
 LABAT, R.: *Hémérologies et Ménologies d’Assur*, Paris, 1939.
 LABAT, R.: *Un calendrier babylonien des travaux, des signes et des mois (séries iqur ipuš)*. Párizs, 1965.
 LANDSBERGER, B.: *Der Kultische Kalender der Babylonier und Assyrer*, Leipzig, 1915.
 LANGDON, S.: *Babylonian menologies and the semitic calendars*, London, 1933.
 LIVINGSTONE, A.: *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian scholars*, Oxford, 1986.
 LIVINGSTONE, A.: *The Magic of Time*. in: T. Abusch–K. van der Toorn (szerk.): *Mesopotamian Magic textual, historical, and interpretative perspectives*, Groningen, 1999, pp. 131–137.
 LIVINGSTONE, A.: *The Case of Hemerologies: Official Cult, Labeled Formulation and Popular Practice*, in: Watanabe, K.: *Priest and Officials in The Ancient Near East*, Heidelberg, 1999, 97–111.

A mezopotámiai orvoslásról

- BÁCSKAY A.: *Mezopotámiai orvoslás. Ókor, II. évfolyam 2–3. szám (2003) 19–25.*
 H. AVALOS: *Illness and health care in the ancient near east. The Role of The Temple in Greece, Mesopotamia, and Israel*, Atlanta, 1995.
 R. D. BIGGS: *Babylonien*, in: H. Schipperges (szerk.): *Krankheit, Heilkunst, Heilung*, München, 1978, 91–114.
 P. HERRERO: *La thérapeutique mésopotamienne*, Paris, 1984.
 N. HESSEL: *Babylonisch-assyrische Diagnostik*, AOAT 43, Münster, 2000.
 J. V. KINNIER WILSON: *Organic Diseases of Ancient Mesopotamia and Mental Diseases of Ancient Mesopotamia*, in: D. Brothwell–A. T. Sandison (szerk.): *Diseases in Antiquity*, Band III, Springfield, 1967.
 R. LABAT: *La médecine babylonienne*, Paris, 1953.
 H. SINGER: *A History of Medicine, Vol. I.: Primitive and Archaic Medicine*, New York, 1951.

Helmut Hornung:
Fekete lyukak és üstökösök – Bevezetés a csillagászatba
Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2006. 145 lap

A csillagászat a legrégebben művelt tudományok egyike, részben gyakorlati (nap-tárkésztés, hajózás), részben alapvető világnézeti (kozmikus környezetünk, mindennapi és rendkívüli jelenségek az égbolton) vonatkozásai miatt. Ahogy a szerző megállapítja: „Egyetlen tudományág sem határozta meg a világról alkotott képet évezredek át oly mértékben, mint a csillagászat.” Hogy ez utóbbi szempont mennyire hat egészen napjainkig, arra jellemző, hogy a tudományos programok közül szinte egyedül a csillagászatiak azok, amelyekhez ma is lehet dollármilliók támogatást kapni magánforrásokból. Egy korábbi ilyen említ a könyv 1894-ből, amikor Percival Lowell amerikai kereskedő Arizonában saját pénzéből obszervatóriumot alapított a marslakók kérdésének a tanulmányozására.

A viszonylag kis terjedelmű könyv egyébként többet nyújt, mint amit a cím sejtet. Nemcsak néhány aktuális csillagászati kérdést („fekete lyukak”, „üstökösök”) tárgyal, nem is csak valamiféle bevezetést a csillagászatba, mert a könyv valójában végigvezet bennünket a legrégebb időktől kezdve a csillagászat történetén át egészen a legmodernebb eredményekig és problémáikig. Ugyanakkor rövidege, érdekes és érthető, jól követhető tárgyalása miatt elolvasásra ajánlható kifejezetten humán műveltségűeknek és érdeklődésűeknek is.

A könyv különben két nagyobb részből áll: „A Nap, a Föld, a csillagok” és „A tér

és az idő határán”. Ezeket előzi meg az előszó (Olaf Benzinger tollából) és egy rövid „1999. augusztus 11.” című fejezet, amely a nap- és holdfogyatkozásokról, mint ősidők óta legszembetűnőbb rendkívüli jelenségekről szól. Végül Függelék zárja a könyvet rövid fogalomtárral és név-, valamint tárgymutatóval.

A könyv lényegi tartalmára térve a tárgyalást a kínai és babiloni csillagászzal kezdi (az utóbbitól származik a legrégebb fennmaradt csillagászati megfigyelés, amely a Kr. e. 763. június 15-én bekövetkezett teljes napfogyatkozásra vonatkozik). A kínaiak feljegyzései egészen a 16. századig, a modern csillagászat megszületéséig igen nagy értéket képeznek (így pl. Kr. u. 1054. júliusban egy ritkának számító jelenséget, egy ún. szupernova robbanást észleltek). De szó esik a könyvben az egyiptomiak és a mayák Nappal kapcsolatos megfigyeléseiről is.

A görögség csillagászati felfogását – a Világmindenség közepén szilárdan álló Földdel – Ptolemaiosz foglalta össze a Kr. u. 2. században „Almagest” című művében és ezzel majd másfél évezredre meghatározta az ezzel kapcsolatos társadalmi-tudományos felfogást.

A változás igazában a 17. század első felében történt meg (ennek mintegy „előfutára” Kopernikusz a 16. század közepén, 1543-ban megjelent „De Revolutionibus” című művével). Az átalakulást Tycho

Brahe, Kepler és főleg Galilei neve fémjelzi. Az utóbbi nemcsak a tudományban, de társadalmi méretekben is sokat tett a heliocentrikus felfogás elterjesztéséért. Newton azután („Principia” – 1687) a gravitáció elméletének kidolgozásával megadja az elméleti magyarázatát az égitestek mozgásának.

Galilei egymaga számos csillagászati megfigyelést tett először a csillagászat történetében: így felfedezi a Hold krátereit, a Jupiter négy holdját, a Vénusz fázisait (azaz a Holdhoz hasonló viselkedését: újhold, telihold, stb.), a napfoltokat (bár ezeket mások is megfigyelték vele egyidejűleg), megállapította továbbá, hogy a Tejút temérdek különálló csillagból áll. Galilei különben legjelentősebb eredményeit a fizikában a mechanikára, a kinematikára vonatkozólag 1632 után az Arcetriben lévő villájába történt száműzetése után éri el, ill. írja meg.

Meg kell itt jegyeznünk azt a fontos ténytet, hogy egészen a 17. század elejéig csak szabad szemmel vizsgálták az égbolt jelenségeit. Galilei volt az, aki a Lippershey által 1608-ban szabadalmaztatott távcsövet tökéletesítette és használta a csillagászatban. A műszerek fejlődése vezetett el a mai 10 m átmérőjű tükrös teleszkópokig, a légkörön kívül észlelő műholdra szerelt Hubble távcsőig, vagy a szemmel történő észlelés helyett a fotoelektromos detektálásig és az adatok számítógépes feldolgozásáig (ezekről a szerző a későbbiekben részletesebben is ír a könyvben). Galilei egyébként más műszereket is feltalált, ill. kifejlesztett, így pl. a hőmérőt vagy a hidrosztatikus mérleget.

Megemlítjük még, hogy – bár később feledésbe merült – Arisztarkhosz, aki csaknem kortársa volt Arisztotelésznek, több vonatkozásban igen modern csillagászati nézeteket vallott. Pl. „A Föld egy nap alatt fordul meg saját tengelye körül, s a többi bolygóval együtt dőlt pályán kering a Nap körül” – írta.

A továbbiakban a szerző részben naprendszerünket: a Napot, az egyes bolygókat, üstökösöket mutatja be a legújabb, űrszondákkal szerzett ismeretek fényében, továbbá összefoglalja az ún. exobolygókra (más csillagok körül keringő bolygókra) vonatkozó ismereteinket, amelyeket az utóbbi időben kifejlesztett rendkívül precíz módszerek alapoztak meg: a könyv írása idején – alig néhány éve – húsz, ma már közel 200 ilyen ismeretes.

Az utóbbi évtizedekben a naprendszer szinte minden bolygójának felderítésére űrszondák indultak (csak a Voyager I és II-t, a Venyerát, a Marinert, a Galileot, és Cassinint említjük a sok közül). Ezek különböző adatokat, képeket sugároztak a Földre a bolygókról, ill. holdjaikról. Egyes leszálló egységeik a bolygók, ill. holdjaik felületére is leszálltak. Hihetetlen sok minden kiderült ez alatt a néhány évtized alatt az egyes bolygókról. Pl. az, hogy a Vénusz főleg széndioxidból álló légkörének üvegházhatása miatt felszíne 470 °C hőmérsékletű, vagy hogy a Jupiternek nemcsak négy (Galilei a 17. sz. elején ennyit figyelt meg), hanem 16 holdja van. Hosszan lehetne az érdekesebbnél érdekesebb felfedezéseket sorolni és a könyv ezt meg is teszi. A legjelentősebb eredmények közé tartozik, hogy 1969 óta már több űrexpedícióban összesen 12 ember lépett a Holdra, egy a Földtől különböző másik égitestre.

A szerző ezután részletesen foglalkozik a csillagok, a csillagrendszerek, a galaxisok kialakulásával és tulajdonságaikkal, valamint életszakaszaikkal. Majd sor kerül az ősrobbanás elméletének ismertetésére, de közben szóba kerülnek a pulzárak, a kvazárak, a fekete lyukak, sőt az ún. sötét anyag és sötét energia is. Mindezek az asztrofizikai, kozmológiai kutatás „forró” területét képezik és jelenleg még távolról se ismer-

jük az ezekhez kapcsolódó jelenségek részletekbe menő és végleges magyarázatát.

A tartalmas kis könyv a „Tudományok Kiskönyvtára” sorozat 5. kötete. Ebben a sorozatban jelent meg korábban például a „Bevezetés a relativitáselméletbe” című kö-

tet. Erről a sorozatról állapítja meg az előszó, hogy: „A közérthető összefoglalók középpontjában az alapvető és nélkülözhetetlen ismeretek és elméletek állnak...”

Berényi Dénes

Jared Diamond: Háborúk, járványok, technikák

Typotex Kiadó, Budapest, 2006. 3. kiadás. 451 lap

A könyv rendkívül érdekes kísérlet. A szerző, aki ökológus és a fejlődéstan kutatója, és aki a Californiai Egyetem Orvosi Centrumában dolgozik, megkísérli természettudományos alapon értelmezni az emberiség történelmét, az események okait és azok magyarázatát, és ezen az alapon megfelelni az olyan típusú kérdésekre, mint pl. miért az európaiak fedezték fel Amerikát és győzték le az ottani népeket és nem fordítva. A szerző így fogalmazza meg a kérdést és egyben a könyv célkitűzését is. „Mi a magyarázata annak, hogy az emberiség fejlődése ennyire eltérő sebességgel zajlott le a különböző kontinenseken? Ez az eltérő sebesség alkotja történelmünk legáltalánosabb érvényű sémáját, és ez egyben könyvem témája is” „...miért az európaiak voltak azok, és nem az afrikaiak vagy az amerikai őslakosok, akiknél megjelentek a fegyverek, a legveszedelmesebb baktériumok és az acél”? „A könyv fő témája ugyan a történelem, de a természettudományok felől megközelítve – különös tekintettel a fejlődéstanra és a geológiára”. Egy olyasfajta cím tehát, hogy pl. „Az emberiség története természettudományos megközelítésben” valószínűleg jobban tükrözné a könyv tényleges tartalmát, mint a jelenlegi.

Gondolatmenetének lényegét a következőkben foglalhatjuk össze. Egy adott

társadalom fejlettsége döntően a környezettől, a környezeti adottságoktól függ. Ez a környezet tágabb értelemben egy egész kontinens által nyújtott adottságokat jelenti. „A történelem az egyes népek környezetének különbségeiből adódóan alakult eltérő módon, és nem az egyes népek biológiai különbségei miatt” – írja az előszóban. A könyv végén ezt újra hangsúlyozza: „...az egyes földrészek népeinek történelmében tapasztalható kiugró különbségek nem a népek veleszületett különbségeiben gyökereznek, hanem környezetük különbségeiben” (407. o.). Amit tehát egyértelműen elutasít az a rasszizmus, vagyis hogy egyes népek, népcsoportok genetikailag meghatározottak, azaz különbek mint mások, a többiek.

A fentieket részletesebben kifejtve a következő a fejlődés sémája. A vadászó-gyűjtőgető életmódról az élelmiszertermelésre való áttérés az első jelentős, valószínűleg a legfontosabb lépés a népek történetében. Ez tette lehetővé, hogy a társadalomban ne mindenki vegyen részt közvetlenül a termelésben és a társadalom el tudjon tartani különböző mesterségekkel foglalkozókat, de papokat, katonákat, a nagyobb méretű társadalmi egységek szervezőit, vezetőit is. Mindez a technika fejlődéséhez vezetett, amelynek nagyobb népsűrűségű társadalomban, egyáltalán

jük az ezekhez kapcsolódó jelenségek részletekbe menő és végleges magyarázatát.

A tartalmas kis könyv a „Tudományok Kiskönyvtára” sorozat 5. kötete. Ebben a sorozatban jelent meg korábban például a „Bevezetés a relativitáselméletbe” című kö-

tet. Erről a sorozatról állapítja meg az előszó, hogy: „A közérthető összefoglalók középpontjában az alapvető és nélkülözhetetlen ismeretek és elméletek állnak...”

Berényi Dénes

Jared Diamond: Háborúk, járványok, technikák

Typotex Kiadó, Budapest, 2006. 3. kiadás. 451 lap

A könyv rendkívül érdekes kísérlet. A szerző, aki ökológus és a fejlődéstan kutatója, és aki a Californiai Egyetem Orvosi Centrumában dolgozik, megkísérli természettudományos alapon értelmezni az emberiség történelmét, az események okait és azok magyarázatát, és ezen az alapon megfelelni az olyan típusú kérdésekre, mint pl. miért az európaiak fedezték fel Amerikát és győzték le az ottani népeket és nem fordítva. A szerző így fogalmazza meg a kérdést és egyben a könyv célkitűzését is. „Mi a magyarázata annak, hogy az emberiség fejlődése ennyire eltérő sebességgel zajlott le a különböző kontinenseken? Ez az eltérő sebesség alkotja történelmünk legáltalánosabb érvényű sémáját, és ez egyben könyvem témája is” „...miért az európaiak voltak azok, és nem az afrikaiak vagy az amerikai őslakosok, akiknél megjelentek a fegyverek, a legveszedelmesebb baktériumok és az acél”? „A könyv fő témája ugyan a történelem, de a természettudományok felől megközelítve – különös tekintettel a fejlődéstanra és a geológiára”. Egy olyasfajta cím tehát, hogy pl. „Az emberiség története természettudományos megközelítésben” valószínűleg jobban tükrözné a könyv tényleges tartalmát, mint a jelenlegi.

Gondolatmenetének lényegét a következőkben foglalhatjuk össze. Egy adott

társadalom fejlettsége döntően a környezettől, a környezeti adottságoktól függ. Ez a környezet tágabb értelemben egy egész kontinens által nyújtott adottságokat jelenti. „A történelem az egyes népek környezetének különbségeiből adódóan alakult eltérő módon, és nem az egyes népek biológiai különbségei miatt” – írja az előszóban. A könyv végén ezt újra hangsúlyozza: „...az egyes földrészek népeinek történelmében tapasztalható kiugró különbségek nem a népek veleszületett különbségeiben gyökereznek, hanem környezetük különbségeiben” (407. o.). Amit tehát egyértelműen elutasít az a rasszizmus, vagyis hogy egyes népek, népcsoportok genetikailag meghatározottak, azaz különbek mint mások, a többiek.

A fentieket részletesebben kifejtve a következő a fejlődés sémája. A vadászó-gyűjtőgető életmódról az élelmiszertermelésre való áttérés az első jelentős, valószínűleg a legfontosabb lépés a népek történetében. Ez tette lehetővé, hogy a társadalomban ne mindenki vegyen részt közvetlenül a termelésben és a társadalom el tudjon tartani különböző mesterségekkel foglalkozókat, de papokat, katonákat, a nagyobb méretű társadalmi egységek szervezőit, vezetőit is. Mindez a technika fejlődéséhez vezetett, amelynek nagyobb népsűrűségű társadalomban, egyáltalán

nagyobb számú ember esetén nagyobb a valószínűsége. Mindez elvezetett az eredményesebb fegyverekhez és az íráshoz, ami az információk megőrzésének és terjesztésének pótolhatatlan eszköze. A nagyobb tömegben élő emberek között felütötték a fejüket a járványos betegségek és ezek szelektálták is a társadalmat: a genetikailag ellenállóbbak maradtak meg és adták tovább génjeiket. Ez viszont előnyt biztosított számukra más társadalmakkal szemben, amelyekben ez az ellenálló képesség nem fejlődött még ki.

Az élelmiszertermelés nem egyszerre jött létre a Földön és maga a folyamat is csak mintegy tízezer évvel ezelőtt kezdődött. Kialakulása nagy mértékben függött a föld minőségétől, az éghajlattól, de attól is, hogy milyen mértékben álltak rendelkezésre nemesítésre alkalmas növény- és állatfajok. A legelső ilyen területek egyike, vagy talán a legelső, a mai Szíria, Jordánia, Irak (un. Termékeny Félhold) volt (itt alakultak ki az első birodalmak is: Babilónia, Asszíria). A kontinenseket tekintve Eurázsia volt az, amelyik lakosságszámát tekintve is a legnagyobb volt, de a nemesíthető növények és a házasítható állatok tekintetében (számosságában) is óriási előnnyel rendelkezett a többi kontinenssel szemben (a könyvben konkrét adatokat és táblázatokat is találhatunk erre vonatkozóan). Ehhez járul az egyes földrészek ún. „fő tengelyiránya”. Ez azt jelenti, hogy Európában kelet-nyugati irányban terjedhettek az élelmiszertermelésre, de minden egyébre (technológia!) vonatkozó információk is, míg Amerikában és Afrikában ez a tengely észak-déli volt. Az utóbbi közbeeső földrészeken természeti akadályok (szűk földszoros, sivatagok) akadályozták az információk, tapasztalatok terjedését. Nyilvánvaló az is, hogy különböző termelési tapasztalatok jobban

hasznosíthatók azonos szélességi körök, mint hosszúsági körök mentén (éghajlat!). Ráadásul a „főtengely hossza” – amelyik Eurázsiaiban volt a leghosszabb – több népet, nagyobb embertömeget és megfelelően több információt és „ötletgazdát” jelentett.

A fenti „sémával” megmagyarázhatók az emberiség történetének alapvető kérdései, így pl., hogy mi az oka, hogy: „Vagyonuknál és hatalmuknál fogva a modern világot az eurázsiai népek uralják, főleg az Európában és Ázsia keleti részén élő népek, valamint azok, amelyek Észak-Amerikába települtek át”. (11. o.) Arról van ugyanis szó, hogy „Azok a népek tehát, amelyeknek nagy előnyük volt az élelmiszertermelés megkezdésében, előnyökhöz jutottak a fegyverekhez, baktériumokhoz és acélhoz vezető úton. Ennek következménye a ’gazdagok’ és ’szegények’ összecsapásainak hosszú sora lett a történelem folyamán”. (102. o.) Ebben találjuk Amerika „felfedezésének”, de az európaiak gyarmati hódítása sikereinek az okát is. „Az élelmiszertermelés e különbségei jelentik az egyik legfőbb eredendő okát annak, hogy az eurázsiai és az őslakos amerikai társadalmak között akkora eltérések alakultak ki. A hódítás ezekből eredő közvetlen okai közül a legfontosabbak a baktériumok, a technológia, a politikai szerveződés és az írás különbségei”. „Az Amerika európai meghódítása mögött megbúvó közvetlen tényezők közé sorolhatjuk a *technológia* (a recenzens kiemelése – B. D.) valamennyi aspektusának különbségeit, melyek a baktériumok jelentőségével vetekszenek. E különbségek végső soron abból fakadtak, hogy Eurázsiaiban a nagy népsűrűségű, gazdaságilag szakosodott, politikailag központosított, együttműködő és versengő élelmiszertermelő társadalmak sokkal nagyobb múltra tekinthettek vissza”. (358–359 o.)

Két fontos kérdésre adott választ kell még megemlítenünk. Miért nem Kína töltötte be az „európai szerepet” a világon, hiszen a „Termékeny Félhold” után az első, vagy talán egyidejű volt az élelmiszertermelők között, továbbá kb. 1500-ig szinte minden tekintetben Európa előtt járt? A szerző szerint a válasz abban keresendő, hogy a szubkontinensnyi Kína egységes uralom alatt állt. Példákat sorol fel, hogy amit egyszer a császár megtiltott, annak nem volt többé létjogosultsága a birodalomban. Európa előnyét éppen nyelvi, kulturális és ennek megfelelő uralmi sokszínűsége adja. Ha valamelyik előremutató lépés (technológiai újítás, szervezeti átalakítás stb.) elől egyik vagy másik ország vagy fejedelemség elzárkózott, a másik, vagy harmadik végrehajtotta azt, végül is az elzárkózóknak is előbb-utóbb igyekezniük kellett utolérni az utóbbiakat, hogy le nem maradjanak. Erre számos példát lehetne hozni, de magának Kolumbusznak a vállalkozása is jellemző erre, akinek csak az ötödik országban (uralkodónál) sikerült támogatást szereznie expedíciójához. Négy alkalommal a különböző uralkodók elutasították. Ahogy viszont Spanyolország kezdte küldeni Kolumbusz után Amerikába a felfedezőket, gyarmatosítókat, hamarosan további európai országok kapcsolódtak be a folyamatba és nemcsak Amerika irányában.

Európa sokszínűségéhez ugyanakkor kétségtelenül hozzájárult földrajzi tagoltsága, partvonalának szeszélyes vonala (félszigetek, szigetek), ami ugyancsak a környezeti tényezők szerepét mutatja.

Megválaszolandó kérdés még az is, hogyan vált „vezető erővé” a világon az utolsó félezred évben Nyugat-Európa, és, hogy vesztette el jelentőségét a „Termékeny Félhold”, azaz lényegében a Közel-Kelet. Az előadott magyarázat szerint az

utóbbi terület társadalmi mintegy „ökológiai öngyilkosságot” követtek el az erdőirtással, azzal, hogy a talajeróziót nem akadályozták meg, és így a terület fokozatosan sivatagos, félsivatagos, szikes földdé vált. A „fókusz” pedig lassan egyre nyugatabbra tolódott: először a félszigetekre és szigetekre, ahol a görög kultúra fejlődött ki, majd Róma, végül Nyugat-Európa lett a központ.

A könyv 19 fejezete különben – amelyhez elő- és utószó, valamint tárgymutató csatlakozik – négy részre tagozódik. A fejezetek közül egy-egy külön-külön Kínának, Afrikának, Ausztráliának és Új-Guineának, valamint Polinéziának van szentelve.

Érdemes megemlíteni, hogy a könyvben egy figyelemreméltó félmondat szerepel rólunk magyarokról, éspedig a következő „...egyetlen nomád ázsiai népnek sem sikerült megvetnie a lábát Nyugat-Európában a magyar pusztákon túl”. (419. o.)

Végül ide kívánczok befejezőképpen az Utószóból a következő megállapítás. „Az összes földrész 13000 éves történelmét egy 400 oldalas könyvbe összesűríteni annyit jelent, hogy egy oldalra átlagosan egy-egy kontinens 150 éves történelme jut, ezért a könyv szokatlanul tömör és leegyszerűsített lesz. E tömörítésnek azonban egy jó oldala is van: az egyes régiók hosszú távú összehasonlítása olyan tudáshoz segít hozzá bennünket, ami egy-egy társadalom rövid távú tanulmányozásával nem szerezhető meg”. (410. o.)

Nem kétséges, hogy a történelemnek a szerző által bemutatott megközelítése új távlatokat nyit és feleletet, magyarázatot ad számos és a történettudomány által eddig megválaszolatlan kérdésre. A recenzensnek, aki a biológiában járatlan, mégis van egy alapvető kérdése a könyvben bemutatott módszerrel kapcsolatban éspedig az, hogy a történelem, pontosabban a tár-

sadalmak fejlődése szempontjából egyértelműen csak a környezeti hatásokat kell-e figyelembe venni – ahogy az a könyvben

történik – és a genetikának, a mutációknak pedig egyáltalán nincs szerepe?

Berényi Dénes

Magyar tudományos folyóiratok a környező országokban

Szerk. Berényi Dénes. Az MTA MTK Elnöki Bizottságának 11. kiadványa, Budapest, 2005. 72 lap

Az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság és a Debreceni Szemle Alapítvány 2004. évi közös rendezvényén a környező országok magyar tudományos folyóiratainak, pontosabban szerkesztőségeinek találkozáján megfogalmazódott a magyar folyóiratok működtetésének jelentősége az egyetemes magyar tudományosság szempontjából. Megvitathatták a folyóiratok megjelentetése, minőségének biztosítása, terjesztése körüli sarkalatos kérdéseket is. Ezt követően a szervezők egy igen hasznos füzet kiadására vállalkoztak, amely az MTA MTK EB kiadványsorozatában a 11. lett. A füzetben 29 külhoni magyar folyóirat adatait találjuk, ebből 17-ről részletes ismertetőt is. Ez a szám nem fedi a magyar nyelven publikált és rendszeresen, vagy éppen rendszertelenül megjelenő tudományos folyóiratok valós számát, hiszen csak azon időszaki kiadványok adatait közölheték, amelyeket sikerült beszerezni. Legtöbbet regisztráltak Erdélyből, ez mintegy 15 folyóirat, majd a Délvidék következik 9-cel és a Felvidék 5 tudományos lappal.

A tudományos folyóiratok a Magyarországot környező országokban fontos szerepet töltenek be a magyar tudósok kapcsolattartásában, a szakma anyanyelvi művelésében, és a fiatal utánpótlás nevelésében is. Kreativitásuk érdekében a külhonban dolgozó tudósok több lehetőséget használhatnak ki: munkahelyi vagy civil szervezetek kereteit, illetve megpályázott ösztöndíjazási

lehetőségeket. Amennyiben a felsőoktatásban dolgoznak, részben kihasználhatják az állami intézményekben lévő, (legtöbbször támogatáshiányos) kutatási, publikálási lehetőségeket. Ugyanakkor a magyar értelmiségi és szakmai körök kisebb része a magyar önkormányzatokban működő intézmények, városi múzeumok, levéltárak, könyvtárak és művelődési vagy civil szervezetek keretei között kutathat. Publikálási lehetőségeik magyar nyelven munkahelyükön gyakran szűkösek. A magyar értelmiség számára hiánypótló az anyaországi alapítványok, (kisebb állami támogatásban részesülő) civil tudományos szervezetek munkája, mert ezek révén a beszükkült kutatási lehetőségek közepette, alkotási esélyhez jutva újultak meg a kilencvenes években. Probléma azért még akad: hiányos az infrastruktúra, nincsenek állandó gazdasági alapok, akadozik a kapcsolattartás a világgal.

A folyóiratkiadás területén elsősorban a társadalomtudományi kiadványok azok, amelyekre a magyar tudósok és értelmiségiek igényt tartanak. A füzetben 18 társadalomtudományi szaklap van megemlítve, amelyek között az erdélyiek vezetnek (11), hiszen ott az egyes periodikák a tudományágak szerint is megkülönböztethetők: szociológia, pszichológia, közgazdaságtan, műszaki tudományok, medicina stb. A többi országban a különböző társadalomtudományok vegyesen jelentkeznek egy-egy folyó-

sadalmak fejlődése szempontjából egyértelműen csak a környezeti hatásokat kell-e figyelembe venni – ahogy az a könyvben

történik – és a genetikának, a mutációknak pedig egyáltalán nincs szerepe?

Berényi Dénes

Magyar tudományos folyóiratok a környező országokban

Szerk. Berényi Dénes. Az MTA MTK Elnöki Bizottságának 11. kiadványa, Budapest, 2005. 72 lap

Az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság és a Debreceni Szemle Alapítvány 2004. évi közös rendezvényén a környező országok magyar tudományos folyóiratainak, pontosabban szerkesztőségeinek találkozáján megfogalmazódott a magyar folyóiratok működtetésének jelentősége az egyetemes magyar tudományosság szempontjából. Megvitathatták a folyóiratok megjelentetése, minőségének biztosítása, terjesztése körüli sarkalatos kérdéseket is. Ezt követően a szervezők egy igen hasznos füzet kiadására vállalkoztak, amely az MTA MTK EB kiadványsorozatában a 11. lett. A füzetben 29 külhoni magyar folyóirat adatait találjuk, ebből 17-ről részletes ismertetőt is. Ez a szám nem fedi a magyar nyelven publikált és rendszeresen, vagy éppen rendszertelenül megjelenő tudományos folyóiratok valós számát, hiszen csak azon időszaki kiadványok adatait közölheték, amelyeket sikerült beszerezni. Legtöbbet regisztráltak Erdélyből, ez mintegy 15 folyóirat, majd a Délvidék következik 9-cel és a Felvidék 5 tudományos lappal.

A tudományos folyóiratok a Magyarországot környező országokban fontos szerepet töltenek be a magyar tudósok kapcsolattartásában, a szakma anyanyelvi művelésében, és a fiatal utánpótlás nevelésében is. Kreativitásuk érdekében a külhonban dolgozó tudósok több lehetőséget használhatnak ki: munkahelyi vagy civil szervezetek kereteit, illetve megpályázott ösztöndíjazási

lehetőségeket. Amennyiben a felsőoktatásban dolgoznak, részben kihasználhatják az állami intézményekben lévő, (legtöbbször támogatáshiányos) kutatási, publikálási lehetőségeket. Ugyanakkor a magyar értelmiségi és szakmai körök kisebb része a magyar önkormányzatokban működő intézmények, városi múzeumok, levéltárak, könyvtárak és művelődési vagy civil szervezetek keretei között kutathat. Publikálási lehetőségeik magyar nyelven munkahelyükön gyakran szűkösek. A magyar értelmiség számára hiánypótló az anyaországi alapítványok, (kisebb állami támogatásban részesülő) civil tudományos szervezetek munkája, mert ezek révén a beszükkült kutatási lehetőségek közepette, alkotási esélyhez jutva újultak meg a kilencvenes években. Probléma azért még akad: hiányos az infrastruktúra, nincsenek állandó gazdasági alapok, akadozik a kapcsolattartás a világgal.

A folyóiratkiadás területén elsősorban a társadalomtudományi kiadványok azok, amelyekre a magyar tudósok és értelmiségiek igényt tartanak. A füzetben 18 társadalomtudományi szaklap van megemlítve, amelyek között az erdélyiek vezetnek (11), hiszen ott az egyes periodikák a tudományágak szerint is megkülönböztethetők: szociológia, pszichológia, közgazdaságtan, műszaki tudományok, medicina stb. A többi országban a különböző társadalomtudományok vegyesen jelentkeznek egy-egy folyó-

iratban vagy tematikus számban. Szlovákia magyarságának körében 4 ilyen lap van, míg a Vajdaságban 3. Az irodalmi-művészeti folyóiratok száma 5 (főleg a Vajdaságból és Erdélyből), a történelmi-honismereti-ből (muzeológiát is magába foglalva) 3, majd a néprajzi-etnológiai folyóiratokból 2 (Erdély, Felvidék), végül a természettudományiakból szintén kettő (egy műszaki és egy orvosi Erdélyből) jelenik meg a füzetben.

A füzetben közölt ismertetőik alapján a legtöbb tudományos folyóirat a kilencvenes években indult újtárra. Romániában és Szlovákiában a rendszerváltással párhuzamosan kaptak esélyt az egyes tudományos magyar kiadványok. Alapítóik főleg helybéli tudományos intézmények, katedrák vagy civil szervezetek. Néhány társadalomtudományi szakfolyóirat a Vajdaságban már a titói időszakban is létezett (Híd, Létünk, Üzenet, Hungarológiai Közlemények, Tanulmányok/Studije), ugyanígy Romániában is több lap a régmúltra tekint vissza, de rendszeresen a 90-es évek óta jelenik meg: Erdélyi Múzeum Közölny, Erdélyi Pszichológiai Szemle, Magyar Kisebbség, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Az egy évtizede megjelenő lapok a körük tömörülő kutatók, egyetemi tanárok alkotó munkájának bővülését bizonyítják: Erdélyi Pszichológiai Szemle, Erdélyi Társadalom, Közgazdász Fórum, Firka folyóiratok Kolozsvárról, vagy a Pont Társadalomtudományi Folyóirat Komáromból.

A folyóiratok több forrásból igyekeznek megszerezni a szükséges anyagi forrásokat. Főleg alapítványokra támaszkodnak, de jó néhány élvez állami támogatást is, vagy otthoni (minisztériumi, akadémiai) vagy pedig magyarországi forrásból. Az alapítványok közül említésre méltó Budapestről az Illyés Közalapítvány, az Arany János Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alapprogram. Kevesebben tudnak saját eszközeikre,

vagy az alapító intézményi, illetve önkormányzati forrásokra támaszkodni. Példányszámuk tekintetében a helyzet tarka. A 200-as példányszámú, főleg irodalmi lapok (például a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Kolozsvár; a Hungarológiai Közlemények, Újvidék) mellett ott vannak a 300–500 példányszámban megjelenő történelmi, néprajzi és szűk szaktudományágakhoz kapcsolódó kiadványok (például a Magyar Kisebbség, Kolozsvár), majd a 800–1000 példányszámúak (például a Forum Társadalomtudományi Szemle, Somorja és a Gömörország, Rimaszombat) amelyek vegyes társadalomtudományú kutatásokról számolnak be. A legtöbb tudományos folyóirat negyedévenként jelenik meg, de néhány – támogatás hiányában – még ritkábban.

A Magyar Tudományos Akadémia füzetét forgatva már nem merül fel bennem az a kérdés, hogy szükség van-e ma magyar nyelvű tudományos folyóiratokra a határon túli régiókban. Egyértelműen fontos a magyar szaknyelv ápolása ott, ahol az anyanyelvű oktatásnak akadályai vannak, ahol a magyar irodalom és újságírás, honismereti és szociológiai tanulmányok is a nemzet megmaradását, a magyar szellemiséget táplálják. Másrészt rendkívül fontos egy-egy magyar érdekeltégű intézet, vagy civil, művelődési szervezet megmaradásához, hogy az időszakos kiadványokban tájékoztató anyagot adjanak ki működésükről. Fontos képet kapunk a tudományos műhelymunkákról, amiket az egyes szakavatott, szülőföldjükön élő és dolgozó magyar tudósok, vagy éppen fiatal, szárnyukat bontogató, az utánpótlást biztosító tanítványok végeznek.

A tudományos ismeretek közlése magyarul éppen olyan fontos, mint angolul vagy franciául, hiszen ez által a magyar-magyar kapcsolatokat segítjük elő, újabb közös projektumok kidolgozásának adunk lehetőséget. Az anyaországi és a külföldi testvérintézmények együttműködése jelen-

tős lenne nem csak közös konferenciákon, de közös tudományos szaklapok publikálásakor is. Mindenesetre, a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága felismerte annak a fontosságát, hogy a külhoni magyar

tudományos műhelyek és lapok együttműködése nemzetünk oktatási szintjének felemelkedését szolgálja.

Gábrity Molnár Irén

Kozári Monika: A dualista rendszer (1867–1918)

Pannonica Kiadó, Budapest, 2005. 319 lap

A történelem népszerűsítését könyvsorozatok formájában elképzelő és megvalósító kiadó, a Pannonica a közelmúltban új tematikus sorozatát, a *Modern magyar politikai rendszereket* indította útjára. Feltehetően a szerkesztő érdeme, hogy a kiadó ezúttal olyan köteteket jelentet meg, amelyek túllépnek a tudományos népszerűsítés elvárásain, szakmai érdeklődésre is számíthatnak, és mint kézikönyvek széles olvasói kör igényeit elégíthetik ki. Azért is figyelemkeltő a vállalkozás, mert hasonló kiadvány, amely tanulmányok formájában mutatta be a modern államszervezeteket, közigazgatási és törvénykezési szisztémákat, több mint negyedszázada jelent meg (Pölöskei Ferenc, Ránki György szerkesztette, *A magyarországi polgári államrendszerek* Budapest, Tankönyvkiadó, 1981). Történettudományi, állam- és jogtörténeti tankönyvek persze azóta is készültek, de a politikai rendszerek tematikus, politológiai szempontokat is felvonultató bemutatása időszerűvé vált, hisz folyamatosan születnek új kutatási eredmények, amik által világosabban látjuk az egyes korok politikai viszonyait és az azok közötti kontinuitást.

Mivel a sorozat nem szánt külön kötetet az első modern magyar politikai rendszernek, a rövid életű, de a magyar alkotmányos fejlődésben nagyon fontos szerepet betöltő 1848–49-es parlamentarizmus-

nak, az első kötetnek kell az előzményekre is kitérnie. A szerző, Kozári Monika, számos a korszak politikatörténetével foglalkozó kitűnő szaktanulmány és a Tisza Kálmán pályáját elemző terjedelmes monográfia írója, ezt a szempontot sosem téveszti szem elől, hisz igyekszik az egyes intézményeket történetiségükben bemutatni, sőt nem csupán negyvennyolcas előzményeiket tárja fel, hanem többször még a rendi korszakra is visszatekint. A kötetben erőteljesen érvényesül a történeti nézőpont, s bár tárgya egy politikai struktúra bemutatása, mégsem lesz az leíró jellegű, azért sem, mert a félévszázados korszakban, még ha az rugalmatlannak, statikusnak is tűnik utólag, számos intézmény megváltozott. A szerzőt olykor-olykor ez a történeti látásmód el is ragadja, előfordul, hogy nagyobb teret szentel egy intézmény előtörténetének, a megformálását övező vitáknak, mint magának az intézmény bemutatásának, működése leírásának. Ugyanakkor ennek a szerzői megközelítésnek az érdeme, hogy több esetben kitekintést is nyújt, jelzi, hogy egy-egy intézmény miként él tovább a következő korszak(ok)ban.

A dualizmus pontosabb megismerését számos politikai diskurzus terhelte meg, épp ezért történetírásunkban is sok vitára adott okot. Az ellentétek főként a közjogi és politikai kérdések megítélésében ala-

tős lenne nem csak közös konferenciákon, de közös tudományos szaklapok publikálásakor is. Mindenesetre, a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága felismerte annak a fontosságát, hogy a külhoni magyar

tudományos műhelyek és lapok együttműködése nemzetünk oktatási szintjének felemelkedését szolgálja.

Gábrity Molnár Irén

Kozári Monika: A dualista rendszer (1867–1918)

Pannonica Kiadó, Budapest, 2005. 319 lap

A történelem népszerűsítését könyvsorozatok formájában elképzelő és megvalósító kiadó, a Pannonica a közelmúltban új tematikus sorozatát, a *Modern magyar politikai rendszereket* indította útjára. Feltehetően a szerkesztő érdeme, hogy a kiadó ezúttal olyan köteteket jelentet meg, amelyek túllépnek a tudományos népszerűsítés elvárásain, szakmai érdeklődésre is számíthatnak, és mint kézikönyvek széles olvasói kör igényeit elégíthetik ki. Azért is figyelemkeltő a vállalkozás, mert hasonló kiadvány, amely tanulmányok formájában mutatta be a modern államszervezeteket, közigazgatási és törvénykezési szisztémákat, több mint negyedszázada jelent meg (Pölöskei Ferenc, Ránki György szerkesztette, *A magyarországi polgári államrendszerek* Budapest, Tankönyvkiadó, 1981). Történettudományi, állam- és jogtörténeti tankönyvek persze azóta is készültek, de a politikai rendszerek tematikus, politológiai szempontokat is felvonultató bemutatása időszerűvé vált, hisz folyamatosan születnek új kutatási eredmények, amik által világosabban látjuk az egyes korok politikai viszonyait és az azok közötti kontinuitást.

Mivel a sorozat nem szánt külön kötetet az első modern magyar politikai rendszernek, a rövid életű, de a magyar alkotmányos fejlődésben nagyon fontos szerepet betöltő 1848–49-es parlamentarizmus-

nak, az első kötetnek kell az előzményekre is kitérnie. A szerző, Kozári Monika, számos a korszak politikatörténetével foglalkozó kitűnő szaktanulmány és a Tisza Kálmán pályáját elemző terjedelmes monográfia írója, ezt a szempontot sosem téveszti szem elől, hisz igyekszik az egyes intézményeket történetiségükben bemutatni, sőt nem csupán negyvennyolcas előzményeiket tárja fel, hanem többször még a rendi korszakra is visszatekint. A kötetben erőteljesen érvényesül a történeti nézőpont, s bár tárgya egy politikai struktúra bemutatása, mégsem lesz az leíró jellegű, azért sem, mert a félévszázados korszakban, még ha az rugalmatlannak, statikusnak is tűnik utólag, számos intézmény megváltozott. A szerzőt olykor-olykor ez a történeti látásmód el is ragadja, előfordul, hogy nagyobb teret szentel egy intézmény előtörténetének, a megformálását övező vitáknak, mint magának az intézmény bemutatásának, működése leírásának. Ugyanakkor ennek a szerzői megközelítésnek az érdeme, hogy több esetben kitekintést is nyújt, jelzi, hogy egy-egy intézmény miként él tovább a következő korszak(ok)ban.

A dualizmus pontosabb megismerését számos politikai diskurzus terhelte meg, épp ezért történetírásunkban is sok vitára adott okot. Az ellentétek főként a közjogi és politikai kérdések megítélésében ala-

kultak ki. Ma már ezeket a problémákat a közös intézmények működését feltáró és a közösség jellegét elemző kutatások eredményeként tisztábban és kevésbé elfogultan látjuk. Ez a szemlélet jellemzi Kozári Monikát is, aki az újabb kutatások fényében pontosan írja le a közös intézményeket és ügyeket, sőt a könyve bevezetőjében jelzett megközelítés szerint a másik fél szempontjait is mérlegeli. Ezt a későbbiekben is érvényesíti, szakít az összefoglaló munkákban megszokott „belső” nézőponttal, s gyakran kitekint az ausztriai intézményekre is.

A közösség bemutatásánál a szerző nagy tárgyismerettel és körültekintően jár el, érdekes elemzések révén tárul fel az a kapcsolat, amely a két ország alapvető politikai viszonyait határozta meg. Csupán azt tartom kérdésesnek, hogy *A dualista államszervezet* ismertető fejezetben miért csak a közös ügyekről szól, s miért kell a közös intézményeket egy másik fejezetben tárgyalnia. A közös intézmények, épp azért, mert új elemként jelentek meg a hatalmi rendszerben, mindig vita tárgyát képezték. A szerző erre is tekintettel van bemutatásuknál, igaz a korabeli közös minisztertanács elnevezés helyett, inkább a mai értelmezéshez közelebb álló közös kormány mellett foglal állást. Bár a két fogalmat akár szinonimnak is tekinthetjük, mégis úgy vélem, hogy a minisztertanács elnevezés jobban tükrözi az intézmény jellegét, hiszen hiányzott e miniszterek kollektív (nem egyéni) felelőssége, nem képezték hatóságot, nem rendelkeztek, nem is voltak olyan közegek, amik felé azt tehetnék volna, s döntéseiket is, ha egyáltalán erőltették azt, elsősorban konszenzusos formában alakították ki. Ebben a fejezetben érdekes részleteket tudhatunk meg az állampolgárság szabályozásáról és a külföldre történő távozás feltételeiről is.

A közösség bemutatása után a magyar politikai intézmények analizését nyújtja Kozári Monika. Izgalmas világként tárul fel a politika kulisszái, pontosan látjuk a választójog alakulását, a képviselők jogosítványait, a házszabályok körül kialakult vitákat, azok módosításait és a pártpolitizálás lehetőségeit. Részletes áttekintést kapunk a dualizmus korának pártszerveződéseiről és a pártok alakulásáról, a sorból csak néhány frakció hiányzik, illetve a kormánypártként is működő 48-as Alkotmánpárt. Mivel a törvények egyre nagyobb szerepet töltek be a normaalkotásban, így a parlament politikai súlya is jelentőssé vált, szívesen olvastunk volna a törvények előkészítéséről is, hisz az nem volt problémátlan a dualizmus korában.

Már a parlamenti politikát bemutató részeknél érzékeltetni lehet a kormány szerepének növekedését. A minisztertanácsról szóló fejezetben ezt a szerző részletesebben is kifejti, s megtudjuk, hogy a kormány egy masszív kormánypárton keresztül irányítani tudta a törvényhozást. Másrészt arról is szó van, hogy elvileg rendeletet a minisztertanács, annak elnöke vagy a miniszter csak törvényi felhatalmazás alapján adhatott ki, a dualizmusban mégis mind jobban kiterjedt a rendeletalkotás köre, így a kormány olyan ügyekben is szabályozott, ahol a parlament nem hozott törvényt.

Alap kutatásai révén Kozári Monika sok új információt tár elénk a minisztertanács működéséről, s e kérdéskörben munkája meghaladja a különböző összefoglalásokat. Az természetes, hogy Tisza Kálmán politikai módszerei nagy hangsúlyt kapnak e fejezetben, hisz a kormányzat igazán az ő tevékenysége révén stabilizálódott. Azonban némi aránytalanság is keletkezik, hisz kevesebb szó esik a Tiszát megelőző és az őt követő kormányzati

módszerekről. Ez nem csupán azért sajnálatos, mert például a deák-párti kormányokra, főként Lónyay miniszterelnökségére az újabb szakirodalomból is nyerhetünk ismereteket, hanem azért is, mert Lónyay kormányzati módszereivel némiképp Tiszát előlegezte, csak éppen sikertelennek bizonyult abban.

Rendkívül részletes és terjedelmes fejezetet szentel a szerző a közigazgatásnak, sőt a szakigazgatás rendszerébe külön is betekintést nyújt. A történeti összefoglalások általában kevés figyelmet fordítanak ezekre a kérdésekre, pedig a közigazgatás a korszak egyik legfontosabb problematikája volt. Össze kellett egyeztetni a felelős kormány intézményét a hagyományosan széles megyei (törvényhatósági) autonómiával, azért is, mert mindjárt a kiegyezés után hatásköri konfliktus alakult ki a két intézmény között. Kozári Monika a kérdés körül kialakult vitákat és azok gyökereit szemléletesen mutatja be, politikai szempontból is fontos problémákat tár fel, igaz talán még jobban kibonthatta volna, hogy mit jelent a kormány és a megye kiegyezése. Úgy vélem a dualizmus alapvető politikai viszonyainak, vagyis annak, hogy túl erős maradt a királyi hatalom, ami csorbította a parlament jogkörét, tehát szűkítette az ország autonómiáját, következménye, hogy megnőtt a kormány hatalma nemcsak a parlamenttel szemben, mint azt az előbbieken láttuk, hanem az önkormányzatokkal szemben is. A törvényhatóság nem rendelkezhetett nagyobb önállósággal a kormánnyal szemben, mint amennyivel a kormány rendelkezett az uralkodóval szemben. Ebből következett aztán az autonómiák folyamatos szűkítése a dualizmus során. Lehet persze dicsérni az igazgatás szakszerűbbé és professzionálisabbá válását, főként egy modernizációt, felzárkózást preferáló rendszer kap-

csán, de épp akkora veszteségek is keletkeztek, amikor szűkült az öngazgatás, az állampolgári részvétel köre. S itt nem csupán a politikai szabadság sérüléséről van szó, hanem sérül(het)tek, legalábbis nem bővültek az egyéni, ha tetszik az állampolgári jogok körei sem. Egy korábbi fejezetben szó volt a nemzetiségek jogairól, de a többi közösségi és egyéni szabadságjogra is ki kellett volna az összefoglalásnak térnie.

Az szinte természetes, hogy a közigazgatással foglalkozó rész is Tisza Kálmán-centrikus, hisz számos közigazgatási reformot készített elő és hajtott végre. Azonban itt részletesebb ismereteket kapunk a modern közigazgatást megalapozó időszakról és a későbbi kormányok törekvéseiről is. Fontosnak tartom, hogy a szerző külön is szólt a közszolgálatról és a tisztviselők képzettségéről, mindez az igazgatási apparátus szakszerűbbé válásának nélkülözhetetlen kelléke volt. Az újabb kutatások alapján nem tartható az igazgatási apparátus teljes leminősítése sem, mint azt egy-egy korábbi szakmunka sugallja, hisz már a rendi korszakban elindult egy szakszerűsödési, professzionalizációs folyamat. Ezzel nyilvánvalóan a szerző is tisztában van, nem véletlen, hogy külön tematikus fejezetben tesz kísérletet a szakigazgatás bemutatására. Ezek az információk szintén meghaladják a kézikönyvek szokványos szintjét. A szakigazgatás legfelsőbb fórumának, a minisztériumnak a szervezetét szerencsésebb lett volna a kormányról szóló fejezet helyett itt tárgyalni.

Az igazságügyi minisztérium bemutatása átvezet a korabeli jogszolgáltatás rendszerének ismertetéséhez, amit a szerző ismételtelen történeti fejlődésében tár az olvasók elé, akiket magabiztosan kalauzol az egyszerűsödő, de még mindig bonyolult törvénykezési szervezetben. Számos, a

jogállam szempontjából nélkülözhetetlen fórumot mutat be, de már kevesebb szó esik a fontosabb jogterületeket összegző anyagi és eljárási jogról, habár az első fejezetben *A magyar jogrendszer*ről szóló részben megemlítette azokat. Igaz, egyik-másik, például a polgári törvénykönyv csak tervezetként született meg a korszakban, de a szerző a közigazgatási részben is nagy gondot fordított a különböző tervezetekre, épp ezért talán nem túlzott elvárás az, hogy ezt a módszert ebben a fejezetben is kövesse.

A könyvben közölt ismereteket térképek és az intézményrendszert bemutató ábra teszi még könnyebben érthetővé, a kézikönyv jellegű használatot pedig a

kormányok felsorolása, irodalomjegyzék és névmutató segíti. Kozári Monika alapkutatásaira támaszkodva a kor politikai viszonyait a tőle megszokott alapossággal ismerteti, így összefoglalása oly gazdag és rendszerezett tárházát nyújtja a korabeli intézményrendszereknek, hogy történeszek mellett jogászok és politológusok is eredményesen használhatják. A kötet szemléletesen mutatja meg, hogy a korban úgy erősödött és professzionizálódott a hatalmi szervezet, hogy közben fontos jogállami intézmények nem, vagy csak késve jelentek meg benne, ami komoly hatással volt a politika társadalomszervező jellegére és hatásfokára is.

Miru György

Társadalmi metszetek – hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon

Szerk.: Kovách Imre. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 533 lap

Nem kis várakozásnak tett eleget a Napvilág Kiadó, amikor nemrégiben megjelentette a Kovách Imre által szerkesztett *Társadalmi metszetek – Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon* című szociológiai tanulmánykötetet. A szerzők névsora illusztris, a már jól ismert kutatók mellett a szociológusok fiatal nemzedékének tagjai is megszólalnak. A kötet, szerzői tudományos alaposságának köszönhetően, gondosan felvázolja a mai magyar társadalom helyzetképét.

A szerzők a nemzetközi és a hazai szakirodalom ismeretében, de mégis áttekinthető és világos stílusban megfogalmazott tanulmánykötete tudományos alapossággal mutatja be a társadalomformáló tényezőket. A kötet első tanulmánya foglal-

kozik a szociológia jelen állapotának felméréseivel, elért eredményeivel és az előtte álló új feladatokkal, amelyek meghatározzák a kutatás jövőbeli irányait is. Az első két fejezet elemzi a rendszerváltozás társadalmi hatásait, foglalkozik az értelmiség mai szerepével, a társadalom átrétegződésével, a fogyasztási csoportok vizsgálatával, a településszerkezet átalakulásával, a szegregáció és a migráció kérdéseivel, a leszakadó szegényrétegek újratermelődésével, az ifjúság helyzetével és az oktatás, iskolarendszer átalakulása által felvetett problémákkal. Külön fejezetbe gyűjtötték azokat a tanulmányokat, amelyek új megközelítési szempontokat tartalmaznak. Az *Új megközelítések* fejezete elemzi a kapcsolathálózati erőforrások és a fogyasztási miliók társadalmi struktúrára

jogállam szempontjából nélkülözhetetlen fórumot mutat be, de már kevesebb szó esik a fontosabb jogterületeket összegző anyagi és eljárási jogról, habár az első fejezetben *A magyar jogrendszer*ről szóló részben megemlítette azokat. Igaz, egyik-másik, például a polgári törvénykönyv csak tervezetként született meg a korszakban, de a szerző a közigazgatási részben is nagy gondot fordított a különböző tervezetekre, épp ezért talán nem túlzott elvárás az, hogy ezt a módszert ebben a fejezetben is kövesse.

A könyvben közölt ismereteket térképek és az intézményrendszert bemutató ábra teszi még könnyebben érthetővé, a kézikönyv jellegű használatot pedig a

kormányok felsorolása, irodalomjegyzék és névmutató segíti. Kozári Monika alapkutatásaira támaszkodva a kor politikai viszonyait a tőle megszokott alapossággal ismerteti, így összefoglalása oly gazdag és rendszerezett tárházát nyújtja a korabeli intézményrendszereknek, hogy történeszek mellett jogászok és politológusok is eredményesen használhatják. A kötet szemléletesen mutatja meg, hogy a korban úgy erősödött és professzionizálódott a hatalmi szervezet, hogy közben fontos jogállami intézmények nem, vagy csak késve jelentek meg benne, ami komoly hatással volt a politika társadalomszervező jellegére és hatásfokára is.

Miru György

Társadalmi metszetek – hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon

Szerk.: Kovách Imre. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 533 lap

Nem kis várakozásnak tett eleget a Napvilág Kiadó, amikor nemrégiben megjelentette a Kovách Imre által szerkesztett *Társadalmi metszetek – Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon* című szociológiai tanulmánykötetet. A szerzők névsora illusztris, a már jól ismert kutatók mellett a szociológusok fiatal nemzedékének tagjai is megszólalnak. A kötet, szerzői tudományos alaposságának köszönhetően, gondosan felvázolja a mai magyar társadalom helyzetképét.

A szerzők a nemzetközi és a hazai szakirodalom ismeretében, de mégis áttekinthető és világos stílusban megfogalmazott tanulmánykötete tudományos alapossággal mutatja be a társadalomformáló tényezőket. A kötet első tanulmánya foglal-

kozik a szociológia jelen állapotának felmérésével, elért eredményeivel és az előtte álló új feladatokkal, amelyek meghatározzák a kutatás jövőbeli irányait is. Az első két fejezet elemzi a rendszerváltozás társadalmi hatásait, foglalkozik az értelmiség mai szerepével, a társadalom átrétegződésével, a fogyasztási csoportok vizsgálatával, a településszerkezet átalakulásával, a szegregáció és a migráció kérdéseivel, a leszakadó szegényrétegek újratermelődésével, az ifjúság helyzetével és az oktatás, iskolarendszer átalakulása által felvetett problémákkal. Külön fejezetbe gyűjtötték azokat a tanulmányokat, amelyek új megközelítési szempontokat tartalmaznak. Az *Új megközelítések* fejezete elemzi a kapcsolathálózati erőforrások és a fogyasztási miliók társadalmi struktúrára

gyakorolt hatását, az újonnan megjelent kereskedelmi média szerepét a tudatformálásban, valamint a családon belüli munkamegosztás változásait. A következő fejezet a magyarországi újkapitalizmus hatalmi szerkezetét, a politikai értékválasztásokat, a politika társadalomformáló hatását és az érdekérvényesítés lehetőségeit mutatja be. Az utolsó fejezet foglalkozik az elit és a társadalom kapcsolatával, a piacgazdaság kialakulásának szakaszaival, a kisvállalkozók és a nagyvállalatok kapcsolatával, valamint a társadalmi struktúra és a szegénység vizsgálatával.

A könyv egyszerre szolgálja a tudományos igények kielégítését, de a széleskörű ismeretterjesztést is. A kötet segítségével a tudományos alapokkal kevésbé rendelkező érdeklődő is több, rendszerezettebb és kézzelfoghatóbb információt szerezhet a mai magyar társadalom állapotáról, mint amire a mindennapi tapasztalatok lehetőséget nyújtanak. A gondosan válogatott bibliográfia, a gazdag jegyzetanyag, a hazai és a nemzetközi szakirodalom különböző elméleteire vonatkozó hivatkozások megfontolt tudományos problémaérzékenységre vallanak, s ezzel a kötet a legkomolyabb szakmai elvárásoknak is eleget tesz, és ezen túlmenően segítséget nyújt további kutatások folytatásához.

A szerzők nem titkolt célja a helyzetkép felvázolásán túl az volt, hogy egyfajta paradigmaváltást sürgessenek a rendszerváltozás utáni társadalom szerkezeti és működési sajátosságainak megértésében. De szükséges-e a szociológiának 10–15 évenként új és új paradigmák felé fordulni – teszi fel a kérdést Némédi Dénes.¹ A szociológia nem függetlenítheti magát a társadalomban lejátszódó változásoktól,

hiszen elsődleges feladata a társadalom leírása, a társadalmi folyamatok elemzése. Ezért változnia kell a tudománynak is, hogy megfelelő képet nyújthasson vizsgálatának tárgyáról. A kötet talán éppen ezért szakmai önvizsgálattal kezdődik. A Kovách–Kuczi–Jókuthy szerzőhármás a struktúra, osztály- és rétegződéskutatások helyzetéről, valamint megújításának szükségességéről írt tanulmányt, amely a hagyományos paradigma bemutatásán túl felvázolja a paradigmaváltás indokait is.

Kísérletek a hagyományos paradigma megújítására már a kilencvenes években is voltak, de nem jártak számottevő sikerrel. A paradigmaváltás elmaradásának szociológiai történeti, hatalmi, intézményi és értelmiségtörténeti okait elemzi Kuczi Tibor, Kovách Imre és Kristóf Luca a kötet második tanulmányában.

A magyar társadalom az elmúlt másfél évtizedben sokat változott. Ehhez nagyban hozzájárult a kilencvenes években lezajlott politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltás. A rendszerváltás mindig gyökeres változást jelent, ami a társadalom egészét érinti. Nemcsak átformálni vagy javítani akarja a már bevált vagy kevésbé bevált modellt, hanem teljesen megváltoztatni. Magyarországon rendszerváltásból nem volt hiány, Laki László a kötetben található tanulmányában hármát is megemlít a 20. századi rendszerváltozásokból (1919-ben a Tanácsköztársaság, majd a második világháború után egy kapitalizmus-szocializmus csere, végül pedig a nyolcvanas-kilencvenes évek szocializmus-kapitalizmus cseréje). Ebből a szempontból semmiképpen nem tekinthető sikeresnek hazánk fejlődése, hiszen időről-időre gyors, gyakran gazdasági és társadalmi szempontból megalapozatlan változások következtek be, melyek törést okoztak fejlődésének történelmi folytonosságában. A legutóbbi

¹ Némédi Dénes, 2000. A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 10. évf., 2. sz., 3–16.

rendszer váltás súlyos társadalmi következményei egyre nagyobb problémát jelentenek, de ez a politikai eliteket még mindig nem vezette rá a probléma újragondolására és hatékony alternatívák keresésére.

A társadalom tehát gyökeresen megváltozott, ennek ellenére a szociológia még mindig a hagyományos szempontok szerint közelíti meg. A hagyományos paradigmáról a legteljesebb könyvet Ferge Zsuzsa írta, aki e kötet utolsó tanulmányában szintén a módszer megújításáért érvel. Megállapítja, hogy a munkajelleg-csoportok szerepe ugyan csökkent, mégsem veszítették el strukturáló érvényüket. A jelen folyamatai azonban már nem vagy csak egyoldalúan írhatók le a foglalkozáson alapuló, hierarchikus rétegződés elmélettel. Ezért szükséges új szempontok figyelembevétele is.

Fontos része a kötetnek Bukodi Erzsébet tanulmánya, amely a hagyományos paradigma módszereivel, de a megújítás igényével vizsgálja a magyar társadalom rétegződését. Az elemzés számos új eredményt hozott a rétegződés szempontjából és az új rétegződésmodell valószínűleg a hagyományos paradigma legteljesebb kísérlete, amely az új megközelítések egy részét is érvényesíti. Eredményei nem mondanak ellent Szalai politikai-hatalmi közelítésű struktúramodelljének, pedig módszereik és elméleti hátterük is különböző. Tanulmányában Bukodi az individualizációs tételt is teszteli.

A hatalmi érdek és társadalomszerkezet összefüggéseit értelmezi Szalai Erzsébet tanulmánya a munkások és tőkésék érdekviszonyairól. Elemzése rávilágít arra, hogy miközben a „uralkodó” hatalmi elit egyre inkább érvényesíteni tudja érdekeit, addig az „alávetett” többség ettől még nagyon távol áll, hiszen egyelőre még osztályá sem tud formálódni. A gazdasági

elit tulajdonképpen ennek köszönheti szilárd hatalmi pozícióját. Neumann László a béralku rendszerével mutatja be az érdekérvényesítés intézményes formáját. A poszt-szocialista érdekérvényesítési intézmények működési alapvonásai a decentralizált kollektív alku, a szakszervezet nélküli munkahelyek térnyerése és az individualizáció hosszabb távra rögzítik a gyenge érdekérvényesítési lehetőségeket, az uniós elvek lassú terjedése ellenére.

Kovács Imre és Nagy Kalamász Ildikó tanulmánya a társadalmi és a területi egyenlőtlenségekről szól. A rendszer váltás utáni településszerkezeti változások a nyugat-európaihoz hasonlóan mentek végbe, ami Budapest és néhány nagy- és közép város fejlődését illeti. Összességében azonban megállapítható, hogy az ország a poszt-szocialista demográfiai fordulat és a vidék paraszttalanítása következtében súlyos társadalmi és térszerkezeti problémákkal küzd.

Leginkább a tőkétől, illetve annak meglététől vagy hiányától függ, hogy mihez juthat hozzá az ember, milyenek az életésélyei. Részben ez csoportosítja a társadalom tagjait. A gazdasági tőke mellett azonban mind jobban felértékelődik a szerepe két speciális tőkefajtának, a kulturális és a társadalmi tőkének. Ehhez a témakörhöz kapcsolódik Gázsó Ferenc és Laki László tanulmánya. Az előbbi az iskola-rendszer, az utóbbi tanulmány pedig az ifjúság rétegződése alapján mutatja be a hatalom és társadalom kapcsolatát. Ma az oktatási rendszer egyszerre képezi le és termeli újra a polarizálódó társadalmi szerkezetet. Az anyagi és kulturális tőkével nem rendelkezők ugyanis esélytelenek a tudásszerzés versenyében és a társadalmi mobilitás területén. Az ifjúság nem egységes társadalmi csoport. A növekvő társadalmi különbségek az oktatási rendszer minden szintjén érvényesülnek. A fiatalok

munkaerő-piaci helyzetének romlása következtében egyre inkább kitolódik a pályakezdés, az önálló életkezdés ideje. Ezzel egyidejűleg megnövekszik az iskolában töltött idő, ami nem kis terhet ró a családokra.

Fogyasztói társadalomban élünk, ezért a másik rendező elv a piac. A mai ember életét az formálja, ahogyan kialakítja fogyasztási szokásait. A fogyasztásnak rétegeképző szerepe van, még akkor is, ha ez a hatás csak közvetve és a hagyományos rétegeképzőktől vagy az életkortól nehezen elválasztható módon érvényesül is. A kötet tanulmányai is foglalkoznak a fogyasztási szokások rétegeképző szerepével. Például Csíte András, Kovách Imre és Kristóf Luca két időpont médiafogyasztási adatai alapján mutatja ki a különböző fogyasztási miliók megjelenését.

A kötetben helyet kaptak az új megközelítések is. Az előbb említett tanulmány mellett még további négy elemzi a magyar társadalom új strukturáló folyamatait. Angelusz Róbert és Tardos Róbert a kapcsolati hálók és a társadalom strukturálódásának összefüggéseiről megállapítja, hogy a kapcsolati hálók mint erőforrások egyre erőteljesebb strukturáló tényezőnek bizonyulnak. Csigó Péter a kereskedelmi média társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésére gyakorolt hatását az internettel kapcsolatos preferenciák vizsgálatával elemzi. A kereskedelmi média Magyarországon beindította az individualizációs folyamatokat azáltal, hogy létrehoz egy mediatizált nyilvánosságot, ami minden médiafogyasztó számára elérhető és nagyban meghatározza fogyasztói értékviselkedését. A szerző azzal érvel, hogy a magyar társadalmi egyenlőtlenségek megértése ma sem lehetséges a klasszikus rétegződésmodellek megkerülésével, ugyanakkor kijelenti azt is, hogy a népszerű média hatással van a fogyasztói individualizáció mellett a társadalmi egyen-

lőtlenségek újratermelésére, felülírva ezzel a hagyományos társadalomszerkezetet.

Hack József a politikai kötődés rétegeképző szerepét látja a fogyasztáshoz hasonlóknak. Megállapítja, hogy a politikai preferenciák hatással vannak a személyes anyagi helyzet értékelésére, s még inkább az anyagi várakozásokra.

Csurgó Bernadett és Megyesi G. Boldizsár tanulmánya a családon belüli döntések, a munkamegosztás és a családszerkezet változásairól ad képet. A nők és a férfiak családon belüli viszonyait egyértelműen befolyásolja a párok iskolai végzettsége, foglalkozási és jövedelmi státusza, valamint a településszerkezet. A tradicionális munkamegosztás azonban még ma is él, vannak ugyan „emancipációs” törekvések, de ezek osztálytársadalmi ereje nem számottevő. A nők többsége elfogadja a tradicionális nemi szerepeket.

A rendszerváltással új társadalmi csoportok jöttek létre és erősödtek meg, megnöttek az egyes társadalmi csoportok közti vagyoni és egyéb különbségek, „az egyes társadalmi helyzetek új társadalomszerkezeti összefüggéseket hordoznak. Kuczsi Tibor a több százézes tömegben jelentkező kisvállalkozók rétegzettségéről, a kisvállalkozóvá válás strukturális okairól, Kovách Imre, Kristóf Luca és Lengyel György pedig az elitek összetételéről, utánpótlásáról, cserélődéséről, egymáshoz kapcsolódásáról, társadalmi elfogadottságáról és hatalmi pozícióiról írt összefoglaló tanulmányt.”²

A kötet célja nem az új paradigma felállítása volt, csupán az útkeresés. A tanulmányok ezért új szempontokat érvényesítve adnak képet a magyar társada-

2 Kovách Imre, 2006. Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In: *Társadalmi metaszetek – hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk. Kovách Imre. Budapest, Napvilág Kiadó, 17.

lomról. Ha értékelési mérleget készítek, a párhuzamok és az ellentétek súlyától a mérleg – a könyv elolvasása után – természetesen a párhuzamok oldalára billen ki. A 17 tanulmányból ugyanis egyértelműen látható a paradigmaváltás szükségessége és egyben lehetősége is. A megváltozott viszonyok elemzése már nem lehetséges csupán a hagyományos szempontok figyelembe vételével. Egyes elméletek nem tekinthetők állandó érvényűeknek, mert – ugyan közhelyszerűen hangzik, mégis igaz – a társadalom változik, új szereplők, értékek, minták jelennek meg. A tudománynak pedig lépést kell tartania e változásokkal, ha hiteles akar maradni.

A könyvet ajánlom minden érdeklődőnek. Hiszen könnyebben eligazodunk a világban, ha ismerjük a körülményeket, amelyekben élünk. Ehhez nagyban hozzá-

járul a könyv, mert világosan felvázolja a mai magyar társadalom helyzetét. A 21. század a lehetőségek százada. Az egyén ma önmaga alakíthatja értékrendjét, s annak megfelelően dönthet életéről. Ez nem volt mindig így. De az emberek még nem igazán tudnak élni lehetőségeikkel, érdekeiket csak egyes társadalmi csoportok tudják teljes mértéken érvényesíteni. A társadalmi struktúrából nagyon hiányzik egy széles és erős középosztály. Elkeserítő tény, hogy egyre nagyobb az a csoport, amelyiknek lehetősége sincs, amivel élni tudna. Mára hatalmasra nőtt az a társadalom alatti réteg, amelyik nem tagja a fogyasztói társadalomnak, és amíg nem születik hatékony módszer e réteg felemelésére, esélye sincs, hogy azzá váljon.

Bajla Gizella

Tudományos konferencia Michiel Adriaenszoon de Ruyter születésének 400. évfordulója alkalmából

2006 Hollandiában Rembrandt év volt. Előadások, kiállítások, kiadványok és tudományos konferenciák egész sora méltatta a híres művészt. Így emlékeztek világhírű festőjükre a hollandok. Idén, 2007-ben De Ruyter év van Hollandiában. Az előadássorozatok, filmek, megemlékezések mellett egy sor könyv is megjelent a holland admirális tiszteletére. Ezek közül az egyik legszebb és legigényesebb kivitelű *A tengernagy. Michiel Adriaenszoon de Ruyter világa*¹ [De admiraal. De wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter] című kiadvány, melynek szerzői A. Th. Van Deursen, J. R. Bruijn és J. E. Korteweg, a korszak és az admirális szakértői, nemzetközileg elismert tudósok voltak.² A gazdagon illusztrált album a Nemzeti emlékkiadvány [Nationale Herdenkingsuitgave] nevet viseli, és más, De Ruyter életéről szóló könyvekhez hasonlóan³ nem mu-

lasztja el megemlíteni az admirális magyar vonatkozású hőstettét:

„Nem csoda, hogy pont Magyarországon a 19. században nagy figyelmet szenteltek Michiel De Ruyternek. Debreczenben, a román határhoz közel, 1876-ban avattak fel egy emlékművet. Ennek az az oka, hogy De Ruyter, röviddel halála előtt 26 magyar prédikátort szabadított meg a gályákról. Az emlékműnél minden évben megemlékezést tart a protestáns közösség. A hollandiai magyar nagykövet szintén minden évben megkoszorúzza De Ruyter síremlékét a Nieuwe Kerkben.

A magyarok a prédikátorok megszabadításában, akiket ellenállásuk miatt az osztrákok börtönbe vetettek, a Habsburg császárok ellen folytatott évszázados szabadságharcuk első nagy sikerét látták. Csak 1918-ban vívták ki függetlenségüket. Minden magyar iskolás gyermek ismeri Michiel de Ruyter nevét, aki ennek a szabadságharcnak a szimbóluma.”⁴

1 Deursen, A. Th. van, Bruijn, J. R., Korteweg, J. E.: De Admiraal. De wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Nationale herdenkingsuitgave. Van Wijnen, Franeker: 2007.

2 Prof. Dr. A. Th. van Duersen az amszterdami Vrije Universiteit emeritus egyetemi tanára és az arany évszázad szakértője. Prof. Dr. J. R. Bruijn a Leideni Egyetem tengerészettörténeti emeritus egyetemi tanára, a 17–18. század tengeri hadviselésének szakértője. Dr. J. E. Korteweg 2006-ban doktorált történettudományból, témája a haditengerészet volt.

3 Brabdt, G.: Het leven van Michiel de Ruyter. Geuzen, hertaald en ingeleid door Vibeke Roeper en Rammelt Daalder. Atheneum-Polak & Van Gennepe, Amsterdam: 2007. 214, Freniks, V.: De wereld van Michiel de Ruyter. De trots van Zeeland. Walburgpers, Zutphen: 2007. 93, Kikkert, J. G.:

Michiel Adriaensz. De Ruyter. Aspekt, Soesterberg: 2007. 104. Prud'homme van Reine, R.: Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Abeiderspers, Amsterdam: 1998. 314. Sőt a De Ruyter életéről 2007-ben megjelent képregényfüzetben is szerepel a magyar lelkesek kiszabadításának ténye: Verhaegen, M., Kragt, J.: Het geheim van Michiel de Ruyter. Colerio Printing, Stichting Eureducation 2007. 46.

4 Deursen, A. Th. van, Bruijn, J. R., Korteweg, J. E.: De Admiraal. De wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Nationale herdenkingsuitgave. Van Wijnen, Franeker: 2007. 153.

A szöveg mellett egy fekete-fehér fénykép is található, melyen a debreceni Nagytemplom mögötti *Gályarab Emlékmű* látható. És ez a fotó szolgáltatja a legobjektívebb, leghitelesebb információt, nem pedig a hozzá fűzött szöveg. Nem egy magyar történész kapja fel a fejét, ha a fenti sorokat olvassa, hiszen az tele van tévedésekkel és hibákkal. Az igaz, hogy az emlékművet a 19. században emelték, de nem 1876-ban, hanem 1895-ben, mint ahogy az vaskos betűkkel az oszlopra van vésvé: „Emeltetett 1895-ben”. És akkor Debrecen (a 19. században még ugyan Debreczen de a 20. századtól kezdve egyre inkább Debrecen, nem *cz*-vel, hanem csak *c*-vel) nem volt túl közel a román határhoz. Gyorsan hozzáteszem, mi magyarok is elég nagyvonalúan bántunk és bánunk még mindig az admirális nevével. Amit lehetett magyarosítottunk rajta. Michiel Adriaenszoon de Ruyterből nálunk De Ruyter Mihály lett, vagy legfeljebb De Ruyter Adorján Mihály. A kiejtésről ne is beszéljünk!

Vitatható a fenti szöveg azon közlése is, miszerint a 26 protestáns lelkész megszabadításában Magyarországon a Habsburg ellenes „évszázados szabadságharc” első diadalát látták volna. Szerintem túlzás lenne De Ruyter tettét egy szintre helyezni, mondjuk a Rákóczi szabadságharc vagy az 1848–49-es események történelmi jelentőségével. Az, hogy Magyarország csak 1918-ban vált volna független állammá, szintén erősen vitatható.

De Ruyter valóban a szabadság szimbóluma, de nem Magyarországon, hanem Hollandiában. Minden nemzetnek megvannak a saját hősei, Hollandiának például De Ruyter, Magyarországnak mondjuk Hunyadi Mátyás vagy Zrínyi Miklós. Az pedig erős túlzás, hogy minden magyar iskolás gyerek ismerné De Ruyter nevét.

Honnan is ismerné, hiszen a magyar tankönyvekben nem szerepel. A 17. század magyar történelme elég viharos volt ahhoz, hogy a 26 protestáns megszabadítása kimaradjon belőle. Mindemellett egyáltalán nem akarom elvitatni De Ruyter jelentőségét. A magyar protestantizmus és a magyar–holland kapcsolatok számára ő valóban emblematikus személyiség. Az admirális tette valóban történelmi jelentőségű volt. Mindemellett jó, ha túlzásoktól és történelmi tévedésektől mentesen, lehetőleg objektíven, a 21. századi ember szemével látjuk és látatjuk szerepét.

Ez volt a célja annak a konferenciának, melyet a *Michiel de Ruyter és Magyarország* címmel rendezett meg a Debreceni Egyetem Reformációkutatató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének közreműködésével és a Debreceni Református Kollégium támogatásával a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszéke. A konferencia 2007. október 26-án pénteken a Nagytemplom mögötti *Gályarab Emlékmű* koszorúzásával kezdődött, melynek során Bölskei Gusztáv a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke tartott rövid megemlékezést, majd a Holland Királyság budapesti nagykövete Ronald Mollinger helyezte el az emlékezés koszorúját. A Holland Királyság Nagykövetsége mellett koszorúzott még a Magyarországi Református Egyház részéről Bölskei Gusztáv püspök és Fazakas Sándor a Református Hittudományi Egyetem rektora, valamint a Debreceni Egyetem részéről Debreczeni Attila rektorhelyettes és Pelyvás Péter dékánhelyettes is. A konferencia 11.00-kor kezdődött a Debreceni Református Kollégium dísztermében, ahol hazai és külföldi előadók, történészek, irodalomtörténészek és néderlandisták tartottak előadásokat Michiel de Ruyter és Magyarország kapcsolatáról és a gályarab prédikátorokról. A

konferenciát nagy érdeklődés kísérte. Az előadások anyagából várhatóan a következő évben jelenik meg tanulmánykötet.

Sokak számára ismeretlen De Ruyter, pedig már 1895 óta ott áll a neve az emlékoszlopon és Debrecenben van egy Ruyter utca is. Michiel Adriaenszoon de Ruyter holland nemzeti hős, aki a 17. század folyamán a holland flotta élén nagyban hozzájárult, hogy a fiatal Holland Köztársaság nem csak, hogy fenn tudott maradni a történelem viharában és a nagyhatalmak szorításában, de Európa egyik vezető kereskedelmi hatalmává nőtte ki magát.

Mikor De Ruyter 1676. február 11-én Nápolyban kiszabadította a magyar protestánsokat a gályarabságból, már 69. évét taposta, ami abban az időben magas korának számított. Az öreg admirálisnak ez volt utolsó útja, soha nem látta viszont a holland partokat. Két hónappal azután, hogy kiszabadította a magyarokat, 1676. április 22-én ütközött meg a francia flottával Messinánál. Ez volt élete nyolcadik nagy tengeri ütközete, amelyben tenger-nagyként vett részt. A csatában De Ruyter az *Eendracht* [Egység] parancsnoki hidján állva osztogatta utasításait, mikor egy ágyúgolyó mindkét lábán megsebesítette (bal lábfejét leszakította, jobb bokáját szétroncsolta). A parancsnok nélkül maradt holland flotta elvesztette az ütközetet és a Siracusai-öbölben kötött ki. De Ruyter egy heti szenvedés után, április 29-én este halt meg.⁵ Testét bebalzsamozták, és Hollandiába vitték, de a temetésre majd egy évig várni kellett. 1677. március 18-án Amszterdamban helyezték örök nyugalomra.⁶ De Ruytert egy egész nemzet gyá-

szolta. Pedig eredetileg nem katonai pályára készült. Gyerekkorától kezdve csak a tenger érdekelte.

Egy dél-nyugat hollandiai kikötővárosban, Vlissingenben született 1607. március 24-én egy sörkihordó fiaként, a holland függetlenségi háború (1568–1648) közepén és ekkor még csak Michiel Adriaenszoonnak hívták. Mint Machgyel Adriaense Ruyter először 1635-ben írta alá az egyik hajónaplót.⁷ A De Ruyter nevet valószínűleg nagyapja iránti tiszteletből vette fel, aki a holland köztársasági seregben a lovasságnál szolgált (ruiter hollandul lovast jelent).⁸ Ebből lett végül a Michiel Adriaenszoon de Ruyter név. Tizenegy éves korában szegődött el hajósinasnak. Végigjárta a tengerész-szamárletrát és végül kapitány lett belőle. Volt bálnavadász, kereskedő de szolgált (magán) hadihajókon is, melyek főleg a kereskedelmi flotta védelmét látták el.⁹ Sikeres üzletember lett belőle, saját hajóján a fél világot bejárta. Negyvenöt éves korára olyan vagyont tett szert, hogy elhatározta, nem folytatja tovább mesterségét, letelepszik, visszavonul és vígan megél vagyona kamataiból.¹⁰ A nyugodt, szárazföldi, családnak szentelt

5 Prud'homme van Reine, R.: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Abeiderspers, Amsterdam: 1998. 325.

6 Kikkert, J. G.: *Michiel Adriaensz. De Ruyter. Aspekt, Soesterberg: 2007. 109.*

7 *Vloten, F. van: Een zeeleeuw die zowel met gebeden als wapens streed*. In: *Zeeuws Tijdschrift* 56. évfolyam 5/6 2006 35–38.

8 Kikkert, J. G.: *Michiel Adriaensz. De Ruyter. Aspekt, Soesterberg: 2007. 13.* Kikkert szerint Michiel Adriaenszoon már 1633-tól használta a De Ruyter nevet.

9 Ezt a tevékenységet [kaapvaart] csak egy hajszál választotta el a kalózkodástól, hiszen egy ilyen „magán hadihajó” kénye-kedve szerint támadott meg ellenséges, vagy annak titulált kereskedelmi hajókat, rabolta ki azokat és belátása szerint bánt a legénységgel, a hajóval és annak rakományával is. *Deursen, A. Th. van, Bruijn, J. R., Korteweg, J. E.: De Admiraal. De werelg van Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Nationale herdenkingsuitgave. Van Wijnen, Franeker: 2007. 82–83.*

10 Kikkert, J. G.: *Michiel Adriaensz. De Ruyter. Aspekt, Soesterberg: 2007. 29.*

életből persze semmi sem lett, közbeszólt az első angol-holland háború. De Ruytert felkérték, hogy vegyen részt a hadiflotta irányításában, 1654-től flottaparancsnok-helyettes lett és családjával együtt Amszterdamba költözött, de a családja nem sokat látta, mert állandóan harcolt valaki ellen, a holland érdekeket védve: az angolok ellen, algériai kalózkodók ellen, a svédek ellen Gdansknál, a portugálok ellen, a Sundéért¹¹ vívott csatában felszabadította Nyborgot Funen szigetén, amiért III. Frigyes dán király nemesi címet adományozott neki.¹² Nyugat-Afrika partjainál a britek ellen küzdött, akik holland kereskedelmi lerakatokat foglaltak el. Ezeket sikeresen visszacserezte és ezzel továbbra is biztosította a holland rabszolga-kereskedelem folyamatosságát. Ezt az utókor nem vette tőle jó néven, de akkoriban más volt az ilyen jelle-

gű kereskedelmi tevékenység megítélése.¹³ A második és harmadik angol-holland háborúban De Ruyter határozott, néha vakmerő akcióival győzelemre segítette a holland flottát. 1672-ben a De Ruyter akadályozta meg az ellenséges angol-francia egyesült flotta partraszállását, és ezzel szavatolta hazája biztonságát a tenger felől. Ekkor már nem csak flottaparancsnok volt, hanem ünnepezt nemzeti hős is, aki a tengerügyi posztról korára hivatkozva újra és újra lemondott, de a köztársaság vezetői nem engedték visszavonulni. Hollandiának szüksége volt rá. Majd négy évvel később jön az utolsó tengeri út, Nápoly és a magyar lelkészek kiszabadítása. De Ruyter életében ez csupán egy kis epizód és eltörlőd pályafutásának haditettei mellett, de mi emiatt emlékeztünk rá az október 26-i konferencián, De Ruyterre, a „szabadítóra”.

Pusztai Gábor

11 A Dánia és Svédország között húzódó tengeri átjáró, mely az Északi-tengert köti össze a Balti-tengerrel.

12 *Kikkert, J. G.*: Michiel Adriaensz. De Ruyter. Aspekt, Soesterberg: 2007. 50.

13 *Vanvugt, E.*: Dank u, Bestevâer! Redder van de slavenhandel. In: *Zeeuws Tijdschrift* 56. évfolyam 5/6 2006. 21–23.

E szám szerzői:

<i>Bajla Gizella</i>	szociológus (Debrecen)
<i>Bajnok Dániel</i>	egyetemi hallgató (ELTE – Budapest)
<i>Bazsa György</i>	vegyész, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Bácskay András</i>	egyiptológus, irodavezető (ELTE Tudás és Technológia-transzfer Iroda – Budapest)
<i>Berényi Dénes</i>	fizikus, akadémikus (MTA Atommagkutató Intézete – Debrecen)
<i>Forgács Tünde</i>	egyetemi hallgató (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Gábrity Molnár Irén</i>	gazdaságszociológus, egyetemi tanár (Újvidéki Egyetem Közgazdaságtudományi Kara – Szerbia)
<i>Józsa László</i>	orvos, ny. igazgató (Országos Traumatológiai Intézet Patológiai Osztálya – Budapest)
<i>Kálmán Béla</i>	fizikus, ny. tudományos főmunkatárs (MTA Konkoly Thege Miklós Csillagászati Kutató Intézetének Napfizikai Observatóriuma – Debrecen)
<i>Kovács Barnabás</i>	jogász, közgazdász, igazgató (Európai Tudományos és Oktatási Intézet – Budapest)
<i>Kovács Péter</i>	ókortörténész, egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Piliscsaba)
<i>Láng Eszter</i>	közgazdász, egyetemi docens (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Manzinger Krisztián</i>	jogász, PhD hallgató (Szegedi Tudományegyetem – Szeged)
<i>Miru György</i>	történész, egyetemi docens (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Nagy János</i>	agrármérnök, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Nagy-Tóth Ferenc</i>	biológus, az MTA külső tagja, egyetemi tanár (Babeş-Bolyai Tudományegyetem – Kolozsvár)

<i>Németh György</i>	ókortörténész, egyetemi tanár (ELTE - Budapest)
<i>Országh István</i>	vegyész, ny. egyetemi docens (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Pusztai Gábor</i>	néderlandista, főiskola docens (Debreceni Egyetem – Debrecen)

DEBRECENI SZEMLE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XVI. No. 4.

NEW ISSUE

2008. JANUARY

CONTENTS

ARTICLES

- Béla Kálmán*: Sunspots and the structure and evolution of sun-groups 3
László Józsa: The development of hospital-like medical attendance in Hungary
in the 11–14th centuries 10
Ferenc Nagy-Tóth: The significance of botanical research on the Mezőség
in Transylvania 23
Eszter Láng: Nobel Peace-prize to an “unusual” economist and his bank 35
Barnabás Kovács–Krisztián Manzinger: The expanding autonomy of Catalonia
within Spain 43

THE HIPPOCRATES-TRADITION AND HUNGARIAN MEDICAL HISTORY

- György Németh*: Hippocrates and the numbers – On meat 61
Tünde Forgács: The medical role of water in the Hippocrates corpus 67
Dániel Bajnok: The use of medical magic? Numerology and the healing magic
papyrus 74
Péter Kovács: Galenos and the Markomann wars 83
András Bácskay: Numeric-mystery in the Therapeutic texts of Babylonia 91

OUR DEPARTMENTS

- János Nagy*: The history of the teaching and researching the agricultural sciences
at the University of Debrecen 101
István Ország–György Bazsa: The Physical-Chemistry Department
of the University of Debrecen 113

BOOK REVIEWS 123

THE NEWS OF ACADEMIC LIFE 138